ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ

પાણિનીય વ્યાકરણનું પરિશીલન

તથા

અષ્ટાધ્યાયી – સૂત્રપાઠ

પ્રોફે. વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ
અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧.

॥ श्रीः ॥

ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ

પાણિનીય વ્યાકરણનું પરિશીલન

તથા

અષ્ટાધ્યાયી–સૂત્રપાઠ

વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ
અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ–૩૮૦૦૦૯.

૨૦૦૨

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ–૧.

A Monograph on
"Paniniyan Grammar – A Study
In the terms of Modern Linguistics"
by

Professor V. M. Bhatt,
Deptt. of Sanskrit
Gujarat University
Ahmedabad.

© Author

પ્રથમ આવૃત્તિ : જૂન–૨૦૦૨

કિંમત : ૧૫૦–૦૦ રૂ.

પ્રકાશક : શ્રી અશ્વિનભાઈ બી. શાહ
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર,
રતનપોળ, હાથીખાના, અમદાવાદ–૧.
ફોન : ૦૭૯–૫૩૫ ૬૬ ૯૨ (INDIA)

મુદ્રક : ધ્રુમિલ ગ્રાફીક્સ
દિલીપ આઈ. પટેલ
૮૫૬, નારણપુરા ગામ,
અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૧૩.

આમુખ

॥ तस्मै पाणिनये नमः ॥

આજે ''ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પાણિનીય વ્યાકરણનું પરિશીલન'' શીર્ષકવાળો એક નિબન્ધ (monograph) અભ્યાસીઓ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરતાં આનન્દની લાગણી અનુભવું છું. આ નિબન્ધ મુખ્યત્વે બે પ્રકારના દૃષ્ટિકોણથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. (૧) આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનની વિચારધારાઓ અને તેની કેટલીક પારિભાષિક શબ્દાવલીમાં પાણિનીય વ્યાકરણનો પરિચય કેળવવો; અને (૨) 'મનુષ્ય જાતની બુદ્ધિમત્તાનું સર્વોચ્ચ શિખર જેમાં સર કરેલું જોવા મળે છે' તે મહર્ષિ પાણિનિના 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણની મહત્તા, બલ્કે સર્વોત્કૃષ્ટતા કયા કયા મુદ્દે છે તે આંગળી મૂકીને બતાવવી. આશા રાખું છું કે આના વાંચનથી ઉપર્યુક્ત દ્વિવિધ જિજ્ઞાસા સંતોષાશે. અલબત્ત મારું આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનનું ઊંડું તલસ્પર્શી વાંચન નથી. પણ ભાષાવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં પાણિનિને લગતાં જે અભ્યાસો પ્રકટ થાય છે તેને સમજવા પૂરતી જરૂરી સમજ મેં કેળવી છે; અને તે આ શાસ્ત્રના અભ્યાસીને થોડીક ઉપયોગી થઈ પડશે એમ મને જણાય છે.

વળી, આ પરિશીલંનની સાથો સાથ 'અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રપાઠ' અને તેની 'અ કારાદિ ક્રમે સૂચી' પણ અહીં જોડી છે. તેનાથી સંશોધનકર્તા પ્રગત વિદ્યાર્થીઓને તે ઉપયોગી થઈ પડશે. આ સૂત્રપાઠમાં કયા પદની ક્યાં સુધી અનુવૃત્તિ ચાલે છે તેનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે; અને વચ્ચે વચ્ચે જરૂરી વાર્તિકોને પણ ગૂંથી લીધાં છે; તેથી સૂત્રપાઠની ઉપયોગીતામાં વધારો થશે જ. તદુપરાંત, આ સૂત્રપાઠના આરંભે તેની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં જે સમસ્યા છે; અને તે દિશામાં જે પ્રયત્નો થયા છે તેનો પણ આછો પરિચય આપ્યો છે. આથી કોઈક શોધકર્તા વિદ્યાર્થીને ક્યારેક નવી પ્રેરણા પણ મળી રહેશે એવી આશા રાખું છું.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જેમની શુભેચ્છાઓ અને મદદ મળી છે તે મારા સુહૃદ્ ડૉ. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી; અને ચિ. કૃષ્ણા, ચિ. વિશ્વેશ અને સૌ. વૃન્દાને તો કેમ ભૂલાય ? તે આત્મીયોનો આભાર પણ કેવી રીતે મનાય ?! તેમને મારી હાર્દિક શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું. આ પુસ્તકના પ્રકાશક મિત્રતુલ્ય શ્રી અશ્વિનભાઈ શાહનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

વિશ્વમંગલ–દિન — વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ

૧–૫–૨૦૦૨
A-2 સુરભિ એપાર્ટમેન્ટ,
સુભાષ સોસાયટી, વિજય ચાર રસ્તા (પૂર્વ),
અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૦૯.

અનુક્રમણિકા

પૃષ્ઠાંક

(૧) ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પાણિનીય વ્યાકરણનું પરિશીલન ૧ થી ૫૮

0.0 ભૂમિકા : પાણિનિ અને તેમની 'અષ્ટાધ્યાયી'નો પરિચય ૧

1.0 ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ ૮

2.0 પાણિનીય વ્યાકરણનું સ્વરૂપ ૧૦

3.0 અષ્ટાધ્યાયી—એક વર્ણનાત્મક વ્યાકરણ ૧૫

4.0 ફ્રેઝ સ્ટ્રક્ચર ગ્રામર, જનરેટીવ ગ્રામર અને ટ્રાન્સફરમેશનલ ગ્રામર. ૨૩

5.0 પાણિનીય વ્યાકરણમાં વાક્યસંસ્કાર—પક્ષ. ૩૧

5.5.1 સંસ્કૃત ભાષાના વિવિધ વાક્યો બાબતે પાણિનીય—વ્યાકરણનો અભિગમ. ૪૯

6.0 પ્રકીર્ણ મુદ્દાઓ ૫૩

7.0 ઉપસંહાર ૫૮

(૨) પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયીની પાઠસમસ્યા ૫૯ થી ૬૨

(૩) अष्टाध्यायी – सूत्रपाठः ૬૩ થી ૧૫૩

(૪) अ કારાદિક્રમે 'અષ્ટાધ્યાયી'નાં સૂત્રોની સૂચિ ૧૫૪ થી ૧૯૬

* * *

॥ श्रीः ॥

ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ

પાણિનીય વ્યાકરણનું પરિશીલન

0.0 મહર્ષિ પાણિનિ :

ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાણ સમા ઋગ્વેદ વગેરે ચાર વેદોને ભણવા–ભણાવવા માટે, છ વેદાંગોની રચના કરવામાં આવી છે : ૧. શિક્ષા, ૨. કલ્પ, ૩. જ્યોતિષ, ૪. છન્દસ્, ૫. વ્યાકરણ અને ૬. નિરુક્ત. આ છ વેદાંગોમાંથી વ્યાકરણ વેદાંગનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. કારણ કે વેદપુરુષની જે કલ્પના કરવામાં આવી છે તેમાં 'વ્યાકરણ'ને 'મુખ' કહ્યું છે.[૧] પ્રાચીન સમયમાં વ્યાકરણ–ગ્રન્થો તો અનેક વ્યક્તિઓએ રચ્યા હશે, પરંતુ પરંપરાગત રીતે મહર્ષિ પાણિનિકૃત "અષ્ટાધ્યાયી" વ્યાકરણને જ 'વ્યાકરણ–વેદાંગ' તરીકે માન્યતા મળેલી છે.

વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું સંપૂર્ણ, અનવદ્ય અને નિતાન્ત લાઘવપૂર્ણ અને છતાંય વિશ્વતોમુખિ એવું વ્યાકરણ રજૂ કરવાનો દિવ્ય યશ મહર્ષિ પાણિનિને નામે સુપ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે. પરંતુ પાણિનિના વ્યક્તિગત જીવન વિશે આધારભૂત કે શ્રદ્ધેય કહી શકાય એવી ઘણી ઓછી વિગતો મળે છે. જે કેટલીક વિગતો પ્રાયઃ અવિવાદાસ્પદ છે તે મુજબ એમના માંતાનું નામ 'દાક્ષી' હતું.[૨] અને તેઓ દાક્ષીપુત્ર કહેવાતા હતા.

તેઓ 'શલાતુર' ગામના વતની હતા[૩]; તથા તેમનો જીવનકાળ ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૫૦૦નો જણાય છે.[૪]. પણિન ઋષિના ગોત્રમાં જન્મેલા હોવાથી તે 'પાણિનિ' કહેવાયા. આ તેમનું ગોત્રનામ છે.[૫]

---

૧. छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रम् उच्यते ।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ – कस्यचित् ।

૨. सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ॥ (पा. सू. १–१–२० इत्यत्र व्याकरण-महाभाष्यम्, सं. कीलहोर्न; પ્રકા. ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, પૂણે, ૧૯૬૨ (પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૭૫).

૩. शलातुरो नाम ग्रामः सोऽभिजनोऽस्यास्तीति शालातुरीयस्तत्रभवान् पाणिनिः । – गणरत्न-महोदधिः । (१–२) આ 'શલાતુર' ગામ આજના પાકિસ્તાનમાં રાવલપીંડીથી પશ્ચિમોત્તર દિશામાં આવેલું 'લાહુર' ગામ છે. (ગણરત્નમહોદધિ, સં. જુલિયસ એગ્લિંગ, પ્રકા. મોતીલાલ. દિલ્હી, ૧૯૬૩.)

૪. જુઓ : पाणिनिकालीन भारतवर्ष, : वासुदेवशरण अग्रवाल, मोतीलाल बनारसीदास, बनारस, वि. सं. २०१२ (पृ. ४६७–४६८).

૫. पणिनोऽपत्यमित्यण् पाणिनः । पाणिनस्यापत्यं युवा इति पाणिनिः । – कैयटः ।

0.1 'અષ્ટાધ્યાયી'–વ્યાકરણ ગ્રન્થનો પરિચય :

પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ રજૂ કરતો જે ગ્રન્થ રચ્યો છે, તેનું નામ 'અષ્ટાધ્યાયી' છે. આમાં આઠ અધ્યાય છે તથા દરેક અધ્યાયમાં ચાર–ચાર પાદ છે અને તે દરેકમાં ૧૦૦ થી ૧૨૫ જેટલાં સૂત્રો આવેલાં છે. કુલ સૂત્રસંખ્યા ૩૯૯૬ છે.[૬] આ સૂત્રોને પ્રકારની દૃષ્ટિએ છ પ્રકારોમાં વહેંચી કાઢવામાં આવ્યાં છે : ૧. સંજ્ઞા, ૨. પરિભાષા, ૩. નિયમ, ૪. વિધિ, ૫. અતિદેશ અને ૬. અધિકાર. સૂત્રશૈલીમાં રચાયેલા આ ગ્રન્થની પ્રશંસા કરતાં ભાષ્યકાર પતંજલિએ કહ્યું છે કે – આ 'અષ્ટાધ્યાયી' ગ્રન્થમાં જે સામર્થ્ય પડ્યું છે તેને જોતાં મને (પતંજલિને) એવું કશુંય જોવા મળતું નથી, કે જે અનર્થક – બીનજરૂરી હોય."[૭] તથા બ્લૂમફીલ્ડ જેવા આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિકે કહ્યું છે કે પાણિનિકૃત 'અષ્ટાધ્યાયી' એ તો – One of the greatest monuments of human intelligence.[૮]

'અષ્ટાધ્યાયી'ની વિષયવ્યવસ્થા : પાણિનિએ 'અષ્ટાધ્યાયી'ના પ્રથમ અધ્યાયમાં કેટલાંક સંજ્ઞાસૂત્રો અને પરિભાષાસૂત્રો આપેલ છે. બીજા અધ્યાયમાં વાક્યરચનામાં ઉપયોગી એવી વિભિન્ન કારકસંજ્ઞાઓને દ્વિતીયા–તૃતીયાદિ વિભક્તિઓનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તથા સમાસ અંગેનાં સૂત્રો આપેલાં છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ધાતુને લાગતા तिङ् અને कृत् પ્રત્યયોનું નિરૂપણ છે. આનાથી તિઙન્ત પદો (ક્રિયાપદ) અને કૃદન્ત પદોનું રૂપાખ્યાન બતાવ્યું છે. ચોથા અને પાંચમા અધ્યાયમાં, નામને તદ્ધિત પ્રત્યયો લગાવીને તદ્ધિતાન્ત નામો (નામ ઉપરથી નામ દા.ત. कुन्ता → कौन्तेयः) કેવી રીતે સાધી શકાય એ દર્શાવ્યું છે. આ બે અધ્યાયોમાં લગભગ ૧૧૯૦ સૂત્રો આવેલાં છે. છઠ્ઠા અને સાતમા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ (નામ કે ધાતુ) + પ્રત્યયનો યોગ કર્યા પછી કયા કયા ધ્વન્યાત્મક ફેરફાર થાય છે ? અમુક શબ્દસ્વરૂપ કે અમુક વર્ણને – સ્થાનીને–સ્થાને કયો ફેરફાર (આદેશ) થાય છે ? એ વ્યાકરણની પ્રક્રિયાનું નિરૂપણ છે. છેલ્લા આઠમા અધ્યાયમાં સન્ધિવિષયક સૂત્રો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. આમ 'અષ્ટાધ્યાયી'માં પ્રથમ વાક્યવિન્યાસ (Syntax), પછી નામ અને ક્રિયાપદનું રૂપાખ્યાન (Morphology) અને અન્તે સન્ધિ વિષયક (Morphophonemics) સૂત્રો આવેલાં છે.

'અષ્ટાધ્યાયી'ને ઉપકારક અંગો : પાણિનિએ 'અષ્ટાધ્યાયી' સૂત્રપાઠ રચવાની સાથે સાથે, તેને ઉપકારક એવાં ૧. ચૌદ માહેશ્વર સૂત્રો, ૨. ગણપાઠ અને ૩. ધાતુપાઠની પણ રચના કરી છે. આ ઉપરાંત, ઉણાદિસૂત્રો, પાણિનીય શિક્ષા અને લિંગાનુશાસન

---

૬. त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नवशतानि च । षण्णवतिं च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥

૭. सामर्थ्ययोगान्न हि किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् । द्रष्टव्यम् – व्याकरण-महाभाष्यम्; (६–१–७७ इत्यत्र).

૮. LANGUAGE, by Bloomfield.

નામના નાના ગ્રન્થો પણ પાણિનીય વ્યાકરણની સાથે સમ્બદ્ધ ગણવામાં આવે છે. આ બધાના કર્તૃત્વ વિશે અનેક વિવાદો પ્રવર્તે છે. અલબત્ત, તે ત્રણમાંથી એકેય પાણિનિરચિત તો નથી જ. આ રીતે, પરંપરામાં ૧. અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રપાઠ, ૨. ગણપાઠ, ૩. ધાતુપાઠ, ૪. ઉણાદિસૂત્રો અને ૫. લિંગાનુશાસન – એટલાને 'પંચાંગ વ્યાકરણ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

0.2 પાણિનીય વ્યાકરણશાસ્ત્રની ત્રણ શાખાઓ :

પાણિનિએ સૂત્રશૈલીમાં 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણ રચ્યા પછી લગભગ દોઢસો–બસો વર્ષે કાત્યાયન નામના વૈયાકરણ થઈ ગયા (જેમનું બીજું નામ 'વરરુચિ' પણ છે.) આ સમયગાળા દરમ્યાન ભાષામાં જે પરિવર્તનો થયાં હશે કે નવા શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા હશે તે દરેકને પાણિનિના વ્યાકરણમાં નોંધવાની–સમાવવાની–જરૂર ઊભી થઈ હતી. આથી તેમણે પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપર 'વાર્ત્તિક' લખ્યાં છે. આવાં વાર્ત્તિકોની સંખ્યા વિપુલ છે. 'મહાભાષ્ય'માં પ્રાપ્ત થતાં વાર્ત્તિકોની સંખ્યા લગભગ ૪૩૯૩ જેટલી છે. વાર્ત્તિકનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે :

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
तं ग्रन्थं वार्त्तिकं प्राहुर्वार्त्तिकज्ञा मनीषिणः ॥

આ વ્યાખ્યા મુજબ કાત્યાયને પાણિનિનાં સૂત્રોનો અર્થ વિશદ કરવા અથવા તેનું હાર્દ સ્પષ્ટ કરવા માટે 'ઉક્તચિંતા પ્રવર્તક' પ્રકારનાં વાર્ત્તિકો લખ્યાં છે. ભાષામાં જે કાંઈ નવાં પરિવર્તનો થયાં તે દરેકને નોંધવા માટે 'અનુક્તચિંતા પ્રવર્તક' પ્રકારનાં વાર્ત્તિકો લખ્યાં છે. તથા કાત્યાયનની દૃષ્ટિએ પાણિનિનાં સૂત્રોમાં જે કાંઈ ઊણપવાળું–ક્ષતિવાળું– લખાણ હતું તેને માટે તેમણે 'દુરુક્તચિંતાપ્રવર્તક' પ્રકારનાં વાર્ત્તિકો લખ્યાં છે. પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપર વાર્ત્તિક લખનાર કાત્યાયન ઉપરાંત અન્ય વાડવ અથવા કુણરવાડવ, ભારદ્વાજીય, સૌનાગ, ક્રોષ્ટ્રીય વગેરે વાર્ત્તિકકારો પણ થઈ ગયા છે. પરંતુ પરંપરાથી 'વાર્ત્તિકકાર' તરીકે કાત્યાયનનું નામ જ વધુ પ્રચલિત છે.

કાત્યયનના સમય પછી એટલે કે ઇ.સ. ૧૫૦–૨૦૦માં પતંજલિ નામના ત્રીજા વૈયાકરણ થઈ ગયા. તેમણે પાણિનિનાં સૂત્રો અને કાત્યાયનનાં વાર્ત્તિકો ઉપર 'વ્યાકરણ–મહાભાષ્ય'ની રચના કરી છે. આમાં કુલ ૮૫ આહ્નિક છે. આ આહ્નિકોમાં પાણિનિનાં કુલ ૩૯૮૩ સૂત્રમાંથી ૧૨૨૮ સૂત્રો ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે. આ સૂત્રોની ચર્ચા કરતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે તેમણે કાત્યાયનના લગભગ ૪૩૯૩ જેટલાં વાર્ત્તિકોને પણ ચર્ચ્યાં છે. વાર્ત્તિકકારે ઘણે સ્થળે પાણિનિનાં સૂત્રોમાં ફેરફાર સૂચવ્યા છે, ઉમેરા કર્યા છે અથવા તો સમગ્ર સૂત્રનું ખંડન કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ભાષ્યકાર પતંજલિને આવો દૃષ્ટિકોણ માન્ય નથી. તેઓ ઘણે સ્થળે બતાવે છે કે 'મૂળ સૂત્રકારે જે સૂત્ર રચ્યું છે તે જ ઉચિત છે. પાણિનિના સૂત્રનો એકાદ અક્ષર પણ અનર્થક હોતો નથી, તો આખું

સૂત્ર તો ક્યાંથી અનર્થક હોય ?!' આમ પતંજલિ વિસ્તૃત ચર્ચા વિચારણાને અંતે (મહદંશે) વાર્ત્તિકોનું ખંડન કરે છે અને પાણિનિના સૂત્રનું જ સમર્થન–દૃઢીકરણ કરે છે. ગોલ્ડસ્ટુકરના શબ્દોમાં કહીએ તો 'કાત્યાયન પાણિનિના વિરોધી છે, પણ પતંજલિ કાત્યાયનના વિરોધી છે અને પાણિનિના મિત્ર છે."[૯] પરંતુ ભાષ્યનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે કાત્યાયન પાણિનિના માત્ર વિરોધી જ નથી; અને બીજી તરફ પતંજલિ પણ કાત્યાયનના માત્ર વિરોધી નથી. વાસ્તવમાં તો સંસ્કૃત વ્યાકરણને સુવ્યવસ્થિત, સુદૃઢ, અનવદ્ય અને સંપૂર્ણ કરવામાં ત્રણેય વૈયાકરણોનો અમૂલ્ય ફાળો છે. આથી તો આને "ત્રિમુનિ વ્યાકરણ" કહેવામાં આવે છે. આમ સૂત્ર, વાર્ત્તિક અને મહાભાષ્ય– એ ત્રણેય કૃતિઓ ભેગી મળીને જે વ્યાકરણ ઘડાયું તેને 'પાણિનીય વ્યાકરણ' કહે છે. તથા સંસ્કૃત વ્યાકરણના આ જ મુખ્ય આકર ગ્રન્થો ગણાય છે. વળી, આ ત્રણેયમાં यथोत्तरं मुनीनाम् प्रामाण्यम् । સ્વીકારાયું છે. અર્થાત્ તેઓમાં પરસ્પરમાં વિરોધ નથી. ઉત્તર, ઉત્તર મુનિનું વચન વધુ ગ્રાહ્ય ગણાય છે. પાણિનિ કરતાં કાત્યાયન, અને કાત્યાયન કરતાં પતંજલિનું વાક્ય અંતિમ સિદ્ધાન્ત રૂપે સ્વીકારાયું છે. (ભાષ્યવચનના અર્થઘટનની બાબતમાં નાગેશ ભટ્ટનું વચન વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિ સમાન સ્વીકારાય છે.)

આ ત્રણેય મુનિઓના સમય પછી, જે કોઈ પણ વ્યાકરણના ગ્રન્થો રચાયા છે તે સઘળા આ 'ત્રિમુનિ વ્યાકરણ'ના ટીકા–ટિપ્પણ કે વ્યાખ્યાન રૂપ જ છે. પાણિનીય વ્યાકરણના આ સમગ્ર વાઙ્મયને પ્રોફે. કે. વી. અભ્યંકરજીએ ત્રણ શાખાઓમાં વિભક્ત કરી બતાવ્યું છે :–

(क) શબ્દસિદ્ધિનું નિરૂપણ કરનારા ગ્રન્થો,

(ख) સૂત્રાર્થ નિર્ણયની ચર્ચા કરનારા ગ્રન્થો, તથા

(ग) શબ્દાર્થ નિર્ણયની ચર્ચા કરતા ગ્રન્થો.[૧૦]

(क) શબ્દસિદ્ધિ (Word–formation)નું નિરૂપણ કરતાં ગ્રન્થો, (જેને 'પ્રક્રિયા ગ્રન્થો' કે 'વૃત્તિગ્રન્થો' પણ કહે છે) તે (૧) વામન અને જયાદિત્ય–વિરચિત 'કાશિકા' (ઇ.સ. ૯૦૦), (૨) રામચન્દ્રવિરચિત 'પ્રક્રિયા કૌમુદી' (ઇ.સ. ૧૫૦૦), (૩) ભટ્ટોજિ દીક્ષિતપ્રણીત 'વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદી' (ઇ.સ. ૧૬૦૦–૧૬૫૦); તથા (૪) 'રૂપાવતાર' અને (૫) 'રૂપમાલા' જેવાં ગ્રન્થો પણ ગણાવી શકાય. (ભટ્ટોજિ દીક્ષિતના શિષ્ય શ્રી

---

૯. Kātyāyana, in short, does not leave the impression of an admirer or friend of Pāṇini, but that of an antagonist–often, too, of an unfair antagonist..... Patañjali often refutes the strictures of Kātyāyana and takes the part of Pāṇini, he sometimes overdoes his defence of Pāṇini, and becomes unjust to Kātyāyana. See : PĀNINI : His Place in Sanskrit Literature; by Theodor Goldstucker, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi. 1965. (pp. 132–133).

૧૦. જુઓ : **परिभाषासङ्ग्रहः**, सं. के. वी. अभ्यंकर, भाण्डारकर ओरिएन्टल रीसर्च इन्स्टीटट्, पूर्णे, (प्रस्तावना पृ. २) १९६७.

વરદરાજે 'વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદી'ના બે સંક્ષિપ્ત રૂપાંતરો (૧) 'મધ્યસિદ્ધાન્તકૌમુદી' અને (૨) 'લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી'ની રચના કરી છે.)

(ख) સૂત્રાર્થ–નિર્ણયમાં ઉપયોગી થાય એવાં પરિભાષાસૂત્રો (meta-rules)ની રચના તો પાણિનિએ પોતે જ કરી છે. પરંતુ આ ઉપરાંત પણ બીજાં કેટલાંક પરિભાષા વચનો નવાં ઘડી કાઢીને, પાણિનિનાં સૂત્રોનું અર્થઘટન કરવામાં તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઉત્તરવર્તી કાળમાં આવાં પરિભાષાવચનો એકત્ર કરીને, તેમની ઉપર જુદા જુદા પરિભાષાવૃત્તિગ્રન્થોની રચના કરવામાં આવી છે. જેમાં મુખ્યત્વે (૧) વ્યાડિકૃત (?) 'પરિભાષાસૂચન', (૨) પુરુષોત્તમદેવકૃત 'લઘુપરિભાષાવૃત્તિ' (ઇ.સ. ૧૨૦૦), (૩) સીરદેવની 'બૃહત્પરિભાષાવૃત્તિ' (ઇ.સ. ૧૨૫૦–૧૩૦૦) અને (૪) નાગેશકૃત 'પરિભાષેન્દુશેખર' (ઇ.સ. ૧૭૫૦)નો સમાવેશ થાય છે.

(ग) શબ્દાર્થ નિર્ણય (Semantics)ની ચર્ચા કરતાં ગ્રન્થોમાં સૌથી પહેલાં (૧) ભર્તૃહરિકૃત 'વાક્યપદીય' (ઇ.સ. ૪૦૦ થી ૫૦૦)ને નોંધવો જોઈએ. તે પછી (૨) ભટ્ટોજિ દીક્ષિતકૃત 'વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકારિકા', (૩) તે કારિકાઓની ઉપર ભાષ્યરૂપે રચાયેલ કૌણ્ડભટ્ટકૃત 'વૈયાકરણસિદ્ધાન્તભૂષણ' અને (૪) નાગેશ ભટ્ટકૃત 'વૈયાકરણ-સિદ્ધાન્તમંજૂષા'. (આ છેલ્લા બે ગ્રન્થોના સંક્ષિપ્ત રૂપાંતરો 'વૈયાકરણસિદ્ધાન્તભૂષણસાર' અને 'વૈયાકરણસિદ્ધાન્તપરમ લઘુમંજૂષા' પણ) નોંધપાત્ર છે. આ ત્રણેય શાખાના ઉપર્યુક્ત પ્રમુખ ગ્રન્થો ઉપર અનેકાનેક ટીકા–ટિપ્પણ ગ્રન્થો અને ક્રોડપત્રાદિની રચના થઈ છે.[11]

0.3 'વ્યાકરણ એટલે શું ? वि + आ (બે ઉપસર્ગો) + √कृ ધાતુને 'કરણ' અર્થમાં ल्युट् (= अन) પ્રત્યય લાગવાથી व्याकरण શબ્દ બને છે. આની વ્યુત્પત્તિ જોઈએ તો व्याक्रियन्ते (पृथक् क्रियन्ते) शब्दा अनेन इति व्याकरणम् । અર્થાત્ જેના વડે શબ્દોને (= પદોને) પ્રકૃતિ + પ્રત્યય એવા વિભાગોમાં પૃથક્ કૃત કરીને દર્શાવવામાં આવે છે,

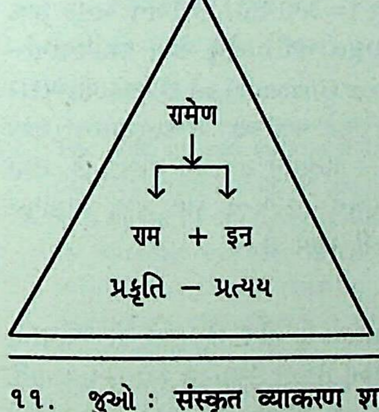

તેને 'વ્યાકરણ' કહે છે. દા.ત. भवति । એવા ક્રિયાપદમાં √भू सत्तायाम् ધાતુ (પ્રકૃતિ) છે; અને તેને 'કર્તા' અર્થમાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો (પરસ્મૈપદી) ति પ્રત્યય લાગ્યો છે. તથા रामेण એવા નામપદમાં હ્રસ્વ अ કારાન્ત પુંલિંગ राम શબ્દ (પ્રકૃતિ)ને 'કર્તા' કે 'કરણ' અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ એકવચનનો टा → इन પ્રત્યય લાગ્યો છે – એવી રીતે શબ્દોને પ્રકૃતિ–પ્રત્યયમાં વિભક્ત કરીને સમજાવવું એને શબ્દોનું

---

૧૧. જુઓ : संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, (भाग–१, २, ३); (नवीन संस्करण)–पं. युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत (हरियाणा), वि. सं. २०४१.

'વ્યાકરણ' કર્યું એમ કહેવાય છે. 'વ્યાકરણ' શબ્દનો આવો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ એમ સૂચવે છે કે વ્યાકરણ–તન્ત્રની આકૃતિ ઊભા પિરામિડ જેવી છે.

પરંતુ મહર્ષિ પાણિનિએ રચેલા વ્યાકરણતન્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે અહીં 'વ્યાકરણ' શબ્દનો અર્થ पृथक्क्रियन्ते નથી; પણ व्याक्रियन्ते નો અર્થ निष्पाद्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते संसाध्यन्ते शब्दा अनेन इति व्याकरणम् । એમ કરવાનો છે. અર્થાત્ પાણિનિએ રચેલું વ્યાકરણ તન્ત્ર તો પ્રકૃતિ + પ્રત્યયનું સમ્મેલન કરીને કેવી રીતે નામપદો અને ક્રિયાપદોનાં રૂપોની સિદ્ધિ = નિષ્પત્તિ કરવી ? એ દર્શાવે છે. ટૂંકમાં, આ પાણિનીય વ્યાકરણ શબ્દોનું પૃથક્કરણ નથી રજૂ કરતું, પણ પ્રકૃતિ + પ્રત્યયના સંયોજનની પ્રક્રિયા શીખવે છે. જેમ કે, રામ કુહાડીથી વૃક્ષને છેદે છે. અહીં 'કુહાડી એક વસ્તુ' + 'તેની સાધન રૂપે મળતી મદદ' એવો અર્થ વ્યક્ત કરવો હોય ત્યારે વસ્તુવાચક પ્રકૃતિ તરીકે

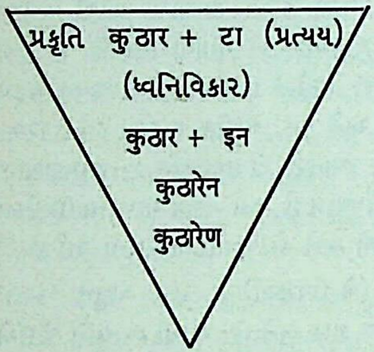

कुठार શબ્દ લઈશું અને 'સાધન' રૂપી અર્થ કહેવા માટે टा એવો પ્રત્યય લઈશું. પછી પાણિનિનાં સૂત્રોમાંથી મળતી જુદી જુદી સૂચનાઓનો અમલ કરીશું તો તે પ્રકૃતિ + પ્રત્યયમાં વપરાયેલા ધ્વનિઓમાં જુદા જુદા વિકારો થશે અને અંતે તે બન્ને અંશોનું સંયોજન કરાતાં कुठारेण એવું એક પદ સિદ્ધ થાય છે. આથી એમ દેખાય છે કે પાણિનીય વ્યાકરણની આકૃતિ ઊંધા પિરામિડ જેવી છે !

★ ★ ★

'વ્યાકરણ'ને 'શબ્દાનુશાસન' પણ કહે છે. અનુશાસન કરવું એટલે 'શિસ્તમાં લાવવું.' જેમ કે, અમુક અર્થમાં અમુક શબ્દ સાધુ (= પ્રયોગાર્હ) છે (અને અમુક શબ્દ અસાધુ, એટલે કે અપભ્રંશ છે; વ્યાકરણથી સમ્મત નથી) એવું જેમાં દર્શાવવામાં–સૂચવવામાં–આવે તેને 'શબ્દાનુશાસન' (Preceptive Grammar) કહે છે. મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ પાણિનિના 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણને માટે પણ આ 'શબ્દાનુશાસન' શબ્દ વાપર્યો છે. આમ પાણિનિનું વ્યાકરણ એ પ્રકૃતિ + પ્રત્યયનું સંયોજન શીખવે છે. તથા ભાષાનો કયો શબ્દ શિષ્ટમાન્ય છે–સાધુ છે (અને તદ્ભિન્ન કયો શબ્દ અસાધુ–વ્યાકરણથી અસમ્મત છે) એનો પણ નિર્ણય કરી આપે છે.

0.4 વ્યાકરણમાત્રનો વર્ણ્યવિષય :

જગત્‌ની કોઈપણ ભાષાની સંરચના તપાસવાની હોય છે ત્યારે તે ભાષાના વ્યાકરણમાં – (૧) તે ભાષાના શિષ્ટમાન્ય ધ્વનિઓ તેમના ઉચ્ચારણ સ્થાન–પ્રયત્નાદિ ધ્વનિતન્ત્ર (= phonetics) નો, (૨) નામપદો (noun–phrase) અને ક્રિયાપદોની (verb–phrase); તથા તે નામપદના પેટાભેદ રૂપે કૃદન્તો, સમાસો, તદ્ધિતાન્તાદિ શબ્દોની રૂપરચના (morphology)માં કેવા કેવા અર્થવાહક રૂપઘટકો (morphemes)

કામે લાગે છે તેનો, (૩) તે નામપદો દ્વારા વ્યક્ત થતાં કારકાર્થો અને ક્રિયાપદનો પરસ્પરમાં અન્વય થતાં રચાતાં વાક્યોનો, વાક્યોના પ્રકારોનો અને વાક્યમાં અપેક્ષિત અન્વય કે પદક્રમાદિ (Syntax) નો અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવે છે. (૪) આ ભાષાના જે તે ધ્વનિઓ, પદો અને વાક્યો–તે સાધન રૂપ છે; અને તેમના દ્વારા શ્રોતાને માટે અભિવ્યક્ત કરવામાં આવતા (સાધ્ય રૂપ) 'અર્થ' (meaning)/(Semantics) નો પણ, વ્યાકરણના એક ચોથા વર્ણ્ય વિષય તરીકે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. અલબત્ત, 'અર્થ'નું નિરૂપણ કરવા જ્યારે કોઈ વૈયાકરણ ઉદ્યત થાય છે ત્યારે તે એક મોટો પડકાર રૂપ બની રહેનારો વિષય છે. કેમ કે 'અર્થ'ની અંદર શબ્દોનો વાચ્યાર્થ (primary meaning), લક્ષ્યાર્થ (Secondary meaning) અને વ્યંગ્યાર્થ (Suggestive meaning) – એ ત્રિવિધ અર્થોનો સમાવેશ થઈ જતો હોય છે. આથી જ, ક્યારેક 'અર્થ'ને વ્યાકરણના વર્ણ્ય–વિષયોમાંથી બહાર રાખવાની પણ ભલામણ કરવામાં આવી છે, કે શાણપણ દાખવવામાં આવ્યું છે.[૧૨] આથી 'પાણિનીય વ્યાકરણ'ની સમીક્ષા કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાના (૧) ધ્વનિ, (૨) પદ, (૩) વાક્યો અને (૪) અર્થનો કઈ રીતે અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે તેવી સર્વાંગીણ દૃષ્ટિથી તપાસમાં ઊતરવું જોઈએ.

0.5 પ્રસ્તુત પરિશીલનનું ધ્યેય :

પ્રસ્તુત પરિશીલનમાં ઉપર્યુક્ત સમીક્ષ્ય વિષયોનો તો અન્તર્ભાવ થઈ જ જશે. પરંતુ પાણિનીય વ્યાકરણ એની જે પ્રમુખ વિશેષતાઓને કારણે અજર, અમર અને વિશ્વપ્રસિદ્ધ બન્યું છે તે નીમ્નોક્ત વિશેષતાઓને આકારિત કરવામાં આવશે :

(૧) પાણિનીય વ્યાકરણ એ સંસ્કૃત ભાષાનું વર્ણનાત્મક વ્યાકરણ (Descriptive Grammar) છે.

(૨) તે સાધુ–પ્રયોગાર્હ એવા શબ્દો (= વાક્યો)નું નિષ્પાદક તન્ત્ર (Generative Grammar) છે.

(૩) તે વાક્ય સંસ્કાર પક્ષનો પુરસ્કાર કરતું (Sentence level નું) વ્યાકરણ છે.

(૪) તે એક અદ્વિતીય એવું લાઘવપૂર્વક રચાયેલું વ્યાકરણ છે; તથા

---

૧૨. The role of and approach to meaning in language is in important and vexations theme of inquiry. Formerly, many American linguists, in a mood of strong rejection of traditional grammar and influenced by a rather extreme behavioristic position, viewed meaning with suspicion..... Some have said that meaning lies totally outside the linguistic system, that it is a sort of network between cultural systems; some feel that it is to be analyzed as a quite separate problem; others, that it must be constantly taken into consideration.

See : **Americam Schools of Lingmistics,** by Eric. P. Hamp: Published in "Linguistics", Ed. by Archibald A. Hill, Voice of America Forum Series, Washington, 1978. (p. 280).

(૫) તે લોકની અને વેદની ભાષાનું એકત્ર યુગપદ્ ચર્ચા કરતું અપૂર્વ અને એકમાત્ર વ્યાકરણ છે.

પાણિનિએ પોતાના 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણમાં આ પાંચેય વિશેષતાઓને એક સાથે સિદ્ધ કરીને, બ્લૂમફીલ્ડના શબ્દોમાં કહીએ તો, સમગ્ર મનુષ્ય જાતની ઉત્તમોત્તમ બુદ્ધિમત્તાનો આવિષ્કાર સિદ્ધ કર્યો છે.

1.0 પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાનું જે અનવદ્ય, સમ્પૂર્ણ અને છતાંય લાઘવપૂર્ણ વ્યાકરણ રચ્યું છે તે એના રચનાકાળથી આરંભીને આજદિન સુધી એક સરખું આદરણીય અને પ્રમાણભૂત મનાતું રહ્યું છે. પરંતુ આજની નવી પેઢીને તેમનું અદ્વિતીય વ્યાકરણ કયા દષ્ટિકોણથી રચાયેલું છે એનો પરિચય કરાવવો હોય અને તેની પ્રમુખ મહત્તાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવું હોય તો આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનની કેટલીક પરિભાષાઓનો ઉપયોગ કરવો વધુ ઉપકારક સિદ્ધ થશે.

1.1 સોસ્યુર (Ferdinand de Saussure 1857–1913) નામના એક યુરોપીય ભાષાવિદે[૧૩] ભાષામાત્રના અભ્યાસની બે પદ્ધતિઓ બતાવી છે : ભાષાને જ્યારે એની ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિના–પરિવર્તનના વિવિધ તબક્કાઓના–પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસવામાં આવે ત્યારે તેને historical liguistics કહે છે. બીજા શબ્દોમાં આને ભાષાનો diachronic approach – અભિગમથી કરેલો અભ્યાસ કહે છે. પરંતુ ભાષાને જ્યારે ઐતિહાસિક દષ્ટિકોણથી નહીં, પણ કોઈ એક નિશ્ચિત સમયમાં તેનું પ્રવર્તમાન રૂપ કેવું હતું કે છે ? તે તપાસવામાં આવે ત્યારે તેને non-historical linguistics કહે છે.

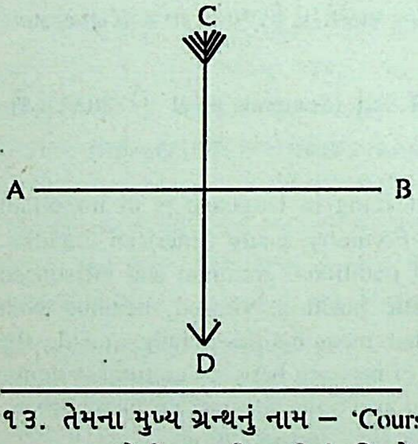

બીજા શબ્દોમાં આને ભાષાનો diachronic approach – અભિગમથી કરેલો અભ્યાસ કહે છે. પરંતુ ભાષાને જ્યારે ઐતિહાસિક દષ્ટિકોણથી નહીં, પણ કોઈ એક નિશ્ચિત સમયમાં તેનું પ્રવર્તમાન રૂપ કેવું હતું કે છે ? તે તપાસવામાં આવે ત્યારે તેને non-historical linguistics કહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ભાપાને Synchronic approach અભિગમથી આમાં

૧૩. તેમના મુખ્ય ગ્રન્થનું નામ – 'Course in General Linguistics' છે. સોસ્યુરના લખાણોથી ૧૯મી સદીમાં વિકસેલા ભાષાશાસ્ત્ર–Comparative philology માંથી, ૨૦મી સદીમાં ઉદ્ભવેલા ભાષાવિજ્ઞાન–Linguistics-ની શરૂઆત થાય છે.

તપાસાય છે.[૧૪] ઉપરના ચિત્રમા C–D જે તીરના નિશાનથી સાંધ્યા છે તે એમ દર્શાવે છે કે ભાષા એક સતત પરિવર્તનશીલ જીવંત માધ્યમ છે. સમયના વહેણની સાથે સાથે તેમાં જે પરિવર્તનો આવ્યાં હોય છે તેનો તેમાં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. જ્યારે A અને B બિન્દુઓથી એવું સૂચવવું અભિપ્રેત છે કે અનંત સમયના કોઈ એક નિશ્ચિત ગાળામાં ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું / છે ? તેનો અહીં અભ્યાસ કરવો અભીષ્ટ છે. ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ તપાસતાં પૂર્વે (એટલે કે ભાષાનો C → D 'ડાયક્રોનીક' એપ્રોચથી અભ્યાસ કરતાં પૂર્વે) કોઈ પણ ભાષાવૈજ્ઞાનિકે A – B પ્રકારનો 'સીન્ક્રોનીક' એપ્રોચથી અભ્યાસ કરવો આવશ્યક જ છે. કેમ કે પહેલાં એટલું નક્કી કરીએ કે સમયના અમુક નિશ્ચિત બિન્દુએ જે તે ભાષા અમુક સ્વરૂપની હતી, તો તે પછી જ તેની પૂર્વસ્થિતિ કેવી હતી અને પરવર્તી સ્થિતિ કેવી થતી ગઈ ? – એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસી શકાય. જ્યારે 'સીન્ક્રોનીક' એપ્રોચથી ભાષા કોઈ એક સમયબિન્દુએ કેવા સ્વરૂપવાળી છે ? તે સ્વતન્ત્ર રીતે તપાસી શકાય છે, તેમાં ડાયક્રોનીક એપ્રોચથી ભાષાના પૂર્વ સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરેલો હોવો અપેક્ષિત નથી. સોસ્યુરે આને માટે એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે કોઈ રૂમમાં ચેસની રમત રમાતી હોય અને તમે એકાએક એ રૂમમાં પ્રવેશો તો, બાજીના જુદાં જુદાં મ્હોરાં સામ સામે કેવાં ગોઠવાયાં છે તેનો તમે સ્વતન્ત્ર અભ્યાસ કરી શકો છો. અહીં શરૂથી માંડીને વારાફરતી કેવા દાવ ખેલાયા અને પરિસ્થિતિ કેવાં કેવાં વળાંકો લેતી ગઈ એ તમે ન જાણતા હો તો પણ રમતની તત્ક્ષણનો ક્યાસ તો તમે કાઢી જ શકો.આમ સોસ્યુરે ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવા માટે જે દ્વિવિધ પદ્ધતિઓ બતાવી છે, તેમાંથી પાણિનિએ 'સીન્ક્રોનીક' પ્રકારનો અભિગમ સ્વીકારીને એમના સમયમાં શિષ્ટ સમુદાયમાં સંસ્કૃત ભાષા કેવી રીતે બોલાતી હતી, ભાષામાં વપરાતાં વૈકલ્પિક દ્વિવિધ રૂપોમાંથી ક્યારે કયું રૂપ વાપરવું, કે અમુક પ્રકારનો સંભાષણ સન્દર્ભ હોય ત્યારે કેવું રૂપ, કઈ વિભક્તિ કે કેવું વાક્ય, કેવો સ્વરભાર વાપરવો એનું ઝીણી અને પૂરી વિગતો સાથે નિરૂપણ કર્યું છે.

અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે પાણિનિએ છન્દની (= વૈદિક) ભાષાનું અને લોકની (સંસ્કૃત) ભાષાનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં વૈદિક ભાષામાંથી લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા કેવી રીતે ઉતરી આવી છે ? – એટલે કે ડાયક્રોનીક એપ્રોચથી સંસ્કૃતનું નિરૂપણ કર્યું નથી. પરંતુ સીન્ક્રોનીક એપ્રોચથી જ બન્ને પ્રકારની સંસ્કૃત ભાષાનું એક સાથે

---

૧૪. He (–Saussure) sharply distinguished historical (diachronic) and non-historical ('Synchronic') approaches to language study. The former sees language as a continually changing medium; the latter sees it as a living whole, existing as a 'state' at a particular moment in time. In his diagram, AB represents a synchronic 'axis of simultaneities' – a language state at some point in time; CD is a diachronic 'axis of successions' – the historical path the language has travelled.

See : **The Cambridge Encyclopedia of Language,** Ed. Devid Crystal, Cambridge Univ. Press, Reprint. 1992 (p. 407).

સાથે નિરૂપણ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે ! સંસ્કૃત ભાષાના જે તે અંગ બાબતે લોકમાં કેવી સ્થિતિ જોવા–સાંભળવા મળે છે, અને તે જ મુદ્દે વેદમાં શી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તે પણ તેઓ સાથે સાથે કહેતા જાય છે. દા.ત. (૧) લોકમાં रामः – रामौ – रामाः । એવાં રૂપો બને છે; પણ વેદમાં रामाः । ની સાથે સાથે रामासः । એવું એક અધિક રૂપ પણ બને છે એમ आज्जसेरसुक् । ૭–૧–૫૦ એવા સૂત્રથી તેઓ કહેતા જાય છે. (૨) प्र–परा–अप–सम् વગેરે प्रादि નિપાતો (અવ્યયો) ક્રિયાના યોગમાં વપરાય ત્યારે તેમને 'ઉપસર્ગ' કહેવાય છે એમ प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । ૧–૪–૫૮ કહ્યા પછી, વાક્યમાં તેનો પ્રયોગ કેવી રીતે થાય છે, એને વર્ણવતાં તેમણે કહ્યું છે કે – ते प्राग् धातोः । ૧–૪–૭૯, छन्दसि परेऽपि । ૧–૪–૮૦ અને व्यवहिताश्च । ૧–૪–૮૧. અર્થાત્ આ प्रादि ઉપસર્ગો (લોકની ભાષામાં) ક્રિયાવાચક ધાતુની બરાબર પૂર્વમાં (જ) વપરાય છે; જેમ કે – अधिगच्छति । પણ છન્દની અર્થાત્ વેદની ભાષામાં તે ક્રિયાપદની પાછળ (પશ્ચાત્ ક્રમે) પણ વપરાય છે; તથા ક્રિયાપદની સાથે બંધાયા વિના, આગળ પાછળ છુટા છવાયા પણ વપરાય છે. જેમ કે, अ॒भि यो वि॒श्वा भुव॑नानि॒ च॒ष्टे स म॒न्युं म॒र्त्ये॑ष्वा चिके॑त । (ऋ. सं. ૭–૬૧–૧) અહીં अभि + चष्टे ની વચ્ચે બીજાં નામપદો પણ વપરાયાં છે. આમ સોસ્યુરની પરિભાષામાં કહીએ તો પાણિનીય વ્યાકરણ 'સીન્ક્રોનીક' અભિગમથી રચાયેલું વ્યાકરણ છે.

2.0 પાણિનિએ જે અભિગમ સ્વીકારીને સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે તેની વાત આપણે ઉપર કરી. પરંતુ તેમના આ વ્યાકરણને કયા પ્રકારનું વ્યાકરણ કહેવું ? એવો જ્યારે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ત્યારે તેને સામાન્ય રીતે ''પરંપરાગત વ્યાકરણ'' (Traditional Grammar) એવું નામ અપાય છે. પણ 'પાણિનીય વ્યાકરણ'ને માટે આ શબ્દપ્રયોગ પુનઃ વિચારણીય છે : અંગ્રેજીમાં જ્યારે Traditional Grammar એવો શબ્દ વપરાય છે ત્યારે તેમાં – આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનનો ઉદય થતાં પૂર્વે, ભાષાના વ્યાકરણિક અભ્યાસમાં જે વિભિન્ન અભિગમો અને પદ્ધતિઓ વપરાતી હતી તેનો સંગ્રહ કરતા વ્યાકરણને Traditional Grammar કહે છે. અંગ્રેજી ભાષાના આ પરંપરાગત વ્યાકરણમાં ૨૦૦૦ વર્ષનો ગાળો સમાવાયો છે અને તેમાં પ્રશિષ્ટ ગ્રીક અને રોમન વૈયાકરણોનાં લખાણ રેનેઝાના ગાળાના લેખકો તથા ૧૮મા શતકના પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર (આદેશાત્મક વ્યાકરણો)નો સમાવેશ થાય છે. આ લખાણોમાં એટલા બધા વિભિન્ન અભિગમો અપનાવાયા છે કે તેમાંથી કશું સામાન્યતત્ત્વ તારવવું મુશ્કેલ છે. વળી, આ વ્યાકરણિક અભ્યાસોમાં ભાષાનું પૃથક્કરણ કરવા માટે લેટિન ભાષાના શબ્દો વપરાતા હતા. પરંતુ આજના ભાષાવૈજ્ઞાનિકો આ ગાળાના વ્યાકરણમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો અભાવ છે એમ કહીને કંઈક નિંદાત્મક જણાતા સૂરમાં આ 'Traditional Grammar' શબ્દ વાપરે છે. પણ આવા T.G. ભલે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણના અભાવવાળા હોય, કે તે 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ' પ્રકારના હોય અથવા તેમાં ભલે કોઈ શાસ્ત્રીય કે સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાઓ ન હોય, તો પણ તેમાંના લખાણો નિરીક્ષણ ઉપર આધાર રાખનારા હતા અને પ્રયોગમૂલક અનુભવનો આદર કરનારા હતા એની તેઓ (= આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિકો) ભાગ્યે જ વાત કરે છે. વળી, આજની વ્યાકરણિક ચર્ચાઓમાં વપરાતી ઘણી પરિભાષાઓનાં મૂળ આ

T.G.માં રહેલા છે એમ પણ જોઈ શકાય છે. આજકાલ ભાષાવિષયક વિચારોનો ઇતિહાસ તપાસવાની દૃષ્ટિએ, આ T.G. માં નવો રસ જાગ્યો છે.[૧૫]

ઉપર્યુક્ત સન્દર્ભમાં, અંગ્રેજી ભાષાના આવા ટ્રેડિશનલ ગ્રામરને માટે, વપરાતો આ 'ટ્રે. ગ્રા.' શબ્દ પાણિનિના 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણને માટે વાપરવો ઉચિત જણાતો નથી. જો કે, મહદંશે એવી જે માન્યતા પ્રવર્તે છે કે – પાણિનિનું વ્યાકરણ એ પણ 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ' વ્યાકરણ છે અને માટે, તેને 'ટ્રે. ગ્રા.' કહી શકાય, તો તે પણ ઉચિત નથી. કેમ કે પાણિનિનું વ્યાકરણ એ ખરેખર 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ' છે કે કેમ તે પણ તપાસવું જોઈએ અને જો તે મૂળભૂત રીતે 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ' ન હોય (પણ પાછળથી એને એવા સ્વરૂપે જોવાયું હોય) તો એને ટ્રે. ગ્રા. કહેવું ન જોઈએ.

★ ★ ★

હવે જો પાણિનીય વ્યાકરણને, ઉપર્યુક્ત રૂઢ અર્થમાં ટ્રે. ગ્રા. કહેવું ઉચિત ન હોય તો, (તે મુદ્દાનું સમર્થન કરવા માટે) એ 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રા.' નથી, પણ 'ડીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર' છે એ હકીકતને વિગતે તપાસવી પડશે. પરંતુ એ વિગતોમાં ઉતરીએ તે પહેલાં 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર' અને 'ડીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર'ના વિભાવોથી અવગત થવું પડશે :

2.1 પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ અને ડીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર : એક ટૂંકી નિયમાવલી કે જેમાં ભાષાની વિવિધ રચનાઓને પૃથક્કૃત કરીને શિષ્ટ સમાજમાં સ્વીકૃત–સાચી ગણાતી–રચનાઓના નિયમો રજૂ કરવામાં આવ્યા હોય છે.[૧૬] આવા વ્યાકરણોથી અમુક જ પ્રકારના ભાષા પ્રયોગની રૂઢિ બંધાતી હોય છે. પ્રાથમિક કક્ષાએ શાળાઓમાં વપરાતાં વ્યાકરણો લગભગ આ પ્રકારનાં હોય છે. આવા વ્યાકરણથી અમુક જ પ્રકારના ભાષાપ્રયોગને અનુલ્લંઘ્ય નિયમ તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે; અને તેવા પ્રયોગને જ શુદ્ધ જાહેર કરવામાં આવે છે. એટલે કે 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર' સ્વરૂપે મતાગ્રહી કે આદેશાત્મક હોય છે. તેથી કોઈ એક ભાષાની પ્રાન્તીય બોલીઓના વિભિન્ન સ્વરૂપોની વિગતોને ધ્યાનમાં લીધા વિના, બલ્કે એની ઉપરવટ જઈને તે શિષ્ટમાન્ય ભાષાના 'નિયમો' રજૂ કરે છે. જ્યારે 'ડીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર' (વર્ણનાત્મક વ્યાકરણ) પ્રકારના વ્યાકરણમાં જે તે સમયમાં કોઈ એક નિશ્ચિત ભાષકસમુદાયમાં કેવી

---

૧૫. Traditional grammar – A term often used to summarize the range of attitudes and methods found in the period of grammatical study before the advent of linguistic science. The 'tradition' in question is over 2,000 years old, and includes the work of classical Greek and Roman grammarians, ...but linguists generally use the term pejoratively, identifying an unscientific approach to grammatical study, in which languages were analysed in terms of 'Latin, with scant regard for empirical facts.....and there is now fresh interest in the study of traditional grammar, as part of the history of linguistic ideas. – Ibid. p. 88.

૧૬. Prescriptive grammar -- A manual that focusses on constructions where usage is divided and lays down rules governing the socially correct use of language. See : **The Cambridge Encyclopedia of Language,** (p. 88).

ભાષા (કેવાં વાક્યો અને કેવાં રૂપો) વપરાય છે તેની પરિસ્થિતિનું યથાવત્ કેવળ નિરૂપણ (વર્ણન) જ થાય છે. (તેમાં અમુક જ પ્રકારના ભાષાપ્રયોગના આગ્રહનું નિરૂપણ હોતું જ નથી.)[૧૭] હા, તે ભાષક સમુદાય દ્વારા વપરાતી ભાષામાં સર્વસ્વીકૃત બનેલી રચનાઓમાં જે અંતર્નિહિત નિયમો હોય તેનું પણ, તે કેવળ વર્ણન કરે છે.

આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિકો ડીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર અને પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર વચ્ચે તફાવત આંકવાનો જે આગ્રહ સેવે છે તેનું કારણ એ જ છે કે ટ્રેડીશનલ ગ્રામર સ્વરૂપે 'અમુક જ રૂપ/વાક્ય રચનાઓ' વિષે આગ્રહ સેવનારું હતું. તે ગાળાના વૈયાકરણો એમ સમજતાં કે ભાષાશુદ્ધિના માપદંડો નક્કી કરવા અને જરૂર પડે ભાષકો ઉપર તે ભાષાશુદ્ધિના નિયમો લાદવા એ એમનું કર્તવ્ય છે.[૧૮] અંગ્રેજી ભાષાના ટ્રે. ગ્રા.ના આવા આદેશાત્મક વાક્યોથી આપણે પરિચિત છીએ કે – "You should never use a double negative." (I didn't do nothing). વગેરે.

2.2 પાણિનીય વ્યાકરણના સ્વરૂપ બાબતે ભારતીય પરંપરાનો અભિગમ : પાણિનીય વ્યાકરણ પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર છે કે ડીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર છે તે નક્કી કરતાં પહેલાં કેટલીક હકીકતો તરફ ધ્યાન આપવું પડશે. જેમ કે, પાણિનિએ પોતાનાં વ્યાકરણમાં જે 'સૂત્રો' આપ્યાં છે તે પ્રાયઃ સુબન્ત પદો (નામપદો)નાં જ બનેલાં છે. તેમાં ક્રિયાપદો સહિતનાં પૂર્ણ વાક્યો જોવાં મળતાં નથી. આથી પાણિનિને પોતાને 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણ 'વર્ણનાત્મક પ્રકાર'નું બનાવવું અભીષ્ટ છે કે 'આદેશાત્મક પ્રકાર'નું – તે પ્રથમ દષ્ટિએ નક્કી થઈ શકે એમ નથી.

જ્યારે બીજી તરફ, પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપર જે 'કાશિકા' અને 'વૈયાકરણ-સિદ્ધાન્તકૌમુદી' નામના બે મુખ્ય વૃત્તિગ્રન્થો લખાયા છે, તેમનો દૃષ્ટિકોણ પરસ્પરથી

---

૧૭. (i) The most important distinction, however, is the one that holds between transcendent (i.e. prescriptive) and immanent (i.e. descriptive) rules. Prescriptive **dos** and **don'ts** are commands (Do/Don't Say X !); descriptive **dos** and **don'ts** are statements (People do/don't say X). – See : **Language and linguistics,** by John Lyons, Pub. Cambridge Univ. Press, reprint, 1984 (p. 35)

(ii) Descriptive grammar – An approach that describes the grammatical constructions that are used in a language, without making any evaluative judgments about their standing in society. These grammars are common place in linguistics, where it is standard practice to investigate a 'corpus' of spoken or written material, and to describe in detail the patterns it contains. – See : **The Cambridge Encyclopedia of Language** (p. 88).

૧૮. .....that traditional grammar was very strongly normative in character. The grammarian saw it as his task to formulate the standards of correctness and to impose these, if necessary, upon the speakers of the language. See : Language and linguistics, by John Lyons, 1984 (p. 48).

તદ્દન વિરુદ્ધ છે ! જેમ કે, કાશિકાકાર સૂત્રોનો અર્થ આપતી વખતે વૃત્તિમાં સતત भवति । भवतः । કે भवन्ति । એવાં ક્રિયાપદો પ્રયોજે છે. જ્યારે ભટ્ટોજિ દીક્ષિત સૂત્રાર્થ આપતી વખતે વૃત્તિમાં સર્વત્ર स्यात् । स्याताम् । કે स्युः । એવાં વિધ્યર્થનાં ક્રિયાપદો વાપરે છે.

દા.ત. (१) सहयुक्तेऽप्रधाने । २–३–१९ (काशिका) सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता ॥ (कौमुदी) सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता ।

(२) स्त्रियां क्तिन् । ३–३–९४ (काशिका) स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति ॥ (कौमुदी) स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्याद्, घञोऽपवादः । चितिः । स्तुतिः ।

(३) इको यणचि । ६–१–७७ (काशिका) अचि परतः इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्वत्र ॥ (कौमुदी) इकः स्थाने यण् स्याद्, अचि संहितायां विषये । सुद्ध्युपास्यः ॥

અહીં સૂત્રાર્થો દર્શાવતી વખતે 'કાશિકાવૃત્તિ'માં જે भवति ('આમ થાય છે')/ અને 'કૌમુદી'માં જે स्याद् (આમ થવું જોઈએ) એવાં ક્રિયાપદો વપરાયેલાં જોવાં મળે છે એથી સૂચિત થાય છે કે કાશિકાકારની દૃષ્ટિએ પાણિનિ (નિત્યપક્ષનું આશ્રયણ કરીને) ભાષાનું (= ભાષામાં વપરાતાં વાક્યોની, રૂપોની અને તદ્ધિતાદિ રૂપોની સંરચનાનું) વર્ણન કરે છે. પરંતુ કાશીની પરંપરાના ભટ્ટોજિ દીક્ષિતે स्याद् એવા વિધ્યર્થના ક્રિયાપદથી એમ સૂચવ્યું છે કે એમની દૃષ્ટિએ (શબ્દ કાર્ય = ઉત્પાદ્ય છે તે પક્ષ અનુસાર) પાણિનિનાં સૂત્રોમાં ઉપદેશાત્મક કે આજ્ઞાપક પ્રકારનાં વચનો છે; કે જેમના દ્વારા પાણિનિએ અમુક (જ) પ્રકારના ભાષાપ્રયોગ વિશેનો પોતાનો આગ્રહ વ્યક્ત કર્યો છે. આમ, કાશીની વૈયાકરણ પરંપરામાં ભટ્ટોજિથી આરંભીને એવો અભિગમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે પાણિનીય વ્યાકરણ એ 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર' છે.

2.3 પાણિનીય વ્યાકરણનો 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર' તરીકેનો પ્રભાવ : પાણિનીય વ્યાકરણને 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર' તરીકે નિરૂપવાનો ભટ્ટોજિ દીક્ષિતનો આ દૃષ્ટિકોણ તદ્દન અપ્રકટ સ્વરૂપે 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી'માં વ્યક્ત થયો છે. તથાપિ અનુવર્તી કાળમાં તે નિરતિશયપણે આદરપાત્ર બન્યો છે. વળી, ભટ્ટોજિ દીક્ષિતની પણ પૂર્વે, ભામહાદિ સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ પણ કાવ્યસાહિત્યમાં વપરાયેલ શબ્દો પાણિનીય વ્યાકરણથી સમ્મત હોવા જોઈએ, નહીં તો કાવ્યમાં 'ચ્યુતસંસ્કૃતિદોષ' આવે = એવાં નિયામક વિધાનો શરૂ કર્યાં હતાં. જેના પરિણામે કાવ્ય–નાટકાદિના વ્યાખ્યાકારોએ પાણિનીય વ્યાકરણને માનદંડ બનાવીને ભાષાના ચોકીદાર બનવાનું જાણે–અજાણે પસંદ કર્યું છે. આથી કાલિદાસ, ભવભૂતિ આદિ કવિઓના જે શબ્દપ્રયોગો પાણિનીય વ્યાકરણથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ ન હોય તેમને માટે આ ટીકાકારો તરત જ – अपाणिनीयम् इदम् (रूपम्) । 'આ રૂપ તો અપાણિનીય છે.' इति महाकवेः प्रमादः । इति दयनीयोऽयं प्रयोगः ।

એમ કહીને 'પાણિનિથી અસંમત પ્રયોગ એટલે 'અસાધું = અપ્રયોગાર્હ પ્રયોગ' એવો મત ઉચ્ચારતા રહ્યા છે.

પાણિનિના अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । ૨–૩–૨૯ સૂત્ર ઉપર હરદત્ત એમની 'પદમંજરી' ટીકામાં લખે છે કે – न माम् ऋते राम रमेत वाली । કે क्व कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनम् ऋते । (શિવમહિમ્નસ્તોત્ર) ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં પાણિનિના ઉપર્યુક્ત સૂત્ર મુજબ તો ऋते એવા અવ્યયના યોગે પંચમી વિભક્તિ જ (पुरुषाराधनाद् ऋते) થવી જોઈએ. પણ શિવમહિમ્ન, શ્રીમદ્‌ભાગવત (૨–૯–૧, ૩૩) વગેરેમાં ऋते ની સાથે દ્વિતીયા પણ ક્યાંક વપરાયેલી જોવા મળે છે. આવા પ્રયોગને કેવા ગણવા ? તો કહે છે કે – 'કવિઓ તો નિરંકુશ હોય છે !'[૧૯] તેઓ વ્યાકરણને વશ–વર્તતા નથી. માટે 'આ દયા ખાવા જેવો પ્રયોગ છે' એમ કહીને જતા કરવા ! એવી જ રીતે, મહાભારત કે રામાયણ જેવા ઇતિહાસ ગ્રન્થમાં જો કોઈ અપાણિનીય રૂપ દેખાય તો, દા.ત.,

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वम् अगमः शाश्वती समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

વાલ્મીકિના આ પ્રથમ શ્લોકમાં જ નિષેધાર્થક 'मा' અવ્યયની સાથે 'अगमः' એવું लुङ् લકાર (અદ્યતન ભૂતકાળ)નું રૂપ પાણિનિ–સમ્મત નથી. પાણિનિએ न माङ् योगे । ૬–૪–૭૪ સૂત્રથી કહ્યું છે કે – "लुङ् લકારના રૂપની પૂર્વે ભૂતકાળનો વાચક अट् આગમ વપરાતો નથી, જો તે વાક્યમાં નિષેધાર્થક मा અવ્યયનો યોગ હોય તો." આ સૂત્ર મુજબ मा गमः । રૂપ જ સાચું ગણાય. તો આવાં રૂપોને માટે ટીકાકારો કહેતા હોય છે કે આ 'આર્ષપ્રયોગ' (ઋષિઓ કરેલો પ્રાચીનતમ સમયનો) છે, માટે તેને સામાન્ય વપરાશનો પ્રયોગ ગણવો નહીં.

અલબત્ત, કાલાન્તરે કવિઓના અપાણિનીય પ્રયોગોને માટે થોડીક અસહિષ્ણુતા ઘટી પણ જણાય છે. કેમ કે तन्त्रान्तरेण/व्याकरणान्तरेण साधुः । "પાણિનિના નહીં, તો બીજા કોઈના વ્યાકરણતન્ત્રથી અમુક પ્રયોગ સાધુ હશે" એમ કહીને, ટીકાકારો જે તે કવિને માફ કરે છે. અથવા પાણિનિનાં સૂત્રોમાંથી થોડીક ખેંચતાણ કરી, નવાં જ્ઞાપકવચનો ઊભા કરીને, મહાકવિઓના 'અપાણિનીય પ્રયોગો'નું તેઓ સાધુત્વ બોધન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ ટીકા ગ્રન્થોમાં જોવાં મળતાં આ વાક્યો જ એવું સૂચવે છે કે પાણિનિના વ્યાકરણને એના રચનાકાળ પછી ક્રમશઃ 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ ગ્રામર' રૂપે જોવાનું અને એને એ રીતે પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું વલણ રહ્યું છે. પરંતુ પાણિનિને પોતાને 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણ કેવા પ્રકારનું–'ડીસ્ક્રીપ્ટીવ' કે 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ' પ્રકારનું–બનાવવું

૧૯. कथं 'न मामृते राम दमेत वाली' इति । 'क्व कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते' इति च । निरङ्कुशाः कवयः ॥ (काशिका, सं. द्वारिकाप्रसादशास्त्री, तारा पब्लीकेशन, वाराणसी, १९६७, भाग–२, पृ. १८७).

અભીષ્ટ હતું ? તે જ ખરી તપાસનો વિષય હોવો ઘટે. અગાઉ કહ્યું છે તેમ પાણિનિએ સૂત્રશૈલીનું આશ્રયણ કરીને, પ્રાયઃ સુબન્તપદોથી જ પોતાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે. તેથી ક્રિયાપદોની ગેરહાજરીમાં આ વ્યાકરણ 'ડીસ્ક્રીપ્ટીવ' છે કે 'પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ' છે ? એ એકદમ નક્કી થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ 'અષ્ટાધ્યાયી'માં બીજાં કેટલાંક સન્દર્ભો મળે છે, જેને તપાસવાથી એવું ચોક્કસ નક્કી થઈ શકશે કે પાણિનિને પોતાને તો 'ડીસ્ક્રીપ્ટીવ' પ્રકારનું વ્યાકરણ આપવું જ અભીષ્ટ હતું.

3.0 પાણિનીય વ્યાકરણ : એક વર્ણનાત્મક વ્યાકરણ : મહર્ષિ પાણિનિ જ્યારે પોતાનું 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણ રચે છે ત્યારે તે પોતાના વ્યાકરણ દ્વારા કોઈ અપૂર્વ (નવી) ભાષાનું ઘડતર કરી રહ્યા છે એવું તો નથી. કેમ કે, સંસ્કૃત ભાષા તો પાણિનિની પૂર્વેના કાળથી પ્રચલનમાં આવી ગયેલી ભાષા છે. જેમાં ઋગ્વેદ, મૈત્રાયણીસંહિતા, કાઠકસંહિતા, તૈત્તિરીયસંહિતા, અથર્વવેદ, સમ્ભવતઃ સામવેદ, ઋગ્વેદનો પદપાઠ, પૈપ્પલાદશાખા, બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ્, મહાભારતનું મૂલ અને ઉપબૃંહિત સંસ્કરણ, નટસૂત્ર, શિશુક્રન્દીય, યમસભીય, ઈન્દ્રજનીય જેવા લૌકિક કાવ્યગ્રન્થો (જુઓ : પાણિનિકાલીન ભારતવર્ષ, વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ, મોતીલાલ બનારસી દાસ, વારાણસી, વિ. સં. ૨૦૧૨ પૃ. ૪૬૯) વગેરેનો સમાવેશ થાય એટલા સાહિત્યની રચના પણ થઈ ચૂકી હતી. તથા પ્રજાકીય દૈનંદિન વ્યવહારમાં પણ તે ભાષા વપરાશમાં આવી ચૂકેલી છે.[૨૦] આ દૃષ્ટિએ, પાણિનિપ્રણીત વ્યાકરણને માટે 'ભાષા પહેલી હોય અને પછી જ તેના વ્યાકરણની રચના થઈ હોય' એવી આવશ્યક શરત રૂપ પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ થયેલી છે.

3.1 શબ્દનું પ્રયોગક્ષેત્ર અને 'વર્ણનાત્મક' વ્યાકરણ રચવાની આદર્શ પદ્ધતિ : પતંજલિએ વ્યાકરણ રચનાની પદ્ધતિ અંગે પુરાતનકાળની એક કથા કહી છે : બૃહસ્પતિએ ઈન્દ્રને ભાષામાં વપરાતા તમામ શબ્દોને વારાફરતી લઈને સમજાવવા શરૂ કર્યા – પ્રતિપદનો પાઠ શરૂ કર્યો. દિવ્ય સહસ્ર વર્ષ જેટલો સ્વાધ્યાયકાળ પસાર થઈ ગયા પછી પણ સંસ્કૃત ભાષાના તમામ શબ્દોનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ ના થઈ શક્યું ! આમ કોઈ ભાષાનું વર્ણન કરવા માટે, તે ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દનું અન્વાખ્યાન કરવું તે સમુચિત ઉપાય નથી. જ્યારે બીજી તરફ જોઈએ તો શબ્દનું પ્રયોગક્ષેત્ર પણ અત્યંત વિશાળ છે. જેમ કે, સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વી, ત્રણ લોક, વેદાંગો અને રહસ્યો (ઉપનિષદો) સહિતના ચાર વેદ, તે દરેકની અનેક શાખાઓ. દા.ત. યજુર્વેદની ૧૦૦, સામવેદની ૧૦૦૦, ઋગ્વેદની ૨૧ અને અથર્વવેદની ૯ શાખાઓ પ્રચલિત છે. એ ઉપરાંત વાકો, વાક્ય,

---

૨૦. પાણિનિએ વેદોમાં વપરાયેલી ભાષા માટે छन्दसि, आर्षे જેવા શબ્દો વાપર્યા છે. તથા બ્રાહ્મણગ્રન્થો, સૂત્રગ્રન્થોમાં વપરાયેલી અને શિષ્ટનાગરિકોમાં બોલાતી લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા માટે (કેવળ) 'भाषा' એવો શબ્દ વાપર્યો છે. (દા.ત. भाषायां सदवसश्रुवः । ३–२–१०८, णेश्छन्दसि । ३–२–१३७).

ઇતિહાસ (રામાયણ—મહાભારત), પુરાણ, વૈદ્યક શાસ્ત્ર વગેરે ગ્રન્થો—એ શબ્દનું પ્રયોગક્ષેત્ર છે. આ બધાને આવરી લે એવું વ્યાકરણ રચવા માટે પાણિનિએ ''ઉત્સર્ગાપવાદની પદ્ધતિ'' અજમાવી છે એમ પતંજલિ કહે છે.[૨૧] ઉદા.ત. સુબન્ત પદો (નામપદો)ની રૂપસિદ્ધિ વર્ણવતી વખતે પાણિનિએ જુદાં જુદાં શબ્દ સ્વરૂપોના સમૂહ બનાવીને, તેમને अजन्त, अदन्त, ह्रस्वान्त, हलन्त, एजन्त, झलन्त, घि संज्ञक, नदी संज्ञक, आबन्त એવાં વિશેષણોથી ઓળખાવ્યાં છે. આ વિશેષણોનો વિનિયોગ કરીને સામાન્યપણે એક સામટી अदन्त (= હ્રસ્વ अ કારાન્ત) શબ્દોની, કે हलन्त (= વ્યંજનાન્ત) શબ્દોની નિષ્પત્તિ સમજાવી છે. જેમ કે, अतो भिस ऐस् । ૭—૧—૯ ''હ્રસ્વ अ કારાન્ત શબ્દોની પરમાં આવેલા भिस् પ્રત્યયના સ્થાનમાં ऐस् આદેશ થાય છે.'' જેથી राम + भिस् → राम + ऐस् = रामैः । આ એક જ સૂત્રથી હ્રસ્વ अ કારની कृष्ण, मुकुन्दादि પુંલિંગ શબ્દો, वन, फलादि નપુંસકલિંગ શબ્દો, सर्व, विश्व જેવાં સર્વનામો અને चतुर, कुशल आदि જેવાં વિશેષણોની રૂપસિદ્ધિ આવરી લેવાય છે. આવાં સૂત્રોને 'ઉત્સર્ગશાસ્ત્ર' કહે છે. એવી જ રીતે બધા હ્રસ્વ इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત શબ્દોની 'घि' સંજ્ઞા જાહેર કરીને, તેની મદદથી कवि, हरि, विष्णु, भानु વગેરે શબ્દોની રૂપસિદ્ધિ વર્ણવી છે. પણ सखि શબ્દ હ્રસ્વ इ કારાન્ત હોવા છતાંય તેની घि સંજ્ઞાનો તેમણે નિષેધ કર્યો છે. કેમ કે ભાષામાં આ શબ્દની રૂપસિદ્ધિ અનિયમિત છે.[૨૨] તેથી તેને માટે વિશેષસૂત્રો બનાવીને તેની રૂપસિદ્ધિ વર્ણવી છે. જેમ કે, सख्युरसम्बुद्धौ । ૭—૧—૯૨, अनङ् सौ । ૭—૧—૯૩ વગેરે. આવી જ રીતે, पति શબ્દ પણ હ્રસ્વ इ કારાન્ત છે. તથાપિ તેની કેવળ સામાસિક સ્થિતિમાં (गणपति, रमापति માં) જ कवि ની જેમ રૂપસિદ્ધિ થાય છે. આમ પાણિનિ ભાષામાં વપરાતાં અનિયમિત શબ્દોને માટે જુદી વ્યવસ્થા આપે છે, જેને 'અપવાદસૂત્ર' કહે છે. ટૂંકમાં, મહર્ષિ પાણિનિએ ભાષામાં વપરાતાં અસંખ્ય રૂપોની સિદ્ધિ અશેષપણે બતાવવા માટે જે 'ઉત્સર્ગાપવાદ'ની પદ્ધતિ અજમાવી છે તે એમ સૂચવે છે કે — એમણે એમના સમયમાં પ્રચલિત એવી ભાષાનું ઝીણી અને પૂરી વિગતો સાથે નિરીક્ષણ કરીને 'વર્ણન' (Description) કરવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો છે.

3.2 પાણિનિએ ભાષામાં જે શબ્દોની રૂપસિદ્ધિ એક સમાન રીતે થતી જોઈ, તેમનો પહેલાં સમૂહ—'ગણ'—બનાવી લીધો છે; અને એક તરફથી પોતાનાં સૂત્રોમાં લાઘવ લાવવા માટે તેમણે प्रादयः । ૧—૪—૫૮, राजदन्तादिषु परम् । ૨—૨—૩૧, सर्वादीनि सर्वनामानि । ૧—૧—૨૭ એવો (आदि શબ્દની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ કરીને, દા.ત.

---

૨૧. कथं तर्हि इमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् । उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः, कश्चिदपवादः ॥ — व्याकरणमहाभाष्ये पस्पशाह्निकम् ।

૨૨. कविः — कवी — कवयः । ની સામે 'सखि' શબ્દનાં રૂપો જોઈએ તો सखा — सखायौ — सखायः । છે.

'सर्वादि' । અર્થાત્ સર્વ શબ્દ છે આદિમાં જેની એવા ગણમાં આવેલા શબ્દોની 'સર્વનામ' સંજ્ઞા થાય છે, એવો) નિર્દેશ કર્યો છે; (અને ભાષામાં વપરાતાં તમામ સર્વનામો વગેરેની પહેલાં યાદી તૈયાર કરી લીધી છે) તો બીજી તરફથી, આમાંના ઘણા ગણોને તેમણે (ગણપાઠમાં) 'આકૃતિગણ' રૂપે ઓળખાવ્યા છે. 'આકૃતિગણ'નો અર્થ થાય છે કે આ ગણમાં જે જે શબ્દો સંગૃહીત કર્યા છે, તે પ્રકારના—તેવા આકારવાળા—અન્ય શબ્દો પણ જો ભવિષ્યમાં ક્યાંક જોવા મળે તો તેમનો પણ આ ગણમાં સમાવેશ કરી લેવો. વર્ણનાત્મક પ્રકારનું વ્યાકરણ લખનાર વૈયાકરણને માટે, આવી યુક્તિ ઊભી કરવી અત્યંત આવકાર્ય છે. (જુઓ : ગણરત્નમહોદધિ, ૧—૧૯).

3.3 પાણિનિએ જે સામાસિક શબ્દોની નિયમિત રીતે વ્યુત્પત્તિ (નિષ્પત્તિ) દર્શાવી શકાય એમ નથી તેમને માટે पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ૬—૩—૧૦૯ જેવું સૂત્ર બનાવ્યું છે. આ સૂત્ર કહે છે કે "पृषोदर, बलाहक વગેરે સામાસિક શબ્દો શિષ્ટો વડે જેવી રીતે વાપરવામાં આવે છે, તેમને તેવાને તેવા જ સ્વરૂપે સ્વીકારી લેવા, પ્રયોગાર્હ ગણવા." જેમ કે, पृषत् + उदरम् માંથી पृषोदरम् શબ્દ બની શકે એમ નથી. કેમ કે વચ્ચે त् કાર પડેલો છે. આથી અહીં त् લોપ થયો છે એમ માની લેવું. તો જ આ पृषत् + उदरम् માંથી पृषोदर । શબ્દ બની શકે એમ છે. એ જ પ્રમાણે, वारि + वाहक (જળનું વહન કરનાર)માંથી बलाहक (= વાદળનો પર્યાય) શબ્દ બન્યો છે એમ સ્વીકારવું. આમાં પૂર્વપદના व કારનું ब કારમાં પરિવર્તન અને ઉત્તરપદના व કારનું ल કારમાં પરિવર્તન માની લેવાનું છે. આ કોઈ નિયમિત એવી વ્યાકરણિક પ્રક્રિયા નથી.

આવી જ રીતે, 'निपातनसूत्र' તરીકે ઓળખાતાં સૂત્રોમાં પણ જે શબ્દોની યાદી સંગૃહીત કરવામાં આવી હોય છે, તે શબ્દો પણ પાણિનિની દૃષ્ટિએ પ્રાયઃ અવ્યુત્પન્ન છે (અથવા તો નિયમિત એવી કોઈ વ્યાકરણિક પ્રક્રિયાથી સમજાવી શકાય એવા નથી.) આમ પાણિનિએ ભાષામાં નિયમિત રીતે વ્યુત્પન્ન થતાં શબ્દોને વર્ણવી દીધા પછી, જે શબ્દો રૂઢિથી જ ભાષામાં આવી પડેલા જોયા છે (निपतन्ति भाषायाम्) — તેમને પણ વર્ણનાત્મક વ્યાકરણની પરિધિમાં સમાવી લેવા 'निपातन' પ્રકારનાં સૂત્રો પણ આપ્યાં છે.[૨૩]

3.4 પાણિનિએ સમાસ, તદ્ધિત કે સન્ધિ વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરતી વખતે અનેકવાર संज्ञायाम् । प्रशंसायाम् । गर्हायाम् । आक्रोशे । क्षेपे । જેવા શબ્દો મૂકીને, જે તે શબ્દની રૂપસિદ્ધિ માટે વ્યવહાર જગત્ નો કેવો સંભાષણ સન્દર્ભ હોય તો તે રૂપસિદ્ધિ કરવી એને પણ ઉલ્લેખ્યો છે. જેમ કે, (૧) नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।

૨૩. દા.ત. अचतुर–विचतुर–सुचतुर–स्त्रीपुंस–धेन्वनडुह–र्कसाम–वाङ्मन–साक्षिभ्रुव–दारगवो–र्वष्ठीव–पदष्ठीव–नक्तन्दिव–रात्रिन्दिवा–र्हदिव–सरजस–निःश्रेयस–पुरुषायुष–द्वयायुष–त्र्यायुष–र्ग्यजुष–जातोक्ष–महोक्ष–वृद्धोक्षो–पशुन–गोष्ठश्वाः ॥ ૫–૪–૭૭.

૨—૨—૧૭ થી કહ્યું છે કે 'ક્રીડા' (કોઈક રમતનું નામ), કે 'આજીવિકા' એવો અર્થ દર્શાવવો હોય ત્યારે કર્ત્રર્થક अक પ્રત્યયાન્ત શબ્દની સાથે ષષ્ઠ્યન્ત પદનો નિત્ય (તત્પુરુષ) સમાસ થાય છે : દા.ત. उद्दालकस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायाम् । એ અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે 'उद्दालकपुष्पभञ्जिका' (= क्रीडा) । એવો સમાસ વપરાય છે. આવો સામાસિક શબ્દ એક ક્રીડાનું નામ (સંજ્ઞા) બને છે. પરંતુ જ્યારે 'કોઈ છોકરી ઉદ્દાલકના (બગીચાના) પુષ્પો તોડે છે' (उद्दालकस्य पुष्पाणाम् भञ्जिका = कन्या) એમ કોઈ છોકરીનો ઉલ્લેખ કરવો હોય ત્યારે, કેવળ વિગ્રહ વાક્ય જ વપરાય છે; (સમાસ થતો નથી). (૨) खट्वा क्षेपे । ૨—૧—૨૬ સૂત્રથી કહ્યું છે કે નિન્દાનો ભાવ વ્યક્ત કરવો હોય ત્યારે खट्वा છે પ્રકૃતિ જેની એવા દ્વિતીયાન્ત પદનો (= खट्वाम् નો) કર્મણિભૂતકૃદન્ત = त પ્રત્યયાન્ત શબ્દની સાથે 'દ્વિતીયા તત્પુરુષ' સમાસ થાય છે : खट्वाम् आरूढः इति = खट्वारूढः । (વડીલો આવ્યા તોય ખાટલે બેસી રહેલો વ્યક્તિ). (૩) क्षेपे । ૨—૧—૪૭, पात्रेसमितादयश्च । ૨—૧—૪૮ સૂત્રથી કહે છે કે 'पात्रेसमिता' શબ્દ છે આદિમાં જેની એવા पात्रेसमितादि ગણમાં આવેલા સામાસિક શબ્દો નિન્દા વ્યક્ત કરવા માટે સમાજમાં રૂઢ થઈ ગયેલા છે. દા.ત. पात्रेसमिताः । (કેવળ ભોજન સમયે ભેગા થનારા, ખરા કામના પ્રસંગે નાસી જનાર); गेहेशूरः । गेहे नर्दी । 'ઘરમાં શૂરવીર', 'ઘરમાં ગાજનારો (બાયલો) વગેરે. અહીં સપ્તમી અલુક્ સમાસો થયેલા છે. આ પ્રકારનાં અન્ય સૂત્રો પણ ઉદ્ધૃત' કરી શકાય : द्विषोऽमित्रे। ૩—૨—૧૩૧, नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ૮—૪—૪૮, यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु । ૧—૨—૩૪, કે प्रत्यभिवादे चाशूद्रे । ૮—૨—૮૩. અહીં યજ્ઞકર્મમાં કે જપાદિ કર્મોમાં વેદમન્ત્રો સ્વર સાથે બોલવા કે નહીં, અથવા શૂદ્રભિન્નને પ્રત્યભિવાદન કરવાના સન્દર્ભમાં પ્લુતિકરણ કરવું કે નહીં ? ઈત્યાદિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

3.5 પાણિનિએ કેટલાંક સૂત્રોમાં प्राक् અને उदक् શબ્દો દ્વારા 'પૂર્વ ભાગના પ્રાન્તોમાં' અને 'ઉત્તરભાગના પ્રાન્તો'માં કેવા શબ્દો વપરાય છે તેની અલગ અલગ નોંધો કરી છે. જેમ કે, एङ् प्राचां देशे । ૧—૧—૭૫ તથા उदीचां वृद्धादगोत्रात् । ૪—૧—૧૫૭. દા.ત. આ ૪—૧—૧૫૭ થી કહ્યું છે કે ઉત્તરના પ્રાન્તોમાં आम्रगुप्त નો દીકરો आम्रगुप्तायनिः । (તદ્ધિત) કહેવાય છે અને પૂર્વના દેશોમાં તેને आम्रगुप्तिः । કહેવાય છે. આ સન્દર્ભમાં કાશિકાકારે એક શ્લોક પણ ઉદ્ધૃત કર્યો છે, જે ઘણો સૂચક છે :—

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।
विदूषां शब्दसिध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥ (૧-૧-૭૫ इत्यत्र काशिका).

"વિદ્વાનોને શબ્દસિદ્ધિ કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય ત્યારે હંસ જેવી રીતે દૂધ—પાણીને છુટા પાડે, તેવી રીતે શરાવતી નદી પણ પૂર્વના દેશોને અને ઉત્તરના દેશોને અલગ પાડી આપે છે, આવી શરાવતી નદી અમારું (વૈયાકરણોનું) રક્ષણ કરો." પદમંજરીકાર હરદત્ત આને સમજાવતાં લખે છે કે શરાવતી નામની નદી ઉત્તરપૂર્વાભિમુખ

વહે છે, તેની દક્ષિણ–પૂર્વે જે પ્રાન્ત આવેલો છે તેને 'પ્રાગ્દેશ' કહે છે અને ઉત્તરપશ્ચિમનો ભાગ તે 'ઉદગ્દેશ' ગણાય છે.[૨૪] આમ પાણિનિએ ભૌગોલિક મર્યાદાઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ શબ્દસિદ્ધિ વર્ણવી છે.

3.6 પાણિનિએ તદ્ધિતપ્રત્યયોનું વિધાન કરતી વખતે કહ્યું છે કે – उदक् च विपाशः । ૪–૨–૭૪. "વિપાશ નદીના ઉત્તર કિનારે જે કૂવાઓ આવેલા છે તેમનું તદ્ધિતપ્રત્યયથી નામાભિધાન કરવું હોય ત્યારે अञ् (ञित्) પ્રત્યય લગાડવો." જેથી दत्तेन निर्वृतः कूपः । (દત્તે બનાવેલો કૂવો) તે दात्तः । (कूपः) કહેવાય છે. અહીં अञ् એવો ञित् પ્રત્યય લાગ્યો હોવાથી ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ૬–૧–૧૯૭ સૂત્રથી 'ञिदन्त અને निदन्त શબ્દોમાંથી આદ્યુદાત્ત સ્વર થાય છે. એ નિયમાનુસાર दात्तः । શબ્દ આદ્યુદાત્ત રૂપે બોલાશે. પરંતુ આનો ફલિતાર્થ એવો છે કે (સૂત્રકાર એમ કહેવા માંગે છે કે વિપાશ્ નદીના દક્ષિણ કિનારે આવેલા કૂવાઓને માટે જ્યારે તદ્ધિતાન્ત શબ્દ બનાવાય ત્યારે તેને (अञ् પ્રત્યય નહીં લાગતાં), अण् પ્રત્યય લાગે છે. જેથી दत्तेन निर्वृतः इति दात्त (कूपः) એવો શબ્દ બને છે. અહીં आद्युदात्तश्च । ૩–૧–૩ સૂત્ર દ્વારા 'પ્રત્યય પોતે આદ્યુદાત્ત થાય છે' – એ નિયમથી दात्त । માં त् કારોત્તરવર્તી अ(ण्) કાર રૂપ પ્રત્યયમાં ઉદાત્તત્વ રહેશે. આમ એક નદીના ઉત્તર કિનારે અમુક શબ્દ કેવા સ્વર સાથે બોલાય છે. તથા તે જ શબ્દ નદીના દક્ષિણ કિનારે કયા સ્વર સાથે બોલાય છે એની ઝીણી વિગતોનું સર્વેક્ષણ સૂત્રકારે કર્યું છે અને તેનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે.[૨૫]

3.7 પાણિનિએ ભાષામાં સમાનાર્થક બે પ્રકારના શબ્દો પણ વપરાતાં જોયા છે. હવે આવા વૈકલ્પિક શબ્દરૂપોની નોંધ લેવા માટે તેમણે પોતાનાં સૂત્રોમાં वा, विभाषा કે अन्यतरस्याम् જેવા શબ્દો વાપર્યા છે. જો કે કાત્યાયન અને પતંજલિ સહિતના અનુગામી તમામ વૈયાકરણોએ, આ વિકલ્પવાચક શબ્દોને અવિશેષપણે વિકલ્પાર્થક જ લીધા છે. સૂત્રકારે वा શબ્દ વાપર્યો હોય કે विभाषा અથવા अन्यतरस्याम् – પણ આ શબ્દોથી રજૂ થતાં બન્ને વૈકલ્પિક રૂપોમાં અર્થની દૃષ્ટિએ કશો તફાવત નથી, બન્ને સમાનાર્થક જ છે એમ પરંપરા સમજે છે. પરંતુ પરંપરા, એ વિચારવાનું માંડી વાળે છે કે જો પાણિનિને ભાષામાં વપરાતાં બે વૈકલ્પિક રૂપોની નોંધ જ લેવી છે તો પછી, આ લાઘવમૂલક વ્યાકરણમાં કેવળ वा એવા ટૂંકામાં ટૂંકા વિકલ્પાર્થક અવ્યયથી જ તેની નોંધ કેમ નથી લીધી; અને विभाषा કે अन्यतरस्याम् જેવા વધુ અક્ષરોવાળા ગૌરવગ્રસ્ત શબ્દો

---

૨૪. शरावती नाम नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी, तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः, उत्तरपरस्यामुदग्देशः । तौ शरावती विभजते । तथा मर्यादया तयोर्विभागो ज्ञायते । (काशिका – पदमञ्जरी – पृ. २५९–६० प्रथमो भागः)

૨૫. दत्तेन निर्वृतः कूपो दात्तः । गौप्तः ॥ 'उदक्' इति किम् ? दक्षिणतो विपाशः । कूपेष्वणेव । – दात्तः । गौप्तः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य ॥ ४–२–७४ इत्यत्र काशिका, (तृतीयो भागः) पृ. ५६८.

વાપરીને કેમ તે વિકલ્પોની નોંધ લીધી છે ?[૨૬] જ્યારે પોલ કિપાર્સ્કી જેવા એક અમેરિકન ભાષા વૈજ્ઞાનિકે આ પ્રશ્ન હાથ ધરીને 'PĀṆINI – As a Variationist' એ નામના શકવર્તી ગ્રન્થમાં[૨૭] જણાવ્યું છે કે પાણિનિએ એમના સમયમાં પ્રચલિત એવી ભાષાનું 'વર્ણનાત્મક વ્યાકરણ' રચતી વખતે લોકમાં વપરાતી ભાષામાં જ્યારે સમાનાર્થક બે રૂપો પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે વક્તાઓને માટે, તે બે રૂપોમાંથી કોઈ એકને માટે પસંદગીની માત્રા પણ જુદી જુદી હોય છે, અને એક સૂક્ષ્મદર્શી વૈયાકરણને માટે એ પસંદગીની માત્રાને પણ કોઈક રીતે નોંધવી જરૂરી બને છે ! જેમ કે, પોલ કિપાર્સ્કીએ ઉપર્યુક્ત ગ્રન્થમાં જણાવ્યું છે કે – પાણિનિએ 'અષ્ટાધ્યાયી'માં – (૧) જ્યાં 'वा' શબ્દ વાપરીને નવા વૈકલ્પિક રૂપનો નિર્દેશ કર્યો હોય ત્યાં તે નવું વૈકલ્પિક રૂપ વધુ આવકાર્ય છે – વધુ પ્રયોગાર્હ છે એમ જાણવું. (૨) જ્યાં विभाषा એવા શબ્દનો ઉપયોગ કરીને, જે વૈકલ્પિક રૂપનો પ્રસવ કર્યો હોય તે નવું વૈકલ્પિક રૂપ વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય હોતું નથી, તથા ભાષામાં પણ તે ઓછું વપરાતું જોવા મળે છે એમ જાણવું. તથા (૩) જ્યાં अन्यतरस्याम् શબ્દ દ્વારા બે વૈકલ્પિક રૂપોની નોંધ લેવાઈ હોય ત્યાં તે બન્ને રૂપો અવિશેષપણે એકસરખા પસંદ કરવા યોગ્ય છે એમ જાણવું. આમ પાણિનિએ એક જીવંત–લોકમાં પ્રચલિત–એવી સંસ્કૃત ભાષાના અનેકવિધ વૈકલ્પિક રૂપોમાંથી વક્તાને માટે કયું રૂપ કેટલે અંશે વરણીય કે પ્રાયઃ ત્યાજ્ય કે કાદાચિત્ક ગણાતું હશે તેની નોંધ લીધી છે.[૨૮] ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો –

(૧) બે પ્રકારનાં વૈકલ્પિક રૂપોમાંથી वा શબ્દ દ્વારા જ્યાં વરણીય રૂપનો–અવતાર કરવામાં આવ્યો છે તે આમ છે : (क) आत्मनेपदम् । १–३–१२, क्रमः ।

---

૨૬. નાગેશ ભટ્ટે તો पर्यायशब्दानां गौरवलाघवचर्चा नाद्रियते । (પરિભાષેન્દુશેખર) 'वा, विभाषा વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દોના ગૌરવલાઘવની ચર્ચાનો આદર કરવામાં આવતો નથી' એવી એક પરિભાષા પણ રજૂ કરી છે ! અને આ પ્રશ્ન પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કર્યાં છે.

૨૭. Pāṇini As a Variationist – by Paul Kiparsky; Ed. S. D. Joshi, Pub. University of Poona, PUNE. 1980.

૨૮. Contrary to tradition, the three words are not synonymous, but are used to denote different preferences among optional variants. They are to be translated as follows :

Vā – 'or rather', 'usually', 'preferably'.

Vibhāṣā – 'or rather not', 'rarely', 'preferably not', 'marginally'.

Anyatarasyām – 'either way', 'sometimes', 'optionally', 'alternatively'.

This three–way distinction enables Pāṇini's rules to register the stylistic preferences among variants which are characteristic of any living language in its natural state. – Pāṇini As a Variationist, by Paul Kiparsky, University of Poona, Pune, 1980, (p. 1).

१–३–३९ અને પછી अनुपसर्गाद्वा । १–३–४३ એવી સૂત્રશ્રેણી દ્વારા '√क्रम ધાતુનો આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદમાં પણ પ્રયોગ થઈ શકે છે' એમ કહ્યું છે. પણ અહીં આ વિકલ્પ 'वा' શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા નોંધાયો હોવાથી; પોલ કિપાર્સ્કીના મતે, ० + क्रमते । એવું આત્મનેપદવાળું રૂપ જ વધુ વરણીય છે; જ્યારે ० + क्रमति । એવું પરસ્મૈપદવાળું રૂપ ઓછું ગ્રાહ્ય છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વેક્ષણ દ્વારા આ મુદ્દાનું સમર્થન થાય છે. (ख) વેદની ભાષામાં દીર્ઘ ઈ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દનાં રૂપો कुमारी + औ । માંથી कुमार्यौ અને कुमारी । એમ બે પ્રકારે થતાં જોવાં મળે છે. હવે, આ બે પ્રકારના વૈકલ્પિક રૂપોમાંથી 'कुमारी' એવું (પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિ દ્વિવચન) રૂપ વેદમાં વધુ પ્રમાણમાં વપરાયેલું જોવા મળે છે. તેથી પાણિનિએ તેની રજૂઆત નીચે મુજબના સૂત્રથી કરી છે : प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६–१–१०२, नादिचि । ६–१–१०४, दीर्घाज्जसि च । ६–१–१०५ तथा वा छन्दसि । ६–१–१०६. અહીં वा શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા સૂચવ્યું છે કે – વેદમાં તો कुमारी + औ । માંથી વિકલ્પે પૂર્વસવર્ણ દીર્ઘ થઈને कुमारी (દ્વિવચનમાં) (અને कुमारीः એવું બહુવચનમાં) જેવું રૂપ જ મહદંશે વપરાતું હોય છે. વેદમાં આ શબ્દના રૂપોનું સાંખ્યિક પરિગણન આ મુદ્દાનું સમર્થન કરે છે.

(૨) બે પ્રકારનાં વૈકલ્પિક રૂપોની સાધનિકા વર્ણવતાં જ્યારે विभाषा શબ્દ દ્વારા કોઈ વિકલ્પ દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે તે વિભાષા શબ્દજનિત રૂપ ભાગ્યે જ વપરાતું હોય છે, તે આવકાર્ય કે વધુ પ્રયોગાર્હ નહીં ગણાતું રૂપ હોય છે એમ પોલ કિપાર્સ્કી માને છે. જેમ કે, (क) बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । ५–४–११३, उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५–४–१५१, પછી शेषाद् विभाषा । ५–४–१५४ સૂત્રો દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસના અન્તે (સમાસાન્ત પ્રત્યય તરીકે), कप् પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. 'શેષ' અર્થાત્ અગાઉનાં સૂત્રોથી જ્યાં/જેમને સમાસાન્ત પ્રત્યયનું વિધાન નથી થયું એવા બધાં–અવશિષ્ટ–સન્દર્ભોમાં क(प्) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગી શકે છે. દા.ત. बहुखट्वकः અથવા बहुखट्वः । પરંતુ અહીં ५–४–१५४ થી જે સમાસાન્ત क પ્રત્યયનું વિધાન છે તે विभाषा શબ્દથી કરવામાં આવેલ છે. તેથી તે क પ્રત્યયવાળું – बहुखट्वकः રૂપ ભાષામાં ઘણું ઓછું વપરાતું રૂપ છે એમ સૂચવાય છે. આમ, બહુવ્રીહિ સમાસમાં જે જે શબ્દોની પ્રકટ ગણતરી અગાઉનાં સૂત્રોથી નથી કરી, તેવા સન્દર્ભોમાં क પ્રત્યયાન્ત રૂપ, પાણિનિનાં મતે બહુ પસંદ કરવા જેવું નથી એમ જાણવું. આનું સમર્થન સ્વયં પાણિનિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં જ્યાં બહુવ્રીહિ સમાસવાળા શબ્દો વાપર્યા છે તેનું અધ્યયન કરવાથી થાય છે. દા.ત. (१) शर्परे विसर्जनीयः । ८–३–३५. અહીં પાણિનિએ शर्परके એવું क પ્રત્યયાન્ત રૂપ વાપર્યું નથી. (२) क्रीतात् करणपूर्वात् । ४–१–५. અહીં करणपूर्वकात् એવું રૂપ વાપર્યું નથી. (३) ष्णान्ता षट् । १–१–२४. અહીં ष्णान्तका એવું રૂપ વાપર્યું નથી. (४) असंयोगात् लिट् कित् । १–२–५. અહીં कित्कः એવો क પ્રત્યયાન્ત બહુવ્રીહિ વાપર્યો નથી.

(ख) એ જ પ્રમાણે, अन्यस्य दुक् । ६–३–९६ અને अर्थे विभाषा । ६–३–१०० સૂત્ર દ્વારા, अर्थ શબ્દ પરમાં રહેતાં, अन्य શબ્દને दुक् (= द्) આગમનું વિધાન કર્યું છે; પણ તે આગમવિધાન विभाषा શબ્દ દ્વારા કર્યું હોવાથી, જે अन्यदर्थ અને अन्यार्थ એવાં બે રૂપો જન્મી શકે છે, તેમાંથી दुक् આગમવાળું – એટલે કે अन्यदर्थे – રૂપ સાહિત્યમાં ક્યારેક જ/ક્યાંક જ વપરાયેલું જોવા મળે છે. જ્યારે अन्यार्थे રૂપ જ વધુ પ્રચલિત છે.

આમ સંસ્કૃત ભાષાનું વર્ણનાત્મક વ્યાકરણ રચતી વખતે, પાણિનિએ તેમના સમયની ભાષામાં વપરાતાં તે તે વૈકલ્પિક રૂપોની નોંધ લેવાની સાથે સાથે તેમાંનું કયું રૂપ શિષ્ટોને માટે વધુ વરણીય છે, કે કયું રૂપ ક્યારેક જ વપરાય છે, અથવા બન્ને રૂપો એકસરખાં પ્રચારમાં છે તેની वा, विभाषा, अन्यतरस्याम् જેવા જુદા જુદા વિકલ્પવાચક શબ્દોથી ઝીણવટભરી નોંધ લીધી છે.

3.8 પાણિનિની 'અષ્ટાધ્યાયી'માં એક સન્દર્ભ એવો પણ મળે છે કે જેમાં પાણિનિએ પોતાના પૂર્વાચાર્યોએ કરેલાં લિંગ અને સંખ્યા વિષયક વિધાનો (prescription) નું ખંડન કર્યું છે ! જેમ કે, जनपदे लुप् । ४–२–८१ સૂત્રથી કહ્યું છે કે – '(અમુક લોકોનું) જનપદ (= નિવાસ સ્થાન)' એવું દર્શાવતા ચાતુરર્થિક તદ્ધિત પ્રત્યયનો લુપ્ (લોપ = અદર્શન) થાય છે. આવા સન્દર્ભો માટે પૂર્વાચાર્યોએ જે એક સૂત્ર રચ્યું હતું તે પાણિનિએ આ પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કર્યું છે : लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । १–२–५१ ''(ચાતુરર્થિક પ્રત્યયનો) લુપ્ થયો હોય ત્યારે ('જનપદ' અર્થમાં પણ) પ્રકૃતિના જેવા જ લિંગ અને સંખ્યા (બોધકત્વ)નું વિધાન થાય છે – એમ જાણવું.'' દા.ત. पञ्चालानां जनपदः (निवासः) इति पञ्चालाः । (પંચાલોનું નિવાસસ્થાન તે પણ 'પંચાલ' જ કહેવાય છે.) અહીં पञ्चालाः – એ નિવાસકર્તા પંચાલ ક્ષત્રિયોનો પણ વાચક છે અને તેમાં જે પુંલિંગત્વ અને બહુવચનત્વ છે; તે જ 'પંચાલો જ્યાં રહે છે તે સ્થાન (જનપદ)' વાચક શબ્દમાં પણ ચાલુ રહે છે : पञ्चालाः जनपदः ॥ હવે, અહીં પાણિનિ આ પૂર્વાચાર્યોના વિધાનનું ખંડન કરતાં કહે છે કે तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १–२–५३ ''યુક્તવદ્ભાવનું અનુશાસન (prescription) કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે આવા જનપદોને માટે નામ રૂપે જે સંજ્ઞાઓ વપરાતી હોય છે તે કયા લિંગમાં અને કયા વચનમાં વાપરવી એ તો લોકતઃ જ સિદ્ધ હોય છે; (એને માટે વ્યાકરણકારોએ કોઈ વિધાનો કરવાની જરૂર નથી.)[२९]

---

२९. व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्देशः, तदीयम् एवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति–तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् इति । .....तेषां निवासो जनपदः । यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने, तद्वज्जनपदे भवतः – पञ्चालाः, मगधाः ॥ – काशिका (प्रथमो भागः) पृ. ३५४.

એવી જ રીતે, તેમણે प्रधानप्रत्ययार्थवचनम् अर्थस्य अन्यप्रमाणत्वात् । ૧–૨–૫૬ સૂત્ર દ્વારા કહ્યું છે કે – "(ભાષામાં જ્યારે કોઈ પદ સાંભળીએ ત્યારે આપણને) પ્રકૃત્યર્થ અને પ્રત્યયાર્થ–એ બન્ને સમજમાં આવે છે, પણ તેમાંથી પ્રત્યયના અર્થનું (જ) પ્રાધાન્ય હોય છે–એમ જાણવું" – એવાં વિધાનોનું અનુશાસન કરવાની પણ જરૂર નથી. કારણ કે એ અનુભવ પણ લોકતઃ સિદ્ધ છે.

3.9 પાણિનિએ જે વાક્યસંઘટના નિરૂપી છે તેમાં तद्, एतद्, इदम्, यद् વગેરે સર્વનામથી વાચ્ય વ્યક્તિ, युष्मद् વાચ્ય શ્રોતા અને अस्मद् વાચ્ય વક્તાને માટે ક્રમશઃ 'પ્રથમ પુરુષ' (Third person), 'મધ્યમ પુરુષ' (Second person) અને 'ઉત્તમ પુરુષ' (First person) સંજ્ઞાવાળા तिङ् પ્રત્યયોથી બનેલાં ક્રિયાપદો વપરાય છે એમ કહ્યું છે. પરંતુ "જો કોઈની મજાક મશ્કરી કરવાનો સન્દર્ભ હોય તો √मन् ધાતુ છે ઉપપદમાં જેની, એવા (અન્ય) ક્રિયાવાચક ધાતુને મધ્યમ પુરુષના પ્રત્યય લાગે છે અને √मन् ધાતુને પોતાને ઉત્તમ પુરુષનો એકવચનનો પ્રત્યય લાગે છે" એવું प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । ૧–૪–૧૦૬ સૂત્રથી કહ્યું છે. દા.ત. "તું તો માનતો હોઈશ કે હું રથમાં બેસીને જઈશ (પણ તે રથ તો ભાંગી ગયો છે)" – એવું પરિહાસ માટે આપણે કોઈને કહેવું હોય તો – त्वं (युवां કે यूयम्) मन्ये, अहं रथेन यास्यसि । એવી ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપદની સંગતિ (agreement) વિનાની (अहं ની સાથે यास्यसि; અને त्वं ની સાથે मन्ये વાળી) વાક્યરચના થાય છે એમ પાણિનિએ નોંધ્યું છે. અહીં પાણિનિએ વાક્યરચનાના સન્દર્ભમાં ઉદ્દેશ્ય અને તદનુરૂપ (ક્રિયાપદમાં) 'પુરુષ'ની સંગતિ–સામાનાધિકરણ્ય– agreement – સામાન્ય રીતે તો સર્વત્ર જળવાય છે એમ કહ્યા પછી, પરિહાસના સન્દર્ભમાં શું થાય છે એનું પણ નિરૂપણ કરતું જે સૂત્ર આપ્યું છે તેથી પણ એમ પ્રસ્થાપિત થાય છે કે પાણિનિને પોતાનું વ્યાકરણ વર્ણનાત્મક પ્રકારનું (Descriptive grammar) બનાવવું અભીષ્ટ છે.

4.0 ફ્રેઝ સ્ટ્રક્ચર ગ્રામર અને ટ્રાન્સફરમેશનલ ગ્રામર : નોમ ચોમસ્કી (Noam Chomsky) એ ઈ.સ. ૧૯૫૭માં તેમના 'Syntactic Structures' નામના ગ્રન્થમાં, એક (જ) વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવાના લક્ષ્યથી આગળ વધીને એવા નિયમોનો સમૂહ આપવાનું શરૂ કર્યું કે જેના થકી ભાષામાં વપરાતાં તમામ વાક્યોમાં અન્તઃસ્તરીય પદબંધોની (phrases) દૃષ્ટિએ કેવી રીતે રચનાઓ જન્મી (generate) શકી હોય છે તેને સમજાવી શકાય છે. જેમ કે, जनकपुत्री सीता रामेण सह वनं गच्छति । અહીં વાક્યસંઘટના નીચેના નિયમથી થઈ છે :

S → Sub. + Pre.

Sub. → DET + NP_1

Pre. → NP_2 + NP_3 + VP

VP. → Root + Tense, Person એટલે કે –

(૧) વાક્ય → ઉદ્દેશ્ય + વિધેયાંશ

(૨) ઉદ્દેશ્ય → વિશેષણ + નામ (સુબન્ત–પ્રથમાન્ત પદ)

(૩) વિધેયાંશ → (i) સુબન્ત + ઉપપદ

(ii) કર્મકારક (લક્ષ્યસ્થાન) + ઉપપદ

(iii) ક્રિયાપદ

(૪) ક્રિયાપદ → ક્રિયાવાચક ધાતુ + કાળ, પુરુષ, સંખ્યા દર્શક (તિ) પ્રત્યય.

આ વાક્યની સંઘટનાનો ક્રમ દર્શાવવો હોય તો, નીચે મુજબ પૃથક્કરણ કરી શકાય :

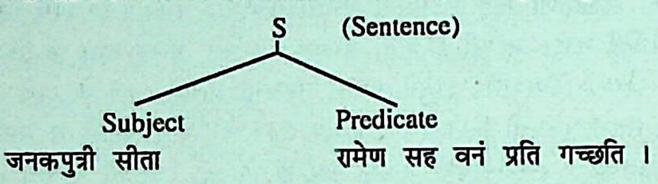

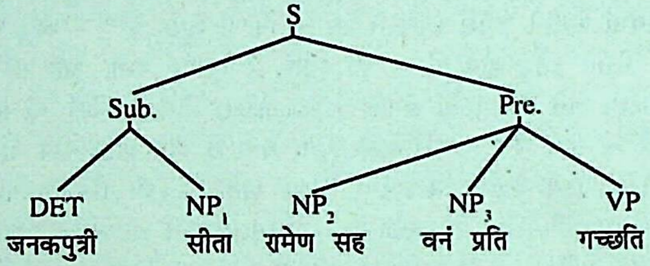

(Determiner
or adjective – વિશેષણ)

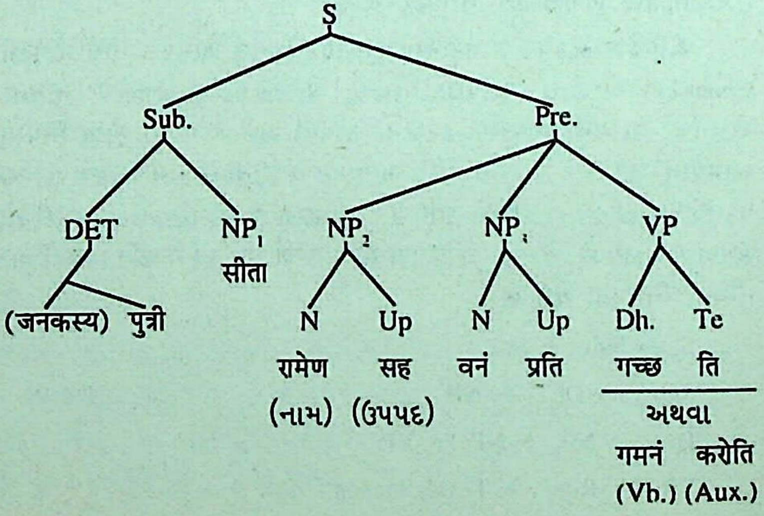

અહીં પહેલો નિયમ એમ વર્ણવે છે કે વાક્ય કુલ બે ભાગનું બનેલું છે : ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય. બીજો નિયમ કહે છે કે ઉદ્દેશ્યાંશમાં કુલ બે નામપદો છે, જેમાંનું એક વિશેષણભૂત છે અને બીજું (વિશેષ્યભૂત) નામપદ–પ્રથમાન્ત પદ–છે. ત્રીજા નિયમ દ્વારા તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે વાક્યના વિધેયાંશમાં કેટલાં પદો છે, અને તે દરેક કયા કયા વિભિન્ન કારકોને અને પ્રધાન ક્રિયાને કહેનારાં છે. ચોથો નિયમ ક્રિયાપદમાંના પહેલા રૂપઘટક રૂપ ધાતુને અને બીજા રૂપઘટક રૂપ પ્રત્યયની સંયોજના તરફ ધ્યાન દોરે છે.

આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનમાં વાક્યની અન્તઃસ્તરીય સંરચનાને સ્પષ્ટ કરવા માટે એક immediate constituent (IC) analysis ની પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવે છે. જેમાં એક વાક્યની અંદર જુદા જુદા સ્તરે જે સંયોજનાઓ થતી આવે છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. દરેક સ્તરનું એના મુખ્ય ઘટકોમાં વિભાજન કરવામાં આવે છે અને આવું વિભાજન ત્યાં સુધી કરતા રહેવામાં આવે છે કે જ્યાંથી આગળ વધારે નાનું વિભાજન ન થઈ શકે. દા.ત. ઉપર વાક્યને વૃક્ષાકૃતિથી નીચે મુજબ દર્શાવી શકાયં :–

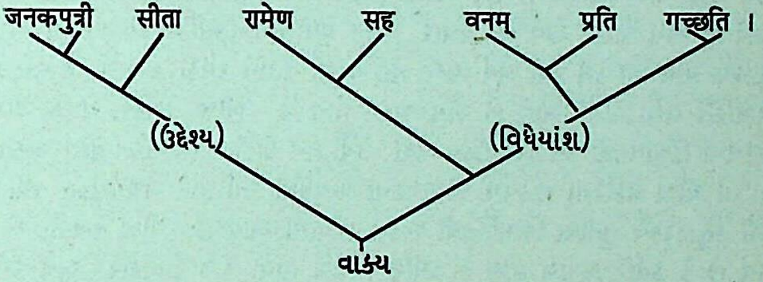

આવું 'જનરેટીવ' વ્યાકરણ, કે જે અવ્યવહિત પદબંધોની રચનાઓને સમજાવીને, વાક્યની નિષ્પત્તિને દર્શાવતું હોય તેને ફ્રેઝ સ્ટ્રક્ચર ગ્રામર (phrase structure grammar) (P S G s) પણ કહે છે.

4.1 પરંતુ 'જનરેટીવ ગ્રામર'ના આવા નિયમોમાં રૂપાંતરના નિયમો (transformational rules) પણ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે. આવા નિયમો દ્વારા, ભાષામાં વપરાતાં અમુક વાક્યો કે જેઓ અર્થની દૃષ્ટિએ સમાન હોય, પણ વ્યાકરણિક રચનાની દૃષ્ટિએ જુદા પ્રકારના જણાતાં હોય – તેમની વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરી આપતા હોય છે. જેમ કે,

(૧) रामः रावणं बाणेन हन्ति । (કર્તરિ પ્રયોગ)

(૨) रामेण रावणः बाणेन हन्यते । (કર્મણિ પ્રયોગ)

અહીં અર્થની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બન્ને પ્રકારનાં વાક્યો દ્વારા એક જ વાત–ઘટનાનું નિરૂપણ છે. એટલે કે આ બન્ને પ્રકારનાં વાક્યોનું Deep Structure (અન્તઃસ્તરીય રચના) એક જ છે પણ ધ્વનિશ્રેણીના સ્તર ઉપર તે જુદી રીતે રજૂ થયાં છે. એટલે

કે તેમનું Surface Structure જુદું જુદું છે. હવે ભાષામાં વપરાતાં, આવાં કર્તરિ પ્રયોગવાળાં વાક્યોનું કર્મણિ પ્રયોગવાળાં વાક્યોમાં રૂપાંતર દર્શાવતો નિયમ આમ વર્ણવી શકાય :

(અભિહિત) (અનભિહિત)

(૧) કર્તરિ પ્રથમાન્તપદ + કર્મણિ દ્વિતીયાન્તપદ + કરણાર્થક તૃતીયાન્તપદ + (કર્તરિ) ક્રિયાપદ (= ધાતુ + વિકરણપ્રત્યય + પરસ્મૈપદના तिङ् પ્રત્યય).

(અનભિહિત) (અભિહિત)

(૨) કર્તરિ તૃતીયાન્તપદ + કર્મણિ પ્રથમાન્તપદ + કરણાર્થક તૃતીયાન્તપદ + (કર્મણિ) ક્રિયાપદ (= ધાતુ + य + આત્મનેપદના तङ् પ્રત્યય).

આવા નિયમ દ્વારા, પહેલા પ્રકારનું કર્તરિ પ્રયોગવાળું વાક્ય કેવી રીતે બીજા પ્રકારના કર્મણિ પ્રયોગવાળા વાક્યમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય છે તે ટૂંકમાં રજૂ કરી શકાય છે. જેમ કે, અહીં પહેલે તબક્કે – (કર્તરિ) ક્રિયાપદના વિકરણ પ્રત્યયથી 'કર્તા' રૂપી અર્થ ઉક્ત (= અભિહિત) છે; આથી કર્તૃકાકને પ્રથમા–વિભક્તિથી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે એમ જાહેર થાય છે. જ્યારે કર્મણિ પ્રયોગમાં (કર્મણિ) ક્રિયાપદના य એવા વિકરણ પ્રત્યયથી કર્મ રૂપી અર્થ વ્યક્ત થઈ ચૂક્યો હોઈને કર્મકારક વાચક શબ્દને પ્રથમા વિભક્તિ લગાડવામાં આવે છે એમ જાહેર થાય છે. બીજા તબક્કે, પહેલા પ્રકારના વાક્યમાં ક્રિયાપદથી કર્મકારક ઉક્ત નથી, તેથી તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. તો બીજા પ્રકારના વાક્યમાં ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી કર્તા રૂપી અર્થ વ્યક્ત નથી થતો. તેથી કર્તૃકારકને તૃતીયા વિભક્તિથી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ત્રીજા તબક્કે, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કર્તરિ પ્રયોગ હોય કે કર્મણિ પ્રયોગ હોય, પણ (કર્તૃકારક અને કર્મકારક સિવાયનાં) અન્ય કરણકારકાદિ વાચક પદો અપરિવર્ત્ય રહેતાં હોય છે. (ચોથા તબક્કે, કર્તરિ ક્રિયાપદની રૂપરચનામાં અને કર્મણિ રૂપરચનામાં જુદા જુદા પ્રકારના વિકરણ પ્રત્યયો અને કાળ, પુરુષવાચક પ્રત્યયો વપરાય છે) – એવા નિયમથી, એકમાંથી બીજા પ્રકારનું વાક્ય રૂપાંતર થઈને જન્મે છે એમ સમજાવી શકાય છે. તથા આવો નિયમ, સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતાં તમામ સકર્મક ધાતુઓવાળા વાક્યોને એકસરખો લાગુ પાડી શકાય છે.[30] જેની મદદથી એક પ્રકારના વાક્યમાંથી બીજા પ્રકારનું વાક્ય કેવી રીતે જન્મે છે તે વર્ણવી શકાય છે.

---

૩૦. Trasnformations : This tiny fragment of a generative grammar suffices only to illustrate the general conception underlying the approach. 'Real' grammar of this kind contain many rules of considerable complexity and of different types. One special type of rule that was proposed in the first formulations became known as a transformational rule. These rules enabled the grammar to show the relationship between sentences that had the same meaning but were of different grammatical form. The link between active and passive sentences.

કર્તરિ – કર્મણિ પ્રયોગ સિવાયના, ભાષામાં વપરાતાં બીજાં અનેક પ્રકારનાં વાક્યો માટે આવા રૂપાંતરના નિયમો પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યાં છે. અલબત્ત, સમય જતાં આ બધા નિયમો વિવાદાસ્પદ બનતા ગયા છે. તથા આધુનિક સમયના આવાં જનરેટીવ ગ્રામરો તો, નોમ ચોમસ્કીના 'Syntactic Structure' માં રજૂ થયેલા 'ટ્રાન્સફરમેશનલ જનરેટીવ ગ્રામર'ના નમૂનાઓ કરતાં ઘણાં જુદાં પડે છે. પરંતુ આમાં 'વાક્યનું સંઘટન કોઈક ચોક્કસ ક્રમે/પ્રક્રિયાથી થતું હોય છે' એ વર્ણવવાનો/સમજાવવાનો જે ઉપક્રમ છે તે ધ્યાનાસ્પદ છે. બીજું, અહીં 'રૂપાંતરના નિયમ' એવો જે શબ્દ વાપર્યો છે તે 'પ્રિસ્ક્રીપ્ટિવ ગ્રામર'ના ''નિયમ'' કરતાં જુદા અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે એ પણ યાદ રાખવું. 'પ્રિસ્ક્રીપ્ટિવ ગ્રામર'ના નિયમ તે તો આજ્ઞાપક (Command) સ્વરૂપના હોય છે; અને તમે કરેલો અમુક ભાષાકીય પ્રયોગ શુદ્ધ ગણાય કે અશુદ્ધ ગણાય એ કહી આપે છે. જ્યારે આ જનરેટીવ ગ્રામરના નિયમ તો આવા ભાષાકીય પ્રયોગની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિની વાત કરતા નથી. તે જે તે વાસ્તવિકતાના નિરીક્ષણ રૂપે જ સમાજમાં પ્રવર્તમાન જે તે ભાષાકીય પ્રયોગોનું વર્ણન કરે છે.[૩૧]

4.2 પાણિનીય વ્યાકરણમાં રૂપાંતર વિધિ (transformation) નાં સૂત્રો : પાણિનીય વ્યાકરણમાં મુખ્યત્વે વાક્યની નિષ્પત્તિનું જ તન્ત્ર (machine) વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તથાપિ વાક્યાન્તર્ગત એકમો રૂપે જે કૃદન્ત નામો (Primary derivatives), તદ્ધિતાન્ત નામો (Secondary derivatives) અને સામાસિક નામો (Compounds) વપરાતાં હોય છે, તેની નિષ્પત્તિ વર્ણવવા માટે, પાણિનિએ જ પહેલ વહેલા આવાં રૂપાંતરના નિયમો (transformational rules) રજૂ કર્યા છે. આ બધાનાં એક એક ઉદાહરણને જોવાથી આ મુદ્દો સ્પષ્ટ થશે :

(क) कुम्भं करोति । એવા વાક્યનું कुम्भकार એવા કૃદન્ત–નામમાં (= કૃત્ પ્રાતિપદિકમાં) રૂપાંતર કરવું હોય તો પાણિનિ કહે છે કે – (૧) कर्मण्यण् । ३–२–१ ''કર્મકારક વાચક પદ ઉપપદમાં (= નજીકમાં રહેલું પદ) હોય ત્યારે ધાતુ

---

for example, could be shown – such as 'the horse chased the man' (active) and 'the man was chased by the horse' (passive). The kind of formulation needed to show this is –

$NP_1 + V + NP_2 \rightarrow NP_2 + Aux + Ven + by + NP_1$

Which is an economical way of summarizing all the changes you would have to introduce, in order to turn the first sentence into the second..... This rule will generate all regular active – passive sentences.

– See : **The Cambridge Encyclopedia of Language,** (p. 97).

૩૧. Generative rules have no such implication of social correctness. They are objective descriptions of the grammatical patterns that occur. See : The Cambridge Encyclopedia of Language; (p. 97).

(= क्रियापद)ની પરમાં 'अण्' એવો 'कृत्' સંજ્ઞક પ્રત્યય લગાડવો : कुम्भम् + कृ + अ(ण्) । → (૨) હવે कृत् પ્રત્યયાન્ત તરીકે આ ત્રણેય અંશના સમૂહની कृत्तद्धितसमासाश्च । ૧–૨–૪૬ સૂત્રથી 'પ્રાતિપદિક' સંજ્ઞા થશે. પછી → (૩) सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ૨–૪–૭૧ થી કહેવામાં આવે છે કે – "આ વિગ્રહ વાક્યમાંના सुप् વિભક્તિ પ્રત્યયનો લોપ કરો." જેથી कुम्भ ० + कृ + अ(ण्) । બને છે. (૪) પછી अण् પ્રત્યયમાંના ण् કારની इत् સંજ્ઞા અને લોપ થશે. જેથી अचो ञ्णिति । ૭–૨–૧૧૫ થી णित् પ્રત્યય પરમાં રહેતાં અજન્ત અંગને વૃદ્ધિ થશે (ऋ → आर्). તો कुम्भ ० + क् आर् + अ = कुम्भकार । બને છે. આવી જ રીતે, आतोऽनुपसर्गे कः । ૩–૨–૨ થી कम्बलं ददाति इति कम्बलदः । वरं ददाति इति वरदः । गाम् ददाति इति गोदः વગેરેનું રૂપાંતરણ થતું હોય છે.

(ख) कुन्तायाः अपत्यं पुमान् (કુંતાનું પુરુષ સંતાન) → (= अर्जुनः) । એવા વાક્યનું રૂપાંતર કરીને कौन्तेयः । એવું પદ જન્માવવું હોય તો પાણિનિએ એની પણ નિયમાવલી આપી છે. જેમ કે, (૧) स्त्रीभ्यो ढक् । ૪–૧–૧૨૦ સૂત્રથી कुन्ता + ङस् (ષષ્ઠીનો પ્રત્યય) + (તેની પરમાં) 'પુરુષ સંતાન' એવા અર્થનો વાચક ढक् तद्धित પ્રત્યય લગાડવો. (૨) હવે कृत्तद्धितसमासाश्च । ૧–૨–૪૬ થી तद्धित પ્રત્યયાન્ત कुन्ता + ङस् + ढ(क्) એટલા અંશની 'પ્રાતિપદિક' સંજ્ઞા થાય છે. જેના પરિણામે, (૩) सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ૨–૪–૭૧ થી વિગ્રહ વાક્યાન્તર્ગત વિભક્તિ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. જેમ કે, कुन्ता + ० + ढ (क्) । (૪) હવે ૭–૧–૨ થી ढ ના સ્થાનમાં एय આદેશ, ૭–૨–૧૧૮ થી પ્રકૃતિના આદિ સ્વરમાં વૃદ્ધિ અને ૬–૪–૧૪૮ થી પ્રકૃતિના અંતિમ आ કારનો લોપ થતાં कौन्त् ० + एय । થયા પછી कौन्तेय । એવું तद्धितान्त નામ જન્મે છે.

(ग) पीतम् अम्बरं यस्य सः (हरिः) । એવા વાક્યનું સામાસિક નામમાં રૂપાંતર કરવા માટે (૧) अनेकम् अन्यपदार्थे । ૨–૨–૨૪ એવા સૂત્રથી જણાવવામાં આવે છે કે અનેક પ્રથમાન્ત પદો (જેમ કે, અહીં पीतम् અને अम्बरम्) જો અન્ય પદાર્થના વાચક હોય (જેમ કે, અહીં આ બે પદો 'પીળા વસ્ત્રવાળા કૃષ્ણ'ના વાચક છે) તો તેમનો 'સમાસ' કરો (= બે પદમાંથી એકપદમાં રૂપાંતર કરો). અહીં (૨) આવા 'સમાસ'ની નિષ્પત્તિ કરવા માટેની પ્રક્રિયા પૂર્વવત્ છે. એટલે કે प्राक् कडारात्समासः । ૨–૧–૩ ના અધિકારમાં આવેલા ૨–૨–૨૪ થી 'पीतम् + अम्बरम् (यस्य सः)' ની બહુવ્રીહિ સમાસ એવી સંજ્ઞા થાય છે. જેના પરિણામે, ૧–૨–૪૬ થી પ્રાતિપાદિક સંજ્ઞા, પછી ૨–૪–૭૧ થી વિગ્રહ વાક્યાન્તર્ગત વિભક્તિ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. જેથી पीत० + अम्बर० ।ની સ્થિતિ ઊભી થાય છે. પછી સ્વરસન્ધિ થતાં पीताम्बर એવો સામાસિક શબ્દ જન્મે છે.

(घ) भ्राता च स्वसा च इति भ्रातरौ । અને पुत्रश्च दुहिता च इति पुत्रौ । અહીં भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । ૧–૨–૬૮ સૂત્રથી 'એકશેષ द्वन्द्व' સમાસ થાય છે. એ જ પ્રમાણે, वृक्षश्च वृक्षश्च इति वृक्षौ । (સરૂપ) એકશેષ થાય છે.

(ङ) कर्तुम् इच्छति (देवदत्तः) । એવા વાક્યમાંથી धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ૩–૧–૭ સૂત્રથી ઇચ્છા ક્રિયાના કર્મ રૂપ कृ ધાતુની પરમાં ઇચ્છાર્થક सन् प्रत्यय લગાડીને चिकीर्षति । એવું રૂપ બનાવાય છે.

અહીં પાણિનિએ કૃદન્ત, તદ્ધિતાન્ત કે સમાસાદિ શબ્દોની નિષ્પત્તિમાં 'અર્થ'ને આરંભબિન્દુએ (in-put તરીકે) મૂકેલ છે. જેમ કે कर्तरि कृत् । ૩–૪–૬૭, तेन रक्तं रागात् । ૪–૨–૧, तस्यापत्यम् । ૪–૧–૯૨, खट्वा क्षेपे । ૨–૧–૨૬, चार्थे द्वन्द्वः । ૨–૨–૨૯ વગેરે. શબ્દનિષ્પતિના આરંભબિન્દુએ મૂકેલા 'અર્થ'નું, તે ધ્વનિશ્રેણીમાં કેવી રીતે રૂપાંતર કરે છે તેનું એક વધારે ઉદાહરણ જોઈએ તો – सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ૩–૨–૭૮ સૂત્રથી કહ્યું છે કે – 'અમુક ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે' એવો અર્થ દર્શાવવો હોય ત્યારે ધાતુને णिनि > इन् પ્રત્યય લાગે છે. જેમ કે, उष्णं भोक्तुं शीलम् अस्ति यस्य । અહીં उष्ण + भुज् ધાતુને इन् પ્રત્યય લાગીને उष्णभोजिन् શબ્દ બને છે. અહીં 'તાચ્છીલ્ય' રૂપી અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે इन् પ્રત્યય વાપરવો એમ કહીને 'અમુક અર્થ'નું રૂપાંતર અમુક પ્રત્યય રૂપ ધ્વનિશ્રેણીથી થાય છે – એમ 'ટ્રાન્સફરમેશનલ ગ્રામર'નો જ નિયમ આપ્યો છે એવું કહી શકાય. અહીં વક્તાના મનમાં રહેલા વિગ્રહ વાક્યને મૂળભૂત રચના રૂપે સ્વીકારીને, તેમાંથી કૃદન્તાદિ શબ્દોનું નિર્માણ થાય છે એમ બતાવ્યું છે. બીજું, અહીં ટૂંકામાં ટૂંકા સૂત્રો દ્વારા એક વિગ્રહવાક્યનું અન્ય પ્રકારની શબ્દ રચનામાં કેવી રીતે રૂપાંતર થાય છે તેનું વર્ણન છે. આમ, જે આધુનિક ટ્રાન્સફરમેશનલ ગ્રામરના નિયમો 'ટૂંકા' પણ હોય તેવી આવશ્યક શરત સ્વીકારવામાં આવી છે.[32] તે અહીં પાણિનીય વ્યાકરણમાં તો સહજસિદ્ધ છે એ સુવિદિત છે.

* * *

વળી, 'ટ્રાન્સફરમેશનલ જનરેટીવ ગ્રામર'માં જે પાયાની વાત છે તે વાક્યના deep structure નું Surface structure માં રૂપાંતર વર્ણવતા નિયમો આપવાની છે. અહીં પાણિનીય વ્યાકરણમાં આ કૃત્, તદ્ધિત કે સમાસાદિ શબ્દોની નિષ્પત્તિ વર્ણવતી પ્રક્રિયા તપાસીએ તો પાણિનિએ deep structure રૂપે વક્તાના મનમાં રહેલા અર્થનું – વિગ્રહ વાક્યનું – ક્રમશઃ રૂપાંતર કરીને ધ્વનિશ્રેણી રૂપ Surface structure નો અવતાર શીખવતું એક શબ્દનિષ્પાદક તન્ત્ર જ રચ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે. અલબત્ત, પાણિનીય પરંપરાના વૈયાકરણોએ તો વિગ્રહ વાક્યની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે કે – वृत्त्यर्थावबोधकं

---

૩૨. A major feature of generative grammar is the way speical notations have been devised to enable rules to be expressed in an **economical** way. In particular, different types of brackets, such as ( ), [ ], and { } are given different meanings. .....The rule NP $\rightarrow$ DET (ADJ) N means that a noun pharse can consist of either a determiner, adjective, and noun or simply a determiner and noun ('the old man', or 'the man'). See : The Cambridge Encyclopedia of Language (p. 97).

वाक्यं विग्रहः ।[33] અર્થાત્ ''(કૃત્, તદ્ધિત, સમાસ, એકશેષ અને સનાદ્યન્ત ધાતુરૂપ) 'વૃત્તિ'ના અર્થનો અવબોધ કરાવતું ''વાક્ય, તેને 'વિગ્રહ' કહે છે.'' પરંતુ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો कम्बलं ददाति । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य । કે कुन्तायाः अपत्यं पुमान् । કે राज्ञः पुरुषः । એવું વિગ્રહવાક્ય એ તો પાણિનિની દૃષ્ટિએ વક્તાનો વિવક્ષિતાર્થ છે; અથવા તો ભાષાનું deep structure છે, જેનું તેઓ 'વૃત્તિ' રૂપ कम्बलदः । उष्णभोजी । कौन्तेयः । અને राजपुरुषः । એવા એક એક પદમાં રૂપાંતર થતું વર્ણવે છે. આવા વૃત્તિજન્ય પદો તે ભાષાનું Surface structure છે. પાણિનીય પરંપરામાં આવી તદ્ધિતાદિ વૃત્તિઓની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે – परार्थाभिधानं वृत्तिः । (व्याकरणमहाभाष्यम् २–१–१) ''પરાર્થનું જે અભિધાન કરે તે વૃત્તિ છે.'' અહીં પરાર્થનું (પરના = પારકાના અર્થનું) એટલે કે વિગ્રહ વાક્યના અર્થનું જે કથન કરે તે 'વૃત્તિ' છે. આ વ્યાખ્યા જ વક્તાના મનમાં રહેલા વિગ્રહવાક્ય રૂપ Deep structure નું એક પદવાળા Surface structure માં – એક જુદા પ્રકારની ધ્વનિશ્રેણીમાં – રૂપાંતર કરવું એને 'વૃત્તિ' કહે છે એમ કહે છે. આમ પાણિનીય વ્યાકરણ મુખ્યત્વે વાક્યનિષ્પત્તિનું જ તન્ત્ર છે. તથાપિ તેણે વાક્યના એક (વિશેષણ રૂપ) એકમ રૂપે જે કૃદન્ત, તદ્ધિતાન્ત કે સામાસિક નામ વપરાતાં હોય છે.[34] તેની નિષ્પત્તિ માટે ટ્રાન્સફરમેશનલ જનરેટીવ ગ્રામર પ્રકારની કહી શકાય એવી પદ્ધતિ આપી છે.

★ ★ ★

પાણિનિએ કૃદન્તાદિ શબ્દોની નિષ્પત્તિમાં વિગ્રહ વાક્યને પાયાના વાક્ય તરીકે સ્થાપીને (Deep structure રૂપે સ્વીકારીને) તેનું વૃત્તિજન્ય એકપદમાં (Surface structure ઉપર જુદા પ્રકારની ધ્વનિશ્રેણીમાં) રૂપાંતરિત કરવાના નિયમ– Transformational rules (TG rules) – આપ્યા છે. પરંતુ વૃત્તિજન્ય પદોનું વિઘટન કરીને તેને વિગ્રહવાક્યમાં રૂપાંતરિત કરવા માટેના કોઈ નિયમ તેમણે આપ્યા નથી. અર્થાત્ વિગ્રહમાંથી વૃત્તિજન્ય પદ બની શકે છે, પણ વૃત્તિમાંથી વિગ્રહનું નિર્માણ કરવા માટેનાં સૂત્રો તેમણે આપ્યાં નથી. પરંતુ વૃત્તિજન્ય પદ એ વિગ્રહવાક્યના વિકલ્પે બને છે એમ તેમણે બે જગ્યાએ કહ્યું છે. જેમ કે, સમાસ પ્રક્રિયાના આરંભે विभाषा । ૨–૧–૧૧ એવું અધિકારસૂત્ર છે ! (આને પરંપરામાં 'મહાવિભાષા' રૂપે ઓળખવામાં આવે છે.) જે, સમાસ વિધાન કરનારાં ઉત્તરવર્તી તમામ સૂત્રોમાં અનુવૃત્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે, समर्थानां प्रथमाद्वा । ૪–૧–૮૨ એ પણ અધિકારસૂત્ર છે; અને તેને તદ્ધિત પ્રક્રિયાના આરંભે મૂક્યું છે. આ બન્ને સૂત્રો એમ જણાવે છે કે વિગ્રહ–વાક્યના

---

૩૩. જુઓ : ભટ્ટોજિ દીક્ષિતકૃત 'વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદી'નું સર્વસમાસશેષ પ્રકરણ.'

૩૪. कृत्तद्धितसमासाश्च । ૧–૨–૪૬ થી કૃદન્તનામ, તદ્ધિતાન્ત નામો અને સમાસોની 'પ્રાતિપદિક' સંજ્ઞા થાય છે. પછી તેઓ વિવિધ કારક સંજ્ઞાઓ પામીને, सुप् વિભક્તિઓ લે છે. આ રીતે આ શબ્દો જે તે વાક્યના એકમ બની જાય છે.

વિકલ્પે (ભાષામાં વિગ્રહવાક્ય વાપરવું ના હોય તો, તેનું રૂપાંતર કરીને) અમુક પ્રકારનું વૃત્તિજન્યપદ—એટલે કે સામાસિક નામ કે તદ્ધિતાન્ત નામ—ભાષામાં વપરાય છે.

4.3 સાદા કર્તરિ વાક્યમાંથી પ્રેરક વાક્યનું રૂપાંતર : પાણિનિએ પ્રેરક વાક્ય રચના માટે પણ રૂપાંતરના બે મુખ્ય નિયમો આપ્યા છે. જેમ કે, (૧) रामः वनं गच्छति। અહીં પાયામાં (deep st.) રહેલા સાદા કર્તરિ વાક્યની અંદર 'रामः' ની स्वतन्त्रः कर्ता। ૧—૪—૫૪ થી 'કર્તૃકારક' એવી સંજ્ઞા થયેલી જ છે. ત્યાર પછી वनं गच्छन्तं रामं दशरथः प्रेरयति। એ અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે तत्प्रयोजको हेतुश्च। ૧—૪—૫૫ સૂત્રથી (પૂર્વવાક્યના) राम જેવા કર્તૃકારકના પ્રયોજક એવા दशरथ ની 'હેતુ' સંજ્ઞા જાહેર કરવામાં આવેલ છે. જેના પરિણામે, हेतुमति च। ૩—૧—૨૬ સૂત્રથી, વાક્યમાં હેતુસંજ્ઞક (= પ્રેરક) કારક રહેતાં √गम् ધાતુની પરમાં 'પ્રેષણા' એવો અર્થ વ્યક્ત કરનારો णिच् પ્રત્યય લાગે છે : दशरथः [रामः वनं] गम् + णिच्। અહીં वर्तमाने लट्। ૩—૨—૧૨૩, लस्य (तिबादयः)। ૩—૪—૭૭, અને પછી कर्तरि शप्। ૩—૧—૬૮, सार्वधातुकार्धधातुकयोः (गुणः)। ૭—૩—૮૪ વગેરે વિધિઓ થતાં गम् + णिच् + शप् + लट्। → गम् + इ + अ + तिप्। → गम् + ए + अ + ति। → गम् + अय् + अ + ति। → गमयति॥ એવું પ્રેરક ક્રિયાપદ તૈયાર થાય છે. ત્યાર પછી, (૨) સાદા કર્તરિ વાક્યમાંના અન્ય સુબન્તપદોમાં આવશ્યક પરિવર્તન—રૂપાંતર કરાવનારું એક સૂત્ર આપ્યું છે : गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणाम् अणि कर्ता स णौ। ૧—૪—૫૨. આનાથી "સાદા કર્તરિ વાક્ય (अणिजन्त) નો જે 'કર્તા' (राम) હોય, તેની પ્રેરક (णिजन्त) માં કર્મસંજ્ઞા થાય છે." એમ જાહેર કર્યું છે. જેના પરિણામે, रामः એવા પ્રથમાન્ત પદને દ્વિતીયાન્તમાં ફેરવવું પડે છે : તો दशरथः [रामः वनं] गमयति। માંથી दशरथः रामं वनं गमयति। એવું પ્રેરકવાક્ય રૂપાંતરિત વાક્ય તૈયાર થાય છે. આમ પાણિનીય વ્યાકરણમાં જે કૃત્, તદ્ધિત, સમાસ, એકશેષ અને સનાદ્યન્ત ધાતુ રૂપો,[૩૫] (કે જેમાં ઇચ્છાદર્શક, પૌનઃપુન્યાર્થક, નામધાતુઓ અને પ્રેરક રચનાઓનો સમાવેશ થાય) છે તેમની નિષ્પત્તિ રૂપાંતરના નિયમોથી (ટ્રાન્સફરમેશનલ ગ્રામરના નિયમો)થી દર્શાવવામાં આવી છે.

5.0 પાણિનીય વ્યાકરણમાં વાક્યસંસ્કાર પક્ષનો પુરસ્કાર : પ્રાચીન સમયમાં એવું મનાતું હતું કે પાણિનિનું વ્યાકરણ સંસ્કૃત ભાષાનું માત્ર રૂપતન્ત્ર (Morphology) જ વર્ણવે છે. જેમ કે, 'पदवाक्यप्रमाणज्ञ' એવા બિરુદમાં 'પદ' = વ્યાકરણશાસ્ત્ર, 'વાક્ય' = પૂર્વમીમાંસા અને 'પ્રમાણ' = ન્યાયશાસ્ત્ર એમ સમજવામાં આવે છે. પતંજલિના 'વ્યાકરણ—મહાભાષ્ય'ના પહેલા વાક્ય 'अथ शब्दानुशासनम्।' માં વપરાયેલા 'शब्द'

---

૩૫. આ કૃત્, તદ્ધિતાદિ પાંચ પ્રકારની શબ્દ નિષ્પત્તિને પરંપરાગત વ્યાકરણમાં 'વૃત્તિ' કહેવામાં આવેલ છે. वर्तनं वृत्तिः। "વિગ્રહવાક્યના અર્થમાં પ્રવર્તવું તેને 'વૃત્તિ' કહે છે."

શબ્દનો અર્થ વાક્ય/ઉક્તિ થાય છે, પરંતુ ઘણા લોકો 'શબ્દ' એટલે રૂપ (= પદ) એવો સીમિત કરે છે. આમ પાણિનીય વ્યાકરણ સંસ્કૃત ભાષાનાં પદો (= નામનાં રૂપો અને ક્રિયાપદનાં રૂપો)ની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે એનું જ વર્ણન કરે છે (એમાં 'વાક્ય'ની કોઈ ચર્ચા નથી) એમ મનાય છે. પરંતુ આધુનિક સમયમાં એવું પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે કે આ મત ભ્રાન્તિપૂર્ણ અને ખોટો છે.[૩૬] પાણિનિનું વ્યાકરણ, ડૉ. એસ. ડી. જોશીએ દર્શાવ્યું છે તેમ, સ્પષ્ટ રૂપે સંસ્કૃતભાષાની વાક્યરચના વર્ણવતું વ્યાકરણ છે. વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો – પાણિનિના વ્યાકરણ દ્વારા એકાકિ સુબન્ત પદોની, કે તિઙન્ત પદની સિદ્ધિ શક્ય જ નથી; દરેક પદની સિદ્ધિ કોઈક વાક્યના ઉપલક્ષ્યમાં જ શક્ય બને છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં કહીએ તો પાણિનિને પદસંસ્કારપક્ષ માન્ય જ નથી; કેવળ વાક્યસંસ્કાર પક્ષ જ માન્ય છે.

એ સર્વવિદિત છે કે પાણિનિએ પોતાના 'અષ્ટાધ્યાયી' વ્યાકરણમાં 'વાક્ય'ની વ્યાખ્યા આપી નથી. અલબત્ત, वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ૭–૩–૬૭ સૂત્ર દ્વારા તેમણે वाच्यम् आह । (કહેવા યોગ્ય કહે છે) અને वाक्यम् आह । (ઉક્તિ/વાક્ય બોલે છે) વચ્ચેનો ભેદ નોંધ્યો છે. તેના ઉપરથી સૂચવાય છે કે 'વાક્ય'ના સ્વરૂપ વિશે – 'વાક્ય'ના ખ્યાલ– Concept વિશે – તેઓ અનભિજ્ઞ નથી. તેમણે ૬–૧–૧૩૯, ૮–૧–૮ અને ૮–૧–૮૨ જેવાં સૂત્રોમાં 'વાક્ય' શબ્દનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે. આ ઉપરાંત, ૮–૧–૩૫, ૫૧–૫૩, ૫૯ અને ૬૦ જેવાં સૂત્રો દ્વારા એ પણ સૂચવાય છે કે પાણિનિના મતે 'વાક્ય અનેક ક્રિયાપદોવાળું હોઈ શકે છે' અને ૮–૧–૩૬, ૫૦, ૬૮, ૬૯, ૯૩–૯૪, ૮–૨–૯૬, ૯૯ સૂત્રો દ્વારા એ પણ સૂચિત થાય છે કે 'વાક્ય એક (જ) ક્રિયાપદવાળું પણ હોય છે.' આમ પાણિનિ 'વાક્ય' સંજ્ઞાથી કે વાક્યના ખ્યાલથી અનભિજ્ઞ ન હતા. છતાંય એ હકીકત છે કે તેમણે 'વાક્ય'ને કોઈ પારિભાષિક શબ્દ તરીકે કોઈપણ સંજ્ઞાસૂત્રમાં રજૂ કરેલ નથી. લાઘવપ્રિય આ વૈયાકરણશ્રેષ્ઠે 'વાક્ય'ની વ્યાખ્યા આપ્યા વિના જ પદો પરસ્પર સંકલિત હોય એ રીતે જ વ્યાકરણની પ્રક્રિયા વર્ણવી છે. જેમ કે, પાણિનિએ એક તરફથી कारके । ૧–૪–૨૩ સૂત્રથી ''ક્રિયામાં અન્વિત હોય ત્યારે'' (એને 'કારક' કહેવાય) – એવી શરત (= નિમિત્તાધિકાર) રજૂ કરી છે. તો બીજી તરફથી अनभिहिते । ૨–૩–૧ ''(ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી કર્તા/કર્મ) અભિહિત ના હોય ત્યારે'' એવો અધિકાર રચીને ક્રિયાપદના ઉપલક્ષ્યમાં જ કારકસંજ્ઞાઓનું અને વિભક્તિપ્રત્યયોનું વિધાન કર્યું છે.

★ ★ ★

'અષ્ટાધ્યાયી'ના આઠેય અધ્યાયોનું ક્રમશઃ અધ્યયન કરીએ તો, તેમાં વાક્ય–ઉક્તિ–ની રચના વર્ણવવા માટે સૂત્રોનો ક્રમ નીચે મુજબનો છે એમ માલૂમ પડે છે :–

૩૬. See : Joshi S. D. and Roodbergen JAF; Introduction to Vibhaktyāhnika (P. 2–3–18 to 45); (pp. i–xxi) University of Poona, 1980.

(૧) કૃત્રિમ–પારિભાષિક–સંજ્ઞાઓ અને પરિભાષાસૂત્રો (meta-rules).

(૨) વાક્યના એકમને મનમાં રાખીને, અર્થોને વ્યાકરણિક સંજ્ઞાઓ આપવી.

(૩) સંજ્ઞાઓનું સુબન્ત–તિઙન્ત રૂપો (પદો)માં પરિવર્તન.

(૪) પદવિષયક ધ્વનિતન્ત્રના (સન્ધિ) નિયમો.

આ વિષયવિભાજનને એક ઉદાહરણથી સમજીશું : 'રામ લાકડાંથી રાંધે છે.' આ ઉક્તિની સંસ્કૃતમાં રચના કરવા માટે, નમુના રૂપે આપણે એક પદ–''લાકડાંથી''–ની પ્રક્રિયા તપાસીશું : પાણિનિ પહેલા અધ્યાયના कारके । ૧–૪–૨૩ સૂત્રથી કહે છે કે – ''અમુક પદાર્થ ક્રિયામાં ભાગ લેનાર હોય ત્યારે = ક્રિયામાં અન્વિત હોય ત્યારે (= ક્રિયાપદની સાથે જોડાયેલ હોય ત્યારે)'', તે પદાર્થ (= લાકડાં) જો ક્રિયાસિદ્ધિમાં સાધકતમ (= પ્રકૃષ્ટોપકારક) હોય તો તેની करणकारक સંજ્ઞા કરવી (साधकतमं करणम् । ૧–૪–૪૨). (રાંધવાની ક્રિયામાં લાકડાં = ઈંધણાં પ્રકૃષ્ટોપકારક છે, કેમ કે એમના વ્યાપાર પછી(જ) તરત ચોખો ઢીલો પડીને નરમ બનતો હોય છે.) આમ પહેલા 'સાધકતમ' એવા અર્થ (Semantic category) ને એક પારિભાષિક (करण) સંજ્ઞા આપવામાં આવી. ત્યાર પછી, બીજા અધ્યાયના कर्तृकरणयोस्तृतीया । ૨–૩–૧૮ સૂત્રથી તે કરણકારકને અભિવ્યક્ત કરનાર તૃતીયા વિભક્તિનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ તૃતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો ક્યાં લગાડવા એનું સ્પષ્ટીકરણ ત્રીજા અધ્યાયના प्रत्ययः । परश्च । ૩–૧–૧, ૨ (= પ્રકૃતિની પાછળ પ્રત્યય લગાડવા) સૂત્રોથી કરવામાં આવ્યું છે. તથા એ તૃતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો કયા કયા છે એ ચોથા અધ્યાયના (स्वौजसमौट्० । ૪–૨–૧) સૂત્રથી બતાવ્યું છે. આમ 'લાકડાંથી' → સાધકતમ → કરણ + તૃતીયા વિભક્તિ → टा–भ्याम्–भिस् ॥ काष्ठ + भिस् એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (પાંચમા અધ્યાયમાં મહદંશે तद्धितના પ્રત્યયો છે.) હવે છઠ્ઠા અધ્યાયના अङ्गस्य । ૬–૪–૧ સૂત્રથી શરૂ કરીને, સાતમા અધ્યાયના અંત સુધીમાં રજૂ કરેલાં સૂત્રોથી આ भिस् પ્રત્યયમાં કેવા ફેરફાર કરવા એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે, अतो भिसः ऐस् । ૭–૧–૯ થી 'अ કારાન્ત પ્રકૃતિ–અંગની પાછળ આવતા भिस् પ્રત્યયને સ્થાને ऐस् પ્રત્યય થાય છે' काष्ठ + ऐस् – काष्ठैस् । હવે આઠમા અધ્યાયના ससजुषो रुः । ૮–૨–૬૬ સૂત્રથી सु પ્રત્યયના स् કારનું રેફમાં પરિવર્તન થાય છે અને ત્યાર પછી खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ૮–૩–૧૫ સૂત્રથી રેફનું વિસર્ગ (:)માં પરિવર્તન થાય છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે :– काष्ठैः ।

આમ 'અષ્ટાધ્યાયી'ના આઠેય અધ્યાયોનો આનુક્રમિક પ્રતિપાદ્ય વિષય જોઈએ તો અર્થ → કારકસંજ્ઞા → વિભક્તિવિધાન → પ્રકૃતિ + પ્રત્યયના સંયોજન દ્વારા 'પદ' સિદ્ધિ → પદાન્તીય અને પદાદિ ધ્વનિઓમાં સન્ધિજન્ય વિકારો → વાક્યની નિષ્પત્તિ થાય છે. વળી, એ પણ જોઈ શકાય છે કે काष्ठैः પદની એકાકિ સ્વતન્ત્ર પદ તરીકે સિદ્ધિ શક્ય જ નથી. કેમ કે कारके । (૧–૪–૨૩ સૂત્રથી કહ્યું છે કે 'ક્રિયાપદ જોડે

અન્વિત હોય ત્યારે') – આવી શરત સંતોષાય તો જ, એટલે કે पचति જેવા કોઈક ક્રિયાપદ (= વાક્ય)ના ઉપલક્ષ્યમાં જ કોઈપણ પદની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

★ ★ ★

સૂત્રાત્મક વ્યાકરણ રૂપી તન્ત્ર (machine) થી સંસ્કૃત વાક્યની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ? એ વર્ણવવા માટે પાણિનિએ જે યુક્તિ પ્રયોજી છે તે કોઈ પણ આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિકને માટે માર્ગદર્શન બની શકે એમ છે :

(૧) 'રામ લાકડાંથી ચોખા રાંધે છે' (પ્રકૃષ્ટોપકારક) } Semantic representation

↓

(૨) કરણકારક (૧–૪–૪૨) } Deep structure

↓ ↓

અભિહિત — અનભિહિત

↓ ↓

(૩) પ્રથમા વિભક્તિ (૨–૩–૪૬) (ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી કરણાર્થ અભિહિત કરવો શક્ય નથી.) — તૃતીયા વિભક્તિ /–टा/,/–भ्याम्/,/भिस्/ (૨–૩–૨૮) } Surface structure

↓

(૪) – — काष्ठ + भिस् → ऐस् काष्ठैस् → काष्ठैः } Phonological representation

આમ પાણિનિએ વક્તાના મનમાં રહેલા અર્થો (Semantic categories) નું પહેલાં પૃથક્કરણ કર્યું છે. પછી આ અર્થોની કર્તૃ–કર્માદિ કારકવિશેષ સંજ્ઞાઓ પાડી છે. એટલે કે વાક્યનું Deep Structure વર્ણવ્યું છે. ત્યાર પછી, આ કારકવિશેષ સંજ્ઞાઓને જુદી જુદી વિભક્તિઓ સાથે જોડી છે. એટલે કે વાક્યના Deep structure નું Surface structure માં કેવી રીતે રૂપાન્તર થાય છે એનું વર્ણન કર્યું છે.

5.1 કર્તરિપ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગવાળાં વાક્યોની નિષ્પત્તિ : એક કાળે ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ કર્તરિ પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગવાળાં વાક્યો ધ્વનિ શ્રેણીના સ્તરે (Surface st.) જુદા પડતાં હોવા છતાંય અર્થની દૃષ્ટિએ (એટલે કે deep st. ઉપર) એકરૂપ જણાય છે એમ માનીને કર્તરિ પ્રયોગમાંથી કર્મણિપ્રયોગમાં વાક્યને રૂપાંતરિત કરવાના (Trans. G.) નિયમો આપ્યા. આવા રૂપાંતરના નિયમો આપતી વખતે એમણે કર્તરિ પ્રયોગને પાયાની–મૂળભૂત–રચના માની લીધી હતી. પરંતુ જરા સૂક્ષ્મતાથી વિવિધ સન્દર્ભોમાં વપરાતાં કર્તરિ/કર્મણિ વાક્યોનો અભ્યાસ કરતાં જણાયું કે ભાષકોના મનમાં હંમેશા અનિવાર્યપણે કર્તરિરચના જ હોય એવું નથી. ક્યારેક ક્યાંક કર્મણિરચના જ પાયાની રચના તરીકે અભીષ્ટ હોઈ શકે. આથી હંમેશા કર્તરિ વાક્યને પાયાની રચના

તરીકે લઈને, રૂપાંતરના નિયમોની મદદથી તેનું કર્મણિ–રૂપાંતર નિષ્પન્ન થતું વર્ણવવું તે સર્વથા ઉચિત નથી. તથા 'હંમેશા કર્તરિ અને કર્મણિ રચનાઓનો વિવક્ષિતાર્થ સર્વથા એકરૂપ જ હોય' એવું પણ નિર્વિવાદપણે કોણ કહી શકે ? પરિણામે આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિકોમાં, થોડોક સમય જતાં આ રૂપાંતરના (Trans. G.) નિયમો વિવાદાસ્પદ પણ બન્યા છે.[૩૭] આ સન્દર્ભમાં, પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાની કર્તરિ–કર્મણિ રચનાઓ કેવી રીતે નિષ્પન્ન (generate) થતી વર્ણવી છે એ જાણવું રસપ્રદ બની રહેશે.

અગાઉ કહ્યું છે તેમ, પાણિનિ વિવક્ષિતાર્થ રૂપે એક ઉક્તિ/વાક્યને જ એકમ રૂપે લઈને તેની નિષ્પત્તિ વર્ણવે છે. આથી 'રામ વેદ ભણે છે' એવા વક્તાના મનમાં રહેલા અર્થનું ધ્વનિશ્રેણીમાં રૂપાંતર કરવા માટે જે પ્રક્રિયા હાથ ધરવી પડશે તે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :–

(૧) રામ | વેદ | ભણે છે.

(૨) રામ (ક્રિયાજનક) | વેદ (ક્રિયા જેની ઉપર થાય છે તે પદાર્થ) | 'ભણવું' + વર્તમાન ક્રિયા કાળ

(ક્રિયામાં બન્નેનો અન્વય)

(૩) રામ (ક્રિયાજનક) કારક | વેદ (ક્રિયાથી મેળવવા ઇપ્સિતતમ) કારક | ક્રિયા + વર્તમાન કાળ

(૪) રામ + સ્વતન્ત્ર | વેદ + ઇપ્સિતતમ | પઠ્ + લટ્

સ્વતન્ત્રઃ કર્તા । થી 'રામ'ની કર્તૃકારક સંજ્ઞા | કર્તુરીપ્સિततमं કર્મ । થી 'વેદ'ની કર્મસંજ્ઞા | સકર્મક ? ✓ / અકર્મક ? | કર્તાનો વાચક ? / કર્મનો વાચક ? — વિવક્ષા

(લઃ कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ૩–૪–૬૯) લ્ કાર 'કર્તા'નો વાચક બને–એવી વિવક્ષા પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

---

૩૭. In our earlier discussion of the passive transformation, no real justification for the passive transformation was given other than an appeal to one's intuition that active and passive versions of the same sentence have the same meaning. .....In some cases, such as the passive, something is known about deep structure and how transformations work on them. In other instances, some of which have been discussed in this chapter, considerably less is known.

See : **English Transformational Grammar**, by Roderick A. Jacobs & Peter Rosenbaum, Pub. Wiley Eastern Limited, New Delhi, 1976, (pp. 224–233).

(૫) રામ + કર્તૃકારક વેદ + કર્મકારક પઠ્ + तिप्

પછી 'કર્તરિ પ્રયોગ'–વિવક્ષાનો અનુવાદ कर्तरि शप् । સૂત્રોક્ત शप् વિકરણ પ્રત્યયથી થાય છે.

(૬) કર્તૃકારક કર્મકારક पठ् + शप् + तिप्

અભિહિત છે. અનભિહિત છે. पठ् + अ + ति०

માટે માટે

(૭) प्रातिपदिकार्थलिङ्ग (अनभिहिते)

कर्मणि द्वितीया । पठ् + अति

परिमाणवचनमात्रे प्रथमा । वेद + अम्

राम + सु > रु > र् > उ

(૮) रामो वेदम् > वेदं पठति ॥

અહીં સૌથી પહેલાં 'ભણવું' ક્રિયા વિશે વાત કરવી છે એમ જોઈને પાણિનિના 'ધાતુપાઠ'માંથી भ्वादि પ્રથમ ગણના ૨૨૨ पठ व्यक्तायां वाचि । એવા ધાતુને પસંદ કરવો પડશે. (અહીં પણ અમુક અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે અમુક ધ્વનિશ્રેણીવાળી ધાતુ રૂપા પ્રકૃતિ વાપરવી એવો meaning in–put જાહેર કરેલો જ છે – એ ધ્યાનાસ્પદ છે.) આથી ''રામ + વેદ + પઠ્ + વર્તમાનકાળ'' એવા તબક્કે પહોંચ્યા પછી 'આ ક્રિયા વર્તમાનકાળમાં થઈ રહી છે' એની અવધારણા કરીને, પાણિનિના वर्तमाने लट् । ૩–૨–૧૨૩ સૂત્રથી 'વર્તમાનકાળ' રૂપી અર્થને વ્યક્ત કરવા लट् એવો સંકેત સ્વીકારવામાં આવે છે. જેથી રામ + વેદ + पठ् + लट् । એવી સ્થિતિ તૈયાર થાય છે.

હવે, ભણવાની ક્રિયાને જન્માવનાર તરીકે 'રામ' વ્યક્તિનો ભણવાની ક્રિયામાં સીધો અન્વય (જોડાણ) છે. વળી, ભણવાની ક્રિયા કરવાને કે નહીં કરવાને વિશે રામ સ્વતન્ત્ર છે. (રામનો પઠન વ્યાપાર અન્ય કોઈ પદાર્થને/વ્યક્તિને અધીન નથી) એમ નક્કી થતાં, સ્વતંત્ર કારક તરીકે રામ (स्वतन्त्रः कर्ता । ૧–૪–૫૪ સૂત્રથી) 'કર્તૃકારક' છે એમ જાહેર થાય છે. તથા એ રામને ભણવાની ક્રિયા દ્વારા મેળવવા માટે જે ઈપ્સિતતમ પદાર્થ છે તે 'વેદ' છે એમ જોઈને 'વેદ'ને (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । ૧–૪–૪૯ થી) 'કર્મકારક' જાહેર કરવામાં આવે છે. આમ राम + કર્તા–કારક + વેદ + કર્મકારક + पठ् + लट् । એવી સ્થિતિ તૈયાર થાય છે.

હવે, पठ् ધાતુવાચક ક્રિયા સકર્મક છે કે અકર્મક છે ? એ વિચારીને[૩૮] પહેલેથી જ નક્કી કરવું પડશે કે આપણો જે વિવક્ષિતાર્થ છે. તેને કર્મણિ રચના દ્વારા વ્યક્ત કરવો છે કે કર્તરિ રચના દ્વારા ? – આને માટે लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ૩–૪–૬૯ સૂત્ર બનાવાયું છે. (આ સૂત્ર કહે છે કે (સકર્મક) ધાતુની પરમાં મૂકેલા ल(ट्) કારને 'કર્તા' અર્થનો વાચક માનવો છે કે 'કર્મ' અર્થનો વાચક માનવો છે ? તથા જો આ વાક્યમાં અકર્મક ધાતુ લીધો હોય તો તે અકર્મક ધાતુની પરમાં મૂકેલા ल કારને 'કર્તા' અર્થનો વાચક બનાવવો છે કે ભાવ અર્થનો વાચક બનાવવો છે ?) – આમ પાણિનીય તન્ત્રમાં કર્તરિ વાક્યમાંથી કર્મણિવાક્ય, કે કર્મણિ વાક્યમાંથી કર્તરિવાક્યનું રૂપાંતર કરવાની વાત છે જ નહીં ! અહીં તો ધાતુ સકર્મક છે કે અકર્મક છે એ જોઈને, लः कर्मणि च० । ૩–૪–૬૯ સૂત્ર દ્વારા વક્તાની પહેલેથી જ વિવક્ષા પૂછી લેવામાં આવે છે કે એણે કર્તરિવાક્યને જન્માવવું છે કે કર્મણિ/ભાવે પ્રયોગવાળું વાક્ય જન્માવવું છે.

હવે માની લો કે તમે पठ् ની પાછળ આવેલા ल् દ્વારા કર્તા અર્થનું અભિધાન કરવાની (–એટલે કર્તરિ પ્રયોગ કરવાની) વિવક્ષા જાહેર કરી છે. તો પાણિનીય તન્ત્ર એવા નિયમોની હારમાળા આપશે કે જેના થકી સમગ્ર વાક્યનું કર્તરિ પ્રયોગપરક જ નિષ્પાદન થાય. જેમ કે, लस्य । ૩–૪–૭૭ થી ल् ના સ્થાનમાં આત્મનેપદ પ્રત્યય આવવાને બદલે પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો જન્મશે અને कर्तरि शप् । ૩–૧–૬૮ સૂત્રથી ધાતુની પરમાં કર્તરિ પ્રયોગનો વાચક (= અનુવાદક) शप् (अ) વિકરણ પ્રત્યય જન્મશે. જેથી पठ् + शप् > अ + ति । અને પછી पठति । ક્રિયાપદ તૈયાર થશે.

બીજી તરફથી, 'રામ + કર્તૃકારક' અને 'વેદ + કર્મકારક (રૂપી અર્થ)'ને વિભક્તિ વિધાન કરવાની પળ આવી પહોંચશે. પાણિનિએ 'વિભક્તિપાદ' (૨–૩–૧ થી ૭૩)માં આરંભે अनभिहिते । ૨–૩–૧ એવું એક અધિકારસૂત્ર મૂક્યું છે. તે આપણને પૂછશે કે ક્રિયાપદમાંના પ્રત્યયથી 'કર્તા' અર્થ કહેવાયો છે કે 'કર્મ'રૂપ અર્થ કહેવાયો છે ? (ધાત્વર્થ વ્યાપારનો જે આશ્રય છે – કર્તૃકારક છે – તેની ઉપર Focus છે ? = એટલે કે તેને 'ઉદ્દેશ્ય' – subject – બનાવવો છે ? કે ધાત્વર્થ ફળનો જે આશ્રય – કર્મકારક – છે તેની ઉપર Focus છે ? = એટલે કે તેને 'ઉદ્દેશ્ય' – Subject બનાવવો છે ?)

---

૩૮. આનો નિર્ણય કરવા માટે ધાતુ(માત્ર)ના બે અર્થો : (૧) વ્યાપાર (= ચેષ્ટા) અને (૨) ફળ સમાનાધિકરણમાં રહે છે કે વ્યધિકરણમાં તે તપાસવું પડે છે. દા.ત. रामः शेते । અહીં શયનક્રિયાનો 'જમીન ઉપર સૂવું, આંખો મીંચવી' વગેરે વ્યાપાર રામ વ્યક્તિમાં રહે છે અને શ્રમનિવૃત્તિ રૂપી ફળ પણ રામ વ્યક્તિમાં જ રહે છે. તો –शीङ् शयने (શયન) ધાતુ અકર્મક છે. પરંતુ रामः ओदनं पचति । માં રાંધવું ક્રિયાનો વ્યાપાર (રસોડામાંની પ્રવૃત્તિઓ) રામમાં રહે છે અને પચન ક્રિયાનું ફળ = ઢીલાશ આવવી તે ચોખામાં રહે છે. તેથી पच् ધાતુ સકર્મક કહેવાશે.

જો તમે पठति । ક્રિયાપદમાંના/ —अति/ પ્રત્યયથી 'કર્તા' અર્થનું અભિધાન થાય છે એમ જાહેર કરેલું હોય તો, હવે 'राम + કર્તૃકારક' અંશનું ધ્વનિશ્રેણીમાં રૂપાંતર કરવા માટે 'રામ'ની પરમાં 'કર્તા' અર્થનો વાચક કોઈ પ્રત્યય લગાવવાનો રહેતો નથી. (કેમ કે उक्तार्थानाम् अप्रयोगः । "કોઈ એક પ્રત્યયથી અમુક અર્થ કહેવાઈ ગયા પછી, તે જ અર્થ કહેવા માટે બીજો પ્રત્યય વપરાતો નથી" – એવો નિયમ છે. અહીં 'કર્તા' એવો અર્થ તો ક્રિયાપદમાંના/ —अति / અંશથી (Morphime) કહેવાઈ ગયો છે.) હવે તો કેવળ 'રામ' શબ્દનો પ્રાતિપદિકાર્થ (કોશગત અર્થ) કહેનારી (બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સાધુત્વબોધિકા) પ્રથમા વિભક્તિ જ લગાડવાની રહેશે. પાણિનીય તન્ત્રમાં कर्तरि प्रथमा । એવું સૂત્ર ક્યાંય આવેલું જ નથી. પાણિનિના મતે તો પ્રથમા વિભક્તિ (૧) પ્રાતિપદિકાર્થ (કોશગત શબ્દાર્થ), (૨) લિંગ, (૩) પરિમાણ (= લક્ષણાર્થો) અને (૪) સંખ્યા રૂપ અર્થો જ વ્યક્ત કરે છે (प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २–३–४६). આમ राम + सु (પ્ર. વિ. એ. વ.નો પ્રત્યય) વેદ + કર્મકારક + पठति। એવી સ્થિતિ તૈયાર થાય છે.

પછી ત્રીજા તબક્કે, 'વેદ' રૂપ કર્મકારકને વ્યક્ત કરવા કઈ વિભક્તિ લગાડવી ? એવો પ્રશ્ન હાથ ધરાશે. તો अनभिहिते । २–३–१ સૂત્ર ફરી પૂછશે કે पठति । એવા ક્રિયાપદમાંના/ —अति / પ્રત્યયથી શું 'કર્મકારક' અર્થ થઈ ગયો છે કે હજી અનભિહિત છે ? – જો/ —अति / પ્રત્યયથી કર્મકારક રૂપ અર્થ અનભિહિત (= અનુક્ત) હોય તો कर्मणि द्वितीया । २–३–२ સૂત્રથી वेद શબ્દને દ્વિતીયા વિભક્તિ એકવચનનો अम् પ્રત્યય લગાડો. આમ राम + सु + वेद + अम् + पठति । જેની ઉપર स्वादि सन्धि સૂત્રો (Morphophonemics rules) પ્રવૃત્ત કરીશું તો रामो वेदं पठति । એવી ધ્વનિશ્રેણી તૈયાર થશે.

★ ★ ★

જો આપણે 'રામ + કર્તૃકારક + વેદ + કર્મકારક + पठ् + लट् ની સ્થિતિમાં, लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३–४–६९ સૂત્ર દ્વારા જ્યારે એમ પૂછવામાં આવે કે ल કોનો વાચક બનાવવો ? ત્યારે એવી વિવક્ષા જાહેર કરી હોત કે ધાતુની પરમાં આવેલો ल કર્મનો વાચક બનાવવો છે. (એટલે કે કર્મણિ–પ્રયોગ કરવો છે તો, ક્રિયાપદની રૂપરચનામાં पठ् ની પરમાં भावकर्मणोः । ३–१–१३ અને सार्वधातुके यक् । ३–१–६७ સૂત્રોક્ત આત્મનેપદના પ્રત્યયો અને વિકરણ પ્રત્યય તરીકે यक् પ્રત્યય લાગીને पठ्यते । ક્રિયાપદ બન્યું હોત.

હવે ક્રિયાપદમાંના/—यते / એવા પ્રત્યયથી 'કર્મ' અર્થ ઉક્ત = અભિહિત થઈ ગયા પછી તેને अनभिहिते । २–३–१ ના અધિકારમાં આવેલા कर्मणि द्वितीया । २–३–२ થી દ્વિતીયા વિભક્તિના પ્રત્યય નહીં લાગે. હવે તો તે 'वेद' ના કેવળ પ્રાતિપદિકાર્થને કહેવા માટે પ્રથમા વિભક્તિ જ લાગશે. બીજી તરફ, (કર્મણિ)

ક્રિયાપદના/ –यते / પ્રત્યયથી કર્તૃકારક એવો અર્થ વ્યક્ત થયો નથી. માટે राम શબ્દની પરમાં (अनभिहितयोः) कर्तृकरणयोस्तृतीया । २–३–१८ સૂત્રથી તૃતીયા વિ.ના પ્રત્યય લાગશે. જેમ કે, (કર્તા) राम + टा > इन (તૃતીયા) + (કર્મ) वेद + सु (પ્રથમા) > : + पठ्यते । એવી સ્થિતિ ઊભી થશે. ત્યાર પછી स्वादि સન્ધિનાં સૂત્રો (નિયમો) લાગીને, रामेण वेदः पठ्यते । એવું કર્મણિ પ્રયોગવાળું વાક્ય નિષ્પન્ન થાય છે.

આમ પાણિનીય તન્ત્રમાં કર્તરિ પ્રયોગ, કર્મણિ પ્રયોગ કે ભાવે પ્રયોગની નિષ્પત્તિ એકમાંથી બીજા પ્રકારમાં રૂપાંતર/પરિવર્તન રૂપે થતી નથી; પણ પરસ્પરથી તદ્દન નિરપેક્ષ/સ્વતન્ત્ર રીતે જ થાય છે. એટલે કે કર્તરિ/કર્મણિ/ભાવે પ્રયોગની રચના માટે પાણિનિએ (Transformational rules) રૂપાંતરના નિયમો આપ્યા નથી. અહીં તો અર્થ (Semantic representation) → કારકસંજ્ઞા (arguments or deep structure) → વિભક્તિ વિધાન (Surface structure) → પ્રત્યયાન્ત પદોની ધ્વનિશ્રેણી (વાક્યનું phonological representation) એવા ક્રમે 'વાક્ય'ની નિષ્પત્તિ થતી વર્ણવાઈ છે. આમ પાણિનીય વ્યાકરણ એ સ્પષ્ટપણે Descriptive Generative Grammar છે. ચક્રાકારે ફરતું રહેતું હોય તેમ આ તન્ત્ર (machine) જે રીતે વાક્ય નિષ્પત્તિ વર્ણવે છે તે નીચેનું ચિત્ર જોવાથી સ્પષ્ટ થશે :–

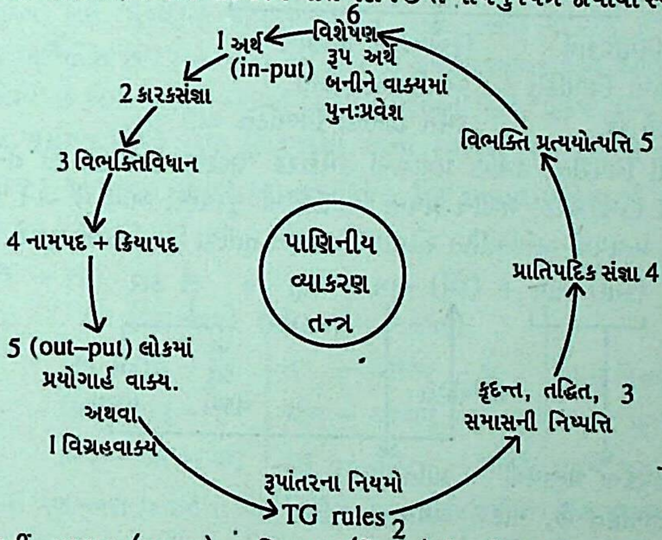

અહીં નામપદ (સુબન્ત) + ક્રિયાપદ (તિઙન્ત)થી બનેલા વાક્યની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે પૂર્વગોલાર્ધથી સ્પષ્ટ થશે. આમાં કર્તરિપ્રયોગ અને કર્મણિ/ભાવે પ્રયોગવાળા વાક્યની નિષ્પત્તિ 'ટ્રાન્સફરમેશનલ ગ્રામર'ના (TG rules) નિયમોથી કરી નથી; ત્યાં સુધીનો ભાગ 'જનરેટીવ ગ્રામર'ના રૂપે પ્રવર્તે છે. હવે આ જ વાક્યના એકમ રૂપે વપરાતાં નામપદોમાં ક્યારેક જો કોઈ કૃદન્ત, તદ્ધિતાન્ત કે સામાસિક શબ્દોનો વિશેષણ રૂપે પ્રવેશ કરાવવાનો હોય તો તે તે શબ્દોની નિષ્પત્તિ પહેલાં TG rules થી કામ લેવામાં આવે છે; અને તેમાં deep structure રૂપે, ઉપરની પ્રક્રિયાથી જન્મેલું

વાક્ય જ લેવાનું હોય છે) અને તે રીતે જન્મેલા આ (કૃદન્તાદિ) શબ્દો ફરી પાછા સાદા વાક્યમાં જ પ્રવેશે છે. આમ એક ચક્રાકારે ફરતું રહેતું આ તન્ત્ર અસંખ્ય શબ્દો અને અસંખ્ય વાક્યોની નિષ્પત્તિ કરતું રહે છે !

5.2 વાક્યમાં 'ઉદ્દેશ્ય' (Subject) ને બદલે 'અભિહિતકારક'નો ખ્યાલ : પાણિનિએ 'વાક્ય'નું વિભાજન 'ઉદ્દેશ્ય' (Subject) અને વિધેય (Predicate) એવા બે ભાગોમાં કર્યું નથી. (તથા ત્રિમુનિએ આ બે શબ્દોનો વિનિયોગ પણ કર્યો નથી.) અહીં 'ઉદ્દેશ્ય'ને બદલે 'અભિહિતકારક'નો ખ્યાલ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. કર્તરિપ્રયોગમાં કર્તાકારક 'ઉદ્દેશ્ય' હોય છે, તો તેને અહીં 'અભિહિત (કર્તૃ)કારક' ગણીને પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે. (અહીં कर्तरि प्रथमा । એવું સૂત્ર જ નથી.) (અને કર્મને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.) જેમ કે,

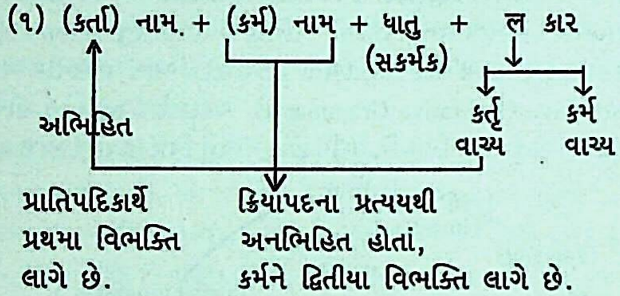

આથી વિપરીત, કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મકારક 'ઉદ્દેશ્ય' હોય છે, તો તેને અહીં 'અભિહિત (કર્મ)કારક' ગણીને પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે અને કર્તૃકારક ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી અનભિહિત રહેવાથી તે કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકાશે. કેમ કે,

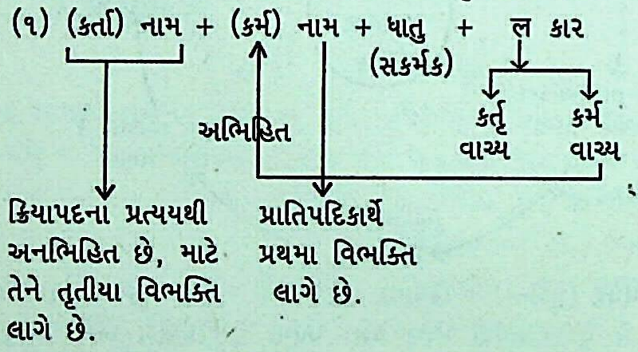

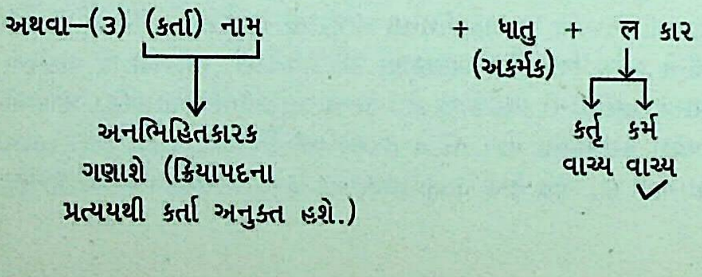

આમ પાણિનીય તન્ત્રમાં પ્રથમા વિભક્તિ ઉદ્દેશ્યવાચિકા (જ) છે; પણ તેને 'અભિહિત કારક વાચિકા (= પ્રાતિપદિકાર્થે) પ્રથમા વિભક્તિ'ના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. વળી, વૈયાકરણોનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે ભાષામાં न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः । (व्याकरण–महाभाष्यम् १–२–६४) આ નિયમ મુજબ શબ્દો, કોશમાં આપેલા હોય તેમ, નિર્વિભક્તિક વાપરી જ ન શકાય. આ કોશગત શબ્દો (પ્રકૃતિઓ) ત્યારે જ અર્થ આપી શકે કે જ્યારે તેમને પ્રાતિપદિકાર્થે પ્રથમા વિભક્તિ લાગી/લગાડી હોય. વળી આવું 'વિભક્ત્યન્ત પદ' જ પ્રયોગાર્હ ગણાય, સાધુ ગણાય ! આમ પાણિનીય તન્ત્રમાં પ્રથમા વિભક્તિ સાધુત્વ બોધિકા પણ ગણાઈ છે. તથા આવું પ્રથમાન્ત પદ ક્રિયાપદથી નિરપેક્ષ રીતે પણ જન્માવી શકાય છે. જ્યારે બીજી કોઈ પણ વિભક્તિવાળું પદ ક્રિયાપદથી નિરપેક્ષ રીતે જન્માવી શકાતું નથી.

5.3 ઉદ્દેશ્ય (= અભિહિતકારક)ની સાથે ક્રિયાપદની સંગતિ : ધાતુની પરમાં આવેલો 'ल' કાર 'કર્તૃ' અર્થનો વાચક છે કે કર્મ અર્થનો વાચક છે – એવી વિવક્ષા જાહેર કર્યા પછી, "ल કારથી કર્તૃકારક અભિહિત છે" એમ નક્કી થતાં તે કર્તૃવાચક શબ્દ અભિહિતકારકભૂત/રૂપ 'ઉદ્દેશ્ય' છે એવો નિર્ણય હાથ લાગે છે. આ ઉદ્દેશ્યની સાથે 'પુરુષ' અને 'સંખ્યા'ની બાબતમાં સંગતિ (agreement) માં હોય ["ल કારથી કર્મકારક અભિહિત છે" એમ નક્કી કર્યું હોય તો કર્મકારકવાચક શબ્દ અભિહિતકારક ભૂત 'ઉદ્દેશ્ય' છે એમ મનાશે. હવે આ 'કર્મ'રૂપ ઉદ્દેશ્યની સાથે 'પુરુષ' અને 'સંખ્યા'ની બાબતમાં સુસંગત હોય] એવા ક્રિયાપદની રચના કેવી રીતે થાય છે તે જોઈશું :

लस्य । ३–४–७७ સૂત્રથી ल् ના સ્થાનમાં तिङ् પ્રત્યયો આદેશ રૂપે સ્થાપવામાં આવે છે :

पच् + लट्
↓

(પરસ્મૈપદ)	(આત્મનેપદ)	
तिप् – तस् – झि	त – आताम् – झ	પ્રથમ પુરુષ
सिप् – थस् – थ	थास् – आथाम् – ध्वम्	મધ્યમ પુરુષ
मिप् – वस् – मस्	इड् – वहि – महिङ्	ઉત્તમ પુરુષ

અહીં ત્રણ–ત્રણ પ્રત્યયોના ત્રણ ત્રિક છે. જેમની तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथम–मध्यमो–त्तमाः । १–४–१०१ સૂત્રથી અનુક્રમે 'પ્રથમ પુરુષ', 'મધ્યમ પુરુષ' અને 'ઉત્તમ પુરુષ' એવી સંજ્ઞાઓ જાહેર કરવામાં આવે છે. હવે, ધાતુ + પ્રત્યયથી ક્રિયાપદની રચના કરવા માટે આ નવ પરસ્મૈપદના (કે નવ આત્મનેપદના) પ્રત્યયોમાંથી કયા એકને પસંદ કરીશું ? એવો પ્રશ્ન થવાનો. કેમ કે ल् ના સ્થાનમાં આ નવેય (तिबादि) પ્રત્યયોની યુગપત્ પ્રવૃત્તિ તો શક્ય નથી. તેથી તે નવ પ્રત્યયોમાંથી કોઈ એકની પસંદગી કરવાનો આધાર બતાવતાં પાણિનિએ જણાવ્યું છે કે –

(क) युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । ૧–૪–૧૦૫ तिङ् પ્રત્યયથી વાચ્ય જે કારક (માની લોકે કર્તાકારક/અથવા કર્મકારક) તે કારકનો વાચક युष्मद् શબ્દ (पच् ધાતુની) ઉપપદમાં હોય, (કે ન હોય = અર્થાત્ અધ્યાહૃત હોય) ત્યારે જે તે ધાતુની પરમાં 'મધ્યમ પુરુષ' સંજ્ઞક પ્રત્યયો (એટલે કે सिप् – थस् – थ) પ્રવૃત્ત/પસંદ કરવા.

(ख) अस्मद्युत्तमः । ૧–૪–૧૦૭ तिङ् પ્રત્યયથી વાચ્ય જે કારક, (કર્તા કે કર્મ) તે કારકનો વાચક अस्मद् શબ્દ (पच् ધાતુની) ઉપપદમાં હોય (કે ન હોય = અર્થાત્ અધ્યાહૃત હોય) ત્યારે જે તે ધાતુની પરમાં 'ઉત્તમ પુરુષ' સંજ્ઞક (मिप् – वस् – मस्) પ્રત્યયો પ્રવૃત્ત/પસંદ કરવા.

(ग) शेषे प्रथमः । ૧–૪–૧૦૮ तिङ् પ્રત્યયથી વાચ્ય જે કારક (કર્તાકારક કે કર્મકારક), તે કારકનો વાચક શબ્દ अस्मद् અને युष्मद् થી ભિન્ન (तद्, यद्, इदम् વગેરે) એવો ત્રીજો જ કોઈ (દા.ત. રસોઈઓ), (पच् ધાતુની) ઉપપદમાં હોય (કે ન હોય = અર્થાત્ અધ્યાહન હોય) ત્યારે જે તે ધાતુની પરમાં 'પ્રથમ પુરુષ' સંજ્ઞક પ્રત્યયો (એટલે કે तिप् – तस् – झि) પ્રવૃત્ત/પસંદ કરવા.

આ સૂત્રોની હારમાળાનો અર્થ ધ્યાનથી તપાસશો તો તે એવું કહે છે કે 'રાંધે છે' એવો અર્થ કહેવા માટે જે ક્રિયાપદની રચના કરવી છે, તે રચના કરતાં પહેલાં 'કોણ રાંધે છે ?' – એ જાણવું/કહેવું અનિવાર્ય છે.

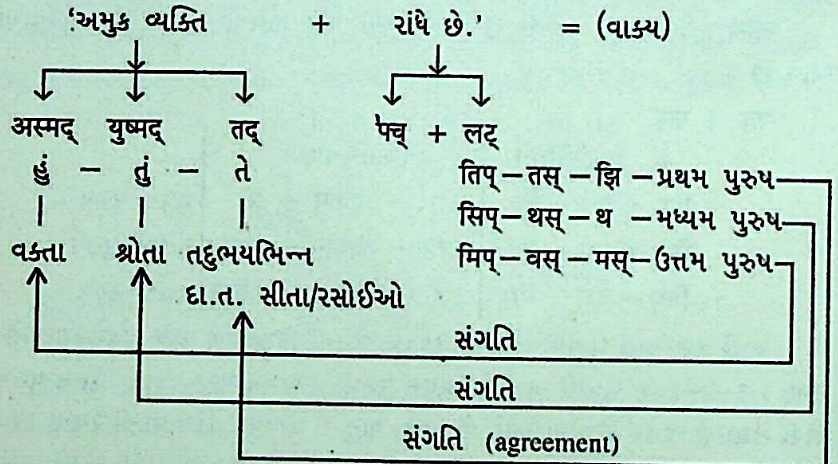

જ્યારે 'રસોઈઓ રાંધે છે' કે 'સીતા રાંધે છે' એમ નક્કી થાય ત્યારે જ, 'પ્રથમ પુરુષ' સંજ્ઞક तिप्–तस्–झि એવા પ્રત્યયોની હારમાળા તમારાથી પસંદ થઈ શકશે. એટલે કે लट् સ્થાનિક तिङ् પ્રત્યયોથી જે કર્તાને વાચ્ય બનાવવો છે, તેનો વાચક શબ્દ (अस्मद्/युष्मद् કે તદુભયભિન્ન વ્યક્તિવાચક નામ) ઉપપદમાં સાક્ષાત્ નિર્દિષ્ટ કે

અધ્યાહૃત સ્વરૂપે હોવો જોઈએ. અહીં स्थानिनि પદથી એમ કહ્યું છે કે આ अस्मद्/युष्मदादि નો પ્રકટ ઉલ્લેખ ન હોય તો પણ ચાલે; પણ અધ્યાહૃત સ્વરૂપે વક્તાના મનમાં તો, તેની સ્પષ્ટતા હોવી જ જોઈએ, (કે આ ક્રિયા કોણે કરી ? અથવા કર્મણિપ્રયોગ કરવા માંગતા હોઈએ તો, કોની ઉપર ક્રિયા થઈ ?). તો જ तिबादि નવમાંથી કોઈ એક ત્રિક પ્રત્યયની હારમાળા પસંદ થઈ શકે. તે પછી એ ક્રિયા કરનાર વ્યક્તિ સંખ્યામાં એક છે, બે છે કે બહુ છે ? તે જોઈને, ત્રણમાંથી કોઈ એક પ્રત્યયની પસંદગી થાય છે.

આમ ल् સ્થાનિક નવ तिबादि પ્રત્યયોમાંથી જે એક હારમાળા પસંદ કરીએ તે, કર્તરિ વાક્યના અભિહિત કર્તૃકારકની સાથે ((અથવા જો કર્મણિ વાક્ય કરવાના હોઈએ તો અભિહિત કર્મકારકની સાથે)) સુસંગત હોય – agreement માં હોય – એમ ઉપર્યુક્ત ૧–૪–૧૦૫, ૧૦૭, ૧૦૮ એ ત્રણ સૂત્રોએ અપેક્ષા વ્યક્ત કરી છે. તથા તે અભિહિત કર્તાની સંખ્યા અને ક્રિયાપદમાં વપરાનારા એકવચનાદિના પ્રત્યયો પણ પરસ્પરની સંગતિ (agreement) માં હોય તેમ बहुषु बहुवचनम् । ૧–૪–૨૧, द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। ૧–૪–૨૨ સૂત્રોથી કહેવાયું છે. આ રીતે 'અભિહિતકારક = ઉદ્દેશ્ય' અને તિઙન્ત = ક્રિયાપદ 'પુરુષ અને સંખ્યા'ની બાબતમાં સંગતિ જાળવે એમ જાહેર થયેલું છે.

5.4.1 પાણિનીય વ્યાકરણમાં વર્ણિત સાદા વાક્યનાં સ્વરૂપો : પાણિનિએ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ૭–૩–૬૭ થી ''બોલવા/કહેવા યોગ્ય'' અર્થમાં 'वाच्य' શબ્દ બને છે અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રની એક પારિભાષિક સંજ્ઞા તે 'વાક્ય' (= જે બોલી શકાય, તે ઉક્તિને 'વાક્ય' કહે) છે – એવી નોંધ લીધી છે. આમ તેમના મનમાં 'વાક્ય'નો કોઈક વ્યાકરણિક વિભાવ તો જરૂર છે, પણ એમણે પોતે એનું કોઈ લક્ષણ (સંજ્ઞાસૂત્ર) આપ્યું નથી. કાલાન્તરે વાર્તિકકાર કાત્યાયને 'વાક્ય'નાં બે લક્ષણો આપ્યાં છે : (૧) एकतिङ् वाक्यम् । 'વાક્ય કેવળ એક ક્રિયાપદનું બનેલું પણ હોઈ શકે છે.' દા.ત. गच्छ । एहि । અહીં કેવળ એક એક ક્રિયાપદ દ્વારા જ અનુક્રમે त्वं गच्छ । 'તું જા' અને हे कृष्ण ! त्वं एहि । 'હે કૃષ્ણ ! તું અહીં આવ.' – એવા વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આમ (કેવળ) એક ક્રિયાપદનું બનેલું પણ વાક્ય હોય છે. (૨) બીજા લક્ષણ મુજબ : आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् । ''અવ્યયો, કારકો અને વિશેષણો સહિતનું જે ક્રિયાપદ હોય તેને 'વાક્ય' કહે છે.'' આમ બીજા લક્ષણ દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાના મોટામાં મોટા (સાદા) વાક્યનું સ્વરૂપ કહેવાયું છે. તો પહેલાં એ જોઈશું કે પાણિનિ આ પ્રકારનાં દ્વિવિધ સાદાં વાક્યોની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે વર્ણવે છે :

વાર્તિકકારના પહેલા લક્ષણ મુજબ બે પ્રકારનાં વાક્યો બની શકે છે : (૧) ० + पचति । અને (૨) सः + पचति । એટલે કે ઉદ્દેશ્યના નિર્દેશ વિના કેવળ ક્રિયાપદથી બનેલું વાક્ય. તથા બીજા પ્રકારમાં ઉદ્દેશ્ય સહિતના ક્રિયાપદવાળું વાક્ય. આ વિષે પાણિનિએ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । ૧–૪–૧૦૫ સૂત્રમાં 'स्थानिनि अपि' એવા શબ્દો મૂકીને એમ સૂચવ્યું છે કે – ''तिङ् પ્રત્યયથી વાચ્ય કારક

(જેમ કે, કર્તરિપ્રયોગમાં 'કર્તા' અને કર્મણિપ્રયોગમાં 'કર્મ'), તે કારકનો વાચક युष्मद् શબ્દ (पच् ધાતુની) ઉપપદમાં હોય કે ન હોય, (અર્થાત્ અધ્યાહૃત હોય) ત્યારે જે તે ધાતુની પરમાં 'મધ્યમ પુરુષ' સંજ્ઞક પ્રત્યયો વપરાય છે." આમ 'ધાતુ + ल કાર'ની સ્થિતિમાં ल થી જે કર્તાને કે કર્મને વાચ્ય બનાવવાની વિવક્ષા જાહેર કરી હોય, તદ્ વાચક युष्मद्/अस्मद् કે તદુભયભિન્ન નામ (કે સર્વનામ) પ્રકટપણે ઉપપદમાં નિર્દેશ્યું હોય કે ન નિર્દેશ્યું હોય (પણ વક્તાના મનમાં પડેલું હોય, એટલે કે અધ્યાહૃત રાખ્યું હોય) ત્યારે અમુક પુરુષ સંજ્ઞક નિશ્ચિત तिबादि પ્રત્યયોની પ્રવૃત્તિ થઈને ક્રિયાપદની રચના થતી હોય છે. આવું ઉદ્દેશ્યના નિર્દેશ વિનાનું એકલું ક્રિયાપદ જ 'વાક્ય' સંજ્ઞાને પાત્ર છે, કેમ કે તેમાં વપરાયેલો પ્રત્યય અધ્યાહૃત પુરુષને—ઉદ્દેશ્યને—સૂચવવા સક્ષમ હોય છે. જેમ કે, पचति । સાંભળીએ તો, તે પચન ક્રિયાનો કર્તા युष्मद् – अस्मद् થી ભિન્ન વ્યક્તિ છે – (सः) पचति । છે, એમ નિશ્ચિતપણે સૂચવે જ છે. पचसि । સાંભળીએ ત્યારે त्वं पचसि । એવું સમજાય જ છે.

વાર્ત્તિકકારે આપેલા બીજા લક્ષણ મુજબ – બીજા બે પ્રકારનાં સાદાં વાક્યો બની શકતા હોય છે. જેમ કે,

(૩) सः । काष्ठैर् ओदनं स्थाल्यां । पचति ।

(૪) स रामः । शुष्कैः काष्ठैः स्थाल्यां घटे च । तत्र शीघ्रं पचति ।

આમાંથી જે ત્રીજું વાક્ય છે, તેમાં એક અભિહિત કર્તૃકારક (ઉદ્દેશ્ય) ઉપરાંત, અન્ય કારકસમૂહ (કે જે અનભિહિત કારકો છે, તેમના) સહિતનું આખ્યાતપદ (ક્રિયાપદ) પ્રયોજાયું છે. જ્યારે ચોથા વાક્યમાં સર્વનામ (सः), વિશેષણો (शुष्कैः) અને અવ્યયો (च, तत्र, शीघ्रम्) સહિત કારકસમૂહ અને આખ્યાત (ક્રિયાપદ)વાળું વાક્ય રચવામાં આવ્યું છે.

5.4.2 કારક ઉપરાંત અન્ય પ્રકારના શબ્દોને વિભક્તિવિધાન : અગાઉ (૫.૦)માં દર્શાવ્યું છે કે જુદી જુદી કારકસંજ્ઞાને માધ્યમ બનાવીને, વાક્યાન્તર્ગત અનભિહિત–કારકોને અને અભિહિતકારકોને વિભક્તિપાદનાં (૨–૩–૧ થી ૭૩ સુધીનાં) સૂત્રોથી પ્રથમાદિ વિભક્તિઓનું વિધાન કેવી રીતે થાય છે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. પરંતુ આ કારકોને અને તદુપરાંત, અન્ય સન્દર્ભોમાં પણ આ દ્વિતીયાદિ વિભક્તિઓ પ્રવૃત્ત થતી હોય છે તેનું પાણિનિએ કેવી રીતે વર્ણન કર્યું છે તે જોઈશું :

(૧) મહદંશે એક અર્થને એક કારકસંજ્ઞા આપીને વિભક્તિવિધાન થયેલું જોવા મળે છે. દા.ત. ध्रुवम् अपाये अपादानम् । १–४–२४ 'વિશ્લેષની ક્રિયામાં જે અવધિભૂત પદાર્થ હોય (= જે વિભાગનો આશ્રય હોય) તેની અપાદાન સંજ્ઞા થાય છે. તથા આવા અપાદાન કારકને પંચમી વિભક્તિ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

(૨) બે વિભિન્ન અર્થને એક જ કારકસંજ્ઞા આપીને વિભક્તિવિધાન થયેલું જોવા મળે છે : દા.ત. 'આધાર' અને 'ઈપ્સિતતમ' એવા બે અર્થોને માટે એક 'કર્મકારક' સંજ્ઞાનું વિધાન જોવા મળે છે. જેમ કે, कर्तुरीप्सिततमं कर्म । ૧–૪–૪૯ તથા अधिशीङ्स्थासां कर्म । ૧–૪–૪૬. જેથી रामः फलं भक्षयति । અને रामः वैकुण्ठम् अधितिष्ठति ।

(૩) એક જ અર્થને બે કારકસંજ્ઞાઓ આપીને, વિભક્તિવિધાન થયેલું જોવા મળે છે. દા.ત. दिवः कर्म च । ૧–૪–૪૩ સૂત્રથી √दिवु क्रीडायाम् ધાતુના સન્દર્ભમાં 'સાધકતમ' અર્થ (= પદાર્થ)ની કરણકારક સંજ્ઞા અને કર્મકારક સંજ્ઞા થાય છે. જેથી अक्षैः दीव्यति । અને अक्षान् दीव्यति । એવા ઉભયવિધ પ્રયોગ શક્ય બને છે.

(૪) ક્યારેક કોઈ અર્થને, કારકસંજ્ઞા આપ્યા વિના જ, સીધું જ વિભક્તિવિધાન થયેલું જોવા મળે છે. દા.ત. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । ૨–૩–૫. 'અત્યંત સંયોગ' એવો અર્થ સૂચવવા, કાળવાચક અને માર્ગવાચક શબ્દોને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે. क्रोशं कुटिला नदी । (એક માઈલ સુધી નદી કુટિલ છે.) તથા रामः मासम् अधीते । (રામ એક મહિના સુધી સળંગ ભણે છે.) (આને અકારકવિભક્તિ કહે છે.)

(૫) ભાષામાં અમુક અમુક અવ્યયોની સાથે અમુક નિશ્ચિત વિભક્તિ જ રૂઢિથી વપરાતી જોવા મળે છે. તેનું વર્ણન કરવા માટે પાણિનિએ 'ઉપપદ વિભક્તિ'ઓનું વિધાન કર્યું છે.[૩૯] દા.ત. अन्य–आरात्–इतर–ऋते–दिक्शब्द–अञ्चूत्तरपद–आच्–आहि युक्ते । ૨–૩–૨૯ સૂત્રથી કહે છે કે अन्य, आरात्, ऋते વગેરે શબ્દોના યોગે પંચમી વિભક્તિ વપરાય છે. જેમ કે, कृष्णाद् अन्यः । धर्माद् ऋते न सुखम् । વગેરે.

(૬) આ ઉપરાંત, પ્રાચીન સંસ્કૃતમાં એક 'કર્મપ્રવચનીય' પ્રકારનાં प्रति, अधि, अनु વગેરે (ઉપસર્ગ પ્રકારના) અવ્યયો પણ સ્વતંત્ર રીતે (અલબત્ત, નામની પાછળ post position રૂપે) વપરાતાં જોવા મળે છે; જે નિશ્ચિત અર્થ દર્શાવનારાં હોય છે અને તેમની સાથે સમ્બદ્ધ શબ્દને રૂઢિથી અમુક નિશ્ચિત વિભક્તિ લગાડવામાં આવતી હોય છે.[૪૦] દા.ત. अनुर्लक्षणे । ૧–૪–૮૪, लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । ૧–૪–૯૦ વગેરે. जपम् अनु प्रावर्षत् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । વગેરે.

(૭) અહીં વિશેષણવાચક શબ્દોને થતા વિભક્તિવિધાન વિશે પણ એક મહત્ત્વનો મુદ્દો જાણવા જેવો છે. સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યયપ્રધાન ભાષા હોઈને, નામપદના વિશેષણ

---

૩૯. વધુ વિગત માટે જુઓ : कारकप्रकरणम्, सं. વસન્તકુમાર ભટ્ટ, પ્રકા. સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, ૧૯૯૩.

૪૦. See : SANSKRIT SYNTAX; by J. S. Speijer. Motilal Banarasidas, Delhi. 1980 (pp. 114–117).

રૂપે જે શબ્દો વપરાય છે તેમને પણ વિભક્તિપ્રત્યયો તો લાગે જ છે. જેમ કે, चतुरः रामः । चतुरेण रामेण । चतुरस्य रामस्य । વગેરે. પણ પાણિનિ 'અષ્ટાધ્યાયી'માં ક્યાંય વિશેષણોને કેવી રીતે (કયા નિયમને વશવર્તીને) વિભક્તિવિધાન કરવું ? એની વાત કરી નથી. આનું કારણ એ છે કે गुणगुणिनोः समवायसम्बन्धः । 'ગુણ અને ગુણિન્ (= ગુણવાળો) વચ્ચે સમવાય સંબંધ હોય છે.' એ સર્વસ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત છે. એટલે चतुर નામનો ગુણ અને राम એવી વ્યક્તિ ગુણિન્ છે. તેમની વચ્ચે અભેદ સંબંધ છે. આથી પાણિનિના દર્શન મુજબ राम ના વિશેષણ રૂપે વપરાતો चतुर જેવો ગુણવાચક શબ્દ પણ જે તે કારકસંજ્ઞાને પાત્ર બને છે, (એટલે કે પાણિનિનાં મતે અભેદમૂલક વિશેષણો પણ કારક જ છે તેથી વિશેષણોને વિભક્તિ વિધાન કરવા માટે કોઈ જુદાં સૂત્ર બનાવવાની જરૂર રહેતી નથી) અને राम જેવાં વિશેષ્યનાં જે લિંગ, વચન અને વિભક્તિ હશે તે એના ગુણવાચક વિશેષણને પણ લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ સામાન્ય બુદ્ધિનો પ્રશ્ન છે, તેને માટે વ્યાકરણકારે સૂત્ર બનાવવાની જરૂર નથી.

5.4.3 વાક્યાન્તર્ગત પદોનું પરિગણન (Parts of Speech) : ભાષામાં વપરાતાં શબ્દોનું વિભાજન કરતી વખતે, 'નિરુક્ત' નામના વેદાંગમાં યાસ્કે ચાર પ્રકારના શબ્દો ગણાવ્યા છે : (૧) નામ, (૨) આખ્યાત, (૩) ઉપસર્ગ અને (૪) નિપાત.[૪૧] પરંતુ લાઘવપ્રિય પાણિનિએ વાક્યને બે પ્રકારનાં પદોમાં જ વિભક્ત કર્યું છે : (૧) સુબન્ત (નામપદ) અને (૨) તિઙન્ત (ક્રિયાપદ). એટલે કે તેમણે 'ઉપસર્ગો'ને અને 'અવ્યયો'ને અલગ પ્રકારનાં પદો તરીકે ગણાવ્યાં જ નથી. પાણિનિનાં મતે ઉપસર્ગો અને નિપાતો (= અવ્યયો) પણ એક પ્રકારનાં સુબન્ત પદો જ છે ! એટલે કે પાણિનિના મતે આ અવ્યયોની પરમાં પણ વિભક્તિ વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય છે અને પછી તેનો લોપ થયો હોય છે. (अव्ययादाप्सुपः । २–४–८२) આને વિશદ કરવા માટે તેમના મતે નામ રૂપા પ્રકૃતિમાં કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે તે જોવું જોઈએ :

પાણિનિએ નામ રૂપા પ્રકૃતિને 'પ્રાતિપદિક' સંજ્ઞાથી ઓળખાવેલ છે. આવા પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા રૂપે ઓળખાતાં નામોમાં કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે તે કહેવા તેમણે બે સૂત્રો આપ્યાં છે :

(क) अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १–२–४५ ''ધાતુભિન્ન, પ્રત્યયભિન્ન, પ્રત્યયાન્તભિન્ન એવા અર્થવાન્ શબ્દસ્વરૂપની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા થાય છે.'' – આનાથી (૧) રૂઢ નામો (= અવ્યુત્પન્ન નામો, દા.ત. वृक्ष, गज, लता), (૨) રૂઢ વિશેષણો, દા.ત. शठ, चतुर, (૩) સંખ્યાવાચક શબ્દો एक, द्वि, त्रि, पञ्चन् વગેરે, (૪) સર્વનામો, દા.ત. इदम्, एतद्, अस्मद्, (૫) અવ્યયો, દા.ત. च, वै, नूनम्, खलु, किल ((આમાં સમુચ્ચયાદિ અર્થવાળા, ક્રિયાવિશેષણો અને કર્મપ્રવચનીયાદિ રૂપ અવ્યયોનો સમાવેશ

૪૧. चत्वारि पदजातानि – नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । – निरुक्तम् (अध्याय–१).

થાય છે.) અને (૬) પ્રાદિ ગણના શબ્દો, કે જે ક્રિયાપદની પૂર્વે 'ઉપસર્ગ' રૂપે વપરાય છે, તેમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

જ્યારે (ख) कृत् तद्धितसमासाश्च । ૧–૨–૪૬ સૂત્રથી, (૭) કૃદન્ત શબ્દો (દા.ત. नायक, नेतृ, नीति, नयन), (૮) તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત શબ્દો (દા.ત. कौन्तेय, औपगव, वार्षिक, राष्ट्रिय) અને (૯) સામાસિક શબ્દો (દા.ત. राजपुरुष, लम्बकर्ण, रामलक्ष्मणौ, प्रतिदिनम् વગેરે)નો સમાવેશ થાય છે.

આ મુજબ, જે પ્રાતિપદિકસંજ્ઞાવાળા નામોની પાછળ વિભક્તિ પ્રત્યયો લાગીને પાણિનિનાં 'સુબન્તપદો' બને છે, તે 'પ્રાતિપદિક' સંજ્ઞકના શીર્ષકની નીચે ઉપર્યુક્ત નવ પ્રકારના શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તથા દશમા પ્રકાર તરીકે તિઙન્ત પદ = ક્રિયાપદોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

હવે સંરચના (Structure) ની દૃષ્ટિએ બધા જ શબ્દોને 'પ્રત્યયાન્ત' બનાવવા માટે જ च, खलु, वै, किल વગેરે અવ્યયોને અને प्र, प्रति, अनु, अभि વગેરે ઉપસર્ગોને પણ 'પ્રાતિપદિક' કહ્યા એનું ફળ એવું આવે છે કે તેમની પરમાં વિભક્તિપ્રત્યયો જન્મે છે. તે પછી अव्ययादाप्सुपः । ૨–૪–૮૨ સૂત્રથી તે चादि અવ્યયોની પરમાં આવેલા સુપ્ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. આમ તેમને કૃત્રિમ રીતે = તાન્ત્રિક રીતે 'સુબન્ત પદ' કહી શકાય છે. આમ, વાક્યમાં કેવળ સુબન્ત અને તિઙન્ત—એવા બે પ્રકારના જ પદો હોય છે એવું વિધાન થઈ શકે છે.

અલબત્ત, આ પાણિનીય તન્ત્રમાં અવ્યયોના અર્થોનું; કે વાક્યમાં તેમની શી કામગીરી છે ? તેનું વિગતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી—તે બીજો એક નોંધપાત્ર મુદ્દો છે.

5.4.4 પદક્રમ (Syntax) ના નિયમોની ગેરહાજરી : પાણિનીય વ્યાકરણમાં વાક્યની અંદર વપરાતાં પદોને કયા ક્રમે ગોઠવવા એ વિષે કોઈ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. આનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે સંસ્કૃત ભાષા પોતે વિભક્તિપ્રત્યય પ્રધાન ભાષા છે. આથી વાક્યની અંદર પદોને ગમે તે ક્રમે ગોઠવી શકાય છે. વિભક્તિ પ્રત્યયો પોતે જ પરસ્પરનો અન્વય ક્યાં છે, કયા ક્રમે પદો અન્વય પામે છે તે દર્શાવી શકે છે. આથી रामो वनं गच्छति । જેવા વાક્યને वनं गच्छति रामः । કે वनं रामो गच्छति । અથવા गच्छति वनं रामः । એવા વિવિધ પદક્રમે બોલી શકાય છે, તેમ કરવાથી અર્થબોધમાં કશો તફાવત પડતો નથી. આમ સંસ્કૃત ભાષા વિભક્તિપ્રધાન હોવાથી પદક્રમની ચર્ચા અનાવશ્યક છે.

પરંતુ प्रादि ગણમાં આવેલા प्र, प्रति, अभि, अनु વગેરે શબ્દો ક્રિયાપદના યોગમાં વપરાય ત્યારે 'ઉપસર્ગ' કહેવાય છે, એમ કહ્યા પછી પાણિનિએ તેમને તે प्राग् धातोः । ૧–૪–૮૦ સૂત્રથી કહ્યું છે કે તેમને ક્રિયાપદની પૂર્વમાં જ વાપરવા. આમ ક્યાંક પદક્રમને લગતાં પ્રકીર્ણ નિયમો નોંધાયેલાં જોવા મળે પણ છે. પરંતુ સમગ્ર વાક્યની પદાવલીના ક્રમની અહીં કોઈ વાત કરવામાં આવી નથી. દા.ત. વાક્યસંયોજક અવ્યય તરીકે यत्

કે इति એવા અવ્યયોનો; અથવા તો વાક્યસંયોજક એવા च અવ્યયનો પ્રયોગ ક્યાં કરવો/કયા ક્રમે કરવો તે વિશે સૂત્રકારે કશું જ વિધાન કર્યું નથી. વળી, 'વાક્યના આરંભે अपि અવ્યયનો પ્રયોગ હોય તો, તેવા પદક્રમથી વાક્ય પ્રશ્નાર્થક બને છે' એવા કોઈ નિરીક્ષણો પણ અહીં નથી. એવી જ રીતે, વિશેષણોને કારકોથી અભિન્ન માનીને ભલે જુદું વિભક્તિવિધાન કર્યું નથી, પણ વાક્યમાં તેમના પદક્રમ વિશે અને તેમની કામગીરી વિશે પાણિનિએ કોઈક નિરીક્ષણ આપવું જોઈતું હતું. જેમ કે, વિશેષ્યની પૂર્વમાં જો વિશેષણ વપરાયું હોય તો તે સિદ્ધસ્થિતિ (= સિદ્ધ ગુણ)નું કથન કરે છે અને જો પરમાં તેમનો પ્રયોગ હોય તો તે વિધેયાંશ રૂપે ઉપસ્થિત થાય છે. દા.ત. चतुरः रामो वेदं पठति । (અહીં 'ચતુર એવા રામ વેદ ભણે છે.') रामो वेदं पठित्वा चतुरो भवति । 'રામ વેદ ભણીને ચતુર થાય છે'માં 'ચતુર' એ વિધેયાંશમાં છે.

5.5.0 'જનરેટીવ ગ્રામર'ની વ્યાખ્યા : લાઘવપ્રિય પાણિનિએ તો આશ્ચર્યકારક રીતે 'વાક્ય' એવી સંજ્ઞા ઉચ્ચાર્યા વિના જ, વાક્યનિષ્પત્તિનું વ્યાકરણ રજૂ કર્યું છે. પરંતુ હવે આપણા અભ્યાસનો વિષય એ છે કે કોઈ પણ વ્યાકરણમાં "ભાષાનો વર્ણ્યવિષય શબ્દનિષ્પાદક તન્ત્ર રૂપે – generative grammar રૂપે – રજૂ થયો છે." એમ કહેવું હોય તો તેમાં નીચેના મુદ્દાઓનું પ્રકટ એવું પરિગણન અને નિરૂપણ હોવું જોઈએ. જેમ કે, વ્યાકરણકારના મતે 'વાક્ય' શું છે ?, તેઓ કેટલા પ્રકારના વાક્યો વર્ણવે છે ? તે પ્રત્યેક વાક્યની અન્તઃસ્તરીય રચના કેવી રીતે થયેલી હોય છે ? તથા વક્તાનો વિવક્ષિતાર્થ વાક્ય રૂપે ધ્વનિશ્રેણીના સ્તરે કેવી રીતે રૂપાંતરિત થઈને આવે છે ? વિભિન્ન કે એકરૂપ ધ્વનિશ્રેણીવાળા વાક્યોનું 'અર્થ'ની દૃષ્ટિએ વાક્યનું અર્થઘટન કેવી રીતે થાય ? વગેરે. આવા વિષયોનું નિરૂપણ વક્તાઓને પ્રાપ્ય અને વ્યવહાર માટે સમજવી જરૂરી એવી વાક્યવિષયક વિસ્તૃત માહિતી ઉપર આધાર રાખનાર હોય– એ જરૂરી છે.[૪૨]

આ વ્યાખ્યામાં દર્શાવ્યા મુજબ, આપણે 'વાક્ય એટલે શું ? તથા વક્તાના વિવક્ષિતાર્થને વાક્યના સ્તરે ધ્વનિ શ્રેણીમાં કેવી રીતે નિષ્પન્ન કરવામાં આવે છે ?

---

૪૨. To say that a descriptive account of the grammar of a language is "generative", therefore, is really to say no more about it than that it provides an explicit enumeration of its own claims about the structure of that language – such claims as what the sentences of the language are, what the internal structure of each sentence is how each sentence is realized phonetically, how each sentence is interpreted semantically, which sentencs are interpreted similarly, which one are interpreted differently in spite of surface similarity, and so on through a wide range of information about sentences that is clearly available to speakers and necessary for their understanding of the language. See : Linguistics, Ed. by Archibald A. Hill, Voice of America Forum Series, Washington, 1978, p. 294.

તેવા મુદ્દાઓની, ઉપર વિસ્તારથી રજૂઆત કરી દીધી છે. પરંતુ હવે એ જોવાનું રહે છે કે પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાના બીજા કયા કયા અને કેટલા પ્રકારનાં વાક્યોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

5.5.1 સુવાક્યો અને દુષ્ટ વાક્યો : 'જનરેટીવ ગ્રામર'ની ઓળખ આપતાં એમ પણ કહેવાયું છે કે – જનરેટીવ ગ્રામર એવા નિયમોની યાદી/સમૂહ આપે છે કે જે પ્રત્યયાન્ત શબ્દોની ઉપર લગાડવામાં આવતાં વ્યાકરણે વર્ણવેલા/પ્રમાણિત કરેલાં અને ભાષામાં સર્વમાન્ય બને એવાં સુઘટિત (Well formed) વાક્યાંશો (Syntagms) તે જન્માવી શકે.[૪૩] દા.ત. 'રામની સાથે' એવો અર્થ કહેવા માટે, સહ યોગે તૃતીયા વિભક્તિ જન્માવવામાં આવે તો તે 'रामेण सह' – એ સુવાક્યાંશ (Well formed) ગણાય છે. પણ જો *रामस्य सह એવો सह અવ્યયના યોગે ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કરે તો તે દુષ્ટ વાક્યાંશ (ill–formed) ગણાય છે. એ જ પ્રમાણે, रामो जलेन वृक्षान् सिञ्चति। એ સુવાક્ય છે, પણ *रामोऽग्निना वृक्षान् सिञ्चति । એ દુષ્ટવાક્ય (ill–formed sentence) છે. આમ સમ્યક્ વિભક્તિ પ્રયોગ કે 'યોગ્યતા' સંબંધ જેમાં જળવાયો હોય એવાં વાક્યો જ જનરેટીવ ગ્રામરે નિષ્પાદિત કરી આપવાં જોઈએ એવી આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનની અપેક્ષા છે.

પરંતુ પાણિનીય વ્યાકરણમાં દષ્ટિપાત કરીએ તો તે કયા અવ્યયની સાથે કઈ નિશ્ચિત વિભક્તિવાળું રૂપ જ વપરાય તેનું વર્ણન કરે છે (દા.ત. नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च । २–३–१६ सहयुक्तेऽप्रधाने । २–३–१९) પરિણામે रामेण सह । गणेशाय नमः । જેવાં સુવાક્યાંશો જ જન્મી શકે છે. પણ *रामस्य सह । કે *गणेशं नमः । જેવાં દુષ્ટવાક્યાંશો જન્મી શકતાં જ નથી.

પરંતુ જ્યારે વાક્યમાં 'યોગ્યતા' સંબંધ (= તર્કમાન્ય રજૂઆત)ની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે ત્યારે પાણિનીય વ્યાકરણ रामो जलेन वृक्षान् सिञ्चति । જેવું (યોગ્યતા સંબંધવાળું) વાક્ય તો નિષ્પન્ન કરે જ છે, પણ *रामोऽग्निना वृक्षान् सिञ्चति । જેવું (યોગ્યતા વિનાનું) વાક્ય પણ બનાવી આપે છે ! કારણ કે ભારતીય વૈયાકરણોએ કાલ્પનિક/તર્કથી અપ્રતિષ્ઠિત એવા પદાર્થોની બૌદ્ધસત્તા (= માનસિક અસ્તિત્વ) સ્વીકારેલ છે. તેથી एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । ''આકાશપુષ્પનો મુકુટ પહેરીને આ વન્ધ્યાનો પુત્ર જઈ રહ્યો છે.'' જેવું (યોગ્યતા સંબંધ વિનાનું = તર્કથી વિરુદ્ધ) વાક્ય પણ વ્યાકરણ તન્ત્ર જન્માવી આપે છે.

---

૪૩. A generative grammar is a set of rules which, operating upon a finite vocabulary of units, generate a set (finite or infinite) of syntagms (each syntagm being composed of a finite number of units) and thereby defines each syntagm to be well–formed in the language that is characterized by the grammar.

See : Language and Linguistics, by John Lyons, p. 125.

5.5.2 સંયુક્ત વાક્યની રચના વિષે મૌન : પાણિનીય વ્યાકરણમાં સાદાં વાક્યોની નિષ્પત્તિ વર્ણવાઈ છે, પણ यदा—तदा, यावत्—तावत्, यथा—तथा, यदि—तर्हि, કે च, इति અથવા यत् થી જોડાઈને જે 'સંયુક્તવાક્ય'ની રચના થાય તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. જેમ કે,

(૧) परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।
उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ (કુમાર૦ ૪—૪૨)

આ શ્લોકમાં यदा—तदा અવ્યયોની મદદથી એક સંયુક્ત વાક્ય રચાયું છે.

(૨) वरं मौनं कार्यं, न च वचनमुक्तं यदनृतम् ।
वरं भिक्षाशित्वं, न च परधनास्वादनसुखम् ॥

અહીં 'च' ના યોગ દ્વારા, પૂર્વવાક્યની સાથે ઉત્તર વાક્યનો સંયોગ કર્યો છે. એવી જ રીતે, यत्—तत् થી પણ બે વાક્યને જોડી શકાય છે. જેમ કે, यद् वचनम् अनृतम् उक्तम् (तत्) न [वरम्] ।

(૩) क्रोधं, प्रभो ! संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।

અહીં "हे प्रभो ! क्रोधं संहर, संहर" એવા એક વાક્યને इति થી मरुतां गिरः खे चरन्ति । એવા બીજા વાક્યની સાથે જોડ્યું છે. પાણિનીય વ્યાકરણ અહીં બન્ને સ્વતન્ત્ર વાક્યોની નિષ્પત્તિ વર્ણવે છે; પણ यदा – तदा, इति કે च વગેરે અવ્યયોની વાક્યાન્તર્ગત કેવી કામગીરી હોય છે, કેવી રીતે તે બે સ્વતન્ત્ર વાક્યોને સાંધી આપે છે – તેનું વર્ણન કરતું નથી.

5.5.3 જટિલ વાક્યની રચના વિશે મૌન : પાણિનીય વ્યાકરણમાં જેમ સંયુક્ત વાક્યની રચના વિશે કોઈ નિયમ ધ્યાન ઉપર આવતો નથી, તેમ જેને 'જટિલ વાક્ય' કહીએ. તેને માટેના નિયમ પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. પરંતુ ભાષામાં એવાં ઘણાં વાક્યો જોવા મળે છે કે જેમાં ઉદ્દેશ્ય અને પ્રતિનિર્દેશ્ય માટે વપરાતાં સર્વનામો, સમુચ્ચયાર્થક કે વાક્યસંયોજક અવ્યયો – જેવા કે, यत्—तत्, यत्र—तत्र, सति सप्तमी વાળાં પદો, च કારાદિ—ના પ્રયોગથી એકવાક્યની આજુબાજુ બીજાં અનેક વાક્યોને વણીને, એક મોટા કદનું સંકુલવાક્ય બનાવાયું હોય છે. દા.ત.

एवमवस्थिते, यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति देवीत्यभिधाय मन्मुरवासक्तदृष्टिः कपिञ्जल—स्तूष्णीमासीत् ॥

પરંતુ પાણિનીય વ્યાકરણમાં આવાં જટિલ વાક્યોની રચના વર્ણવાઈ નથી.

5.5.4 સંયુક્તવાક્ય અને જટિલવાક્ય વિશે પાણિનિની અભિજ્ઞતા : અલબત્ત, અહીં 'સંયુક્ત વાક્યની રચના—વિધિ' અને 'જટિલ વાક્યની રચના—વિધિ' વિશે પાણિનિએ મૌન સેવ્યું છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે એક સ્પષ્ટીકરણ ઉમેરવું આવશ્યક છે કે તેઓ આવાં વાક્યોની રચનાથી અનભિજ્ઞ હતા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. કેમ કે 'અષ્ટાધ્યાયી'માં એવાં કેટલાંક સૂત્રો જરૂર મળે છે કે જેના નિહિતાર્થોને જો સમજીએ

તો જણાય છે કે પાણિનિને ભાષામાં વપરાતી સંયુક્ત વાક્યની રચનાઓ અને જટિલ વાક્યની રચનાઓની પૂરેપૂરી માહિતી છે. જેમ કે

(૧) तिङतिङ् । ૮–૧–૨૮ સૂત્રથી કહ્યું છે કે – ''તિઙન્તની પરમાં નહીં આવેલું જે તિઙન્ત પદ, તેને સર્વાનુદાત્ત (= નિઘાત) થાય છે.'' પછી કહ્યું છે કે –

च–वा–योगे प्रथमा । ૮–૧–૫૧ અર્થાત્ ''च અને वा એવા અવ્યયોના યોગવાળા વાક્યમાં જે પહેલું તિઙન્ત પદ હોય તેને અનુદાત્ત સ્વર થતો નથી.''[૪૪]

દા.ત. गाश्च चारयति, वीणां वा वादयति । 'કાં તો ગાયોને ચરાવે છે અથવા વીણાને વગાડે છે (દેવદત્ત).' આ વાક્ય પોતે च અને वा થી જોડાયેલું એક સંયુક્તવાક્ય હોઈને, તેમાં જે પહેલું चारयति ક્રિયાપદ છે તેને સર્વાનુદાત્ત સ્વર થતો નથી. – આમ તો આ સૂત્ર તિઙન્ત પદમાં ક્યાં અને ક્યારે સર્વાનુદાત્ત થાય કે ના થાય ? – એ કહેવા પ્રસ્તુત કર્યું છે. પણ ''च, वा ના યોગમાં प्रथमा तिङ्विभक्ति (= પ્રથમ તિઙન્ત પદ)ને અનુદાત્ત થતો નથી'' એવું જે વિધાન છે, તેમાં એવું ગૃહીત છે કે च વાળી સંયુક્ત વાક્યની (= બે ક્રિયાપદવાળી) વાક્યની રચનામાં આ સૂત્ર લગાડવાનું છે.

(૨) આવું જ એક બીજું સૂત્ર છે : किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गम् अप्रतिषिद्धम् । ૮–૧–૪૪ આ સૂત્ર કહે છે કે – ''ક્રિયા વિષયક પ્રશ્ન પૂછવા માટે વપરાયેલા किम् શબ્દની સાથે જોડાયેલું ઉપસર્ગ વિનાનું તિઙન્ત પદ પણ અનુદાત્ત સ્વર પામતું નથી.''[૪૫] દા.ત. किं द्विजः पचत्याहोस्विद् गच्छति । અહીં પહેલા ક્રિયાપદ 'पचति' ને સર્વાનુદાત્ત થતો નથી. (અને જ્યારે અન્ય સાધન = કારક વિશે પ્રશ્ન હોય ત્યારે તિઙન્તને સર્વાનુદાત્ત થાય છે. દા.ત. किं भक्तं <u>पचत्यपूपान्वा</u> । તથા પ્રશ્નાર્થક किं સાથેનું ઉપસર્ગસહિતનું પહેલું ક્રિયાપદ – તિઙન્ત હોય તો પણ સર્વાનુદાત્ત થાય છે : किं <u>प्रपचति</u>, उत प्रकरोति ।) અહીં પણ પ્રશ્નાર્થક किम् અવ્યયની સાથે જોડાયેલી બે ક્રિયાઓની જે વાત છે તે પણ એમ સૂચિત કરે છે કે પાણિનિને ભાષામાં થતી સંયુક્ત વાક્ય રચનાની માહિતી છે.

(૩) यस्य च भावेन भावलक्षणम् । ૨–૩–૩૭ સત્સપ્તમી વિભક્તિ કરનારું આ સૂત્ર છે. એક જ્ઞાત ક્રિયાથી જ્યારે અ–જ્ઞાત ક્રિયા લક્ષિત થાય ત્યારે આ સતિ સપ્તમી વિભક્તિ પ્રવૃત્ત થતી હોય છે. જેમ કે, गोषु दुह्यमानासु देवदत्तः गतः । અહીં દેવદત્ત ક્યારે ગયો.? અર્થાત્ દેવદત્તની ગમન ક્રિયા ક્યારે થઈ તે અજ્ઞાત છે. આ અજ્ઞાત

---

૪૪. च वा योगे प्रथमा । ૮–૧–૫૧

(अत्र सिद्धान्तकौमुदी) चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ् विभक्तिस्–नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इंतो वां <u>सा</u>तिमीमंहे <u>दि</u>वो <u>वा</u> पार्थि<u>वा</u>दधिं । इन्द्रं <u>म</u>ह्वे <u>वा</u> रजंसः । (ऋ. सं. १–६–१०) उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी ।

૪૫. सिद्धान्तकौमुदी वृत्तिः – क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥

ક્રિયા બીજી એક જ્ઞાત 'દોહન' ક્રિયાથી સૂચવાય છે—લક્ષિત થાય છે. એટલે કે 'જ્યારે ગાયો દોહવાની ક્રિયા થતી હતી' ત્યારે દેવદત્ત ગયો. અહીં ગમનક્રિયા લક્ષ્ય છે અને ગોદોહનક્રિયા લક્ષક છે.

આ સૂત્ર એમ સૂચવે છે કે પાણિનિને જટિલ વાક્યની રચનાની માહિતી તો હતી જ. જેમ કે, यदा सूर्यः उदेति, तदा रामः वनं गच्छति । એવી વક્તાના મનમાં રહેલી અન્તઃસ્તરીય રચના છે. તેમાં રામની વનગમન ક્રિયા લક્ષિત કરવા માટે, સૂર્યોદયની ક્રિયાને લક્ષક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યારે, ઉપર્યુક્ત સતિસપ્તમીવાળી રચના થાય છે. જેમ કે, सूर्ये उदीयमाने सति रामः वनं गच्छति । અહીં પહેલે તબક્કે सूर्यः उदेति । અને रामः वनं गच्छति । એવા બે સ્વતન્ત્ર વાક્યો છે, તેમને બીજે તબક્કે यदा–तदा થી જોડીને એક સંયુક્તવાક્ય બનાવ્યું છે. પછી ત્રીજે તબક્કે – यस्य च भावेन भावलक्षणम् । ૨–૩–૩૭ સૂત્રથી સતિસપ્તમીવાળી જટિલ વાક્યની રચના અસ્તિત્વમાં આવે છે.

આમ પાણિનિ સંયુક્તવાક્ય અને જટિલવાક્ય રચનાઓની નિષ્પત્તિને ભલે પ્રકટપણે (Trans. Gr. rules) થી કે જનરેટીવ ગ્રામરની પદ્ધતિએ) વર્ણવી ન હોય, પણ તેવી રચનાઓથી તેઓ અનભિજ્ઞ તો ન હતા.

5.5.5 મિશ્રવાક્યોની નિષ્પત્તિ : સંસ્કૃત ભાષામાં એક મુખ્ય સાદા વાક્યની અંદર બીજા (સંબંધક ભૂતકૃદન્ત અને હેત્વર્થકૃદન્તવાળા) ઉપવાક્યનો પ્રવેશ કરાવીને ''મિશ્રવાક્ય''ની રચનાઓ પણ થતી હોય છે. જેમ કે,

(૧) रामो [मातरं नत्वा] वनं व्रजति । અહીં સાદું વાક્ય रामो वनं व्रजति । છે. પણ વનગમનની પૂર્વે રામ માતાને પ્રણામ કરવાની ક્રિયા પણ કરે છે. તો मातरं नत्वा એ ઉપવાક્ય છે. આવા મિશ્ર વાક્યની નિષ્પત્તિ વર્ણવતાં પાણિનિએ કહ્યું છે કે समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ૩–૪–૨૧ 'અર્થાત્ ''બન્ને ધાતુથી વાચ્ય ક્રિયાનો કર્તા એક જ વ્યક્તિ હોય ત્યારે પૂર્વકાલમાં થયેલી ક્રિયાના વાચક ધાતુની પરમાં સંબંધક ભૂતકૃદન્તનો त्वा પ્રત્યય લાગે છે. જેમ કે, रामो [मातरं (नम् + त्वा)] वनं व्रजति । અહીં ક્યારેક બેથી અધિક ક્રિયાઓ લઈને, મુખ્ય એક ક્રિયાની પૂર્વે જે જે ક્રિયાઓ થઈ હોય, તત્ તદ્–વાચક ધાતુની પરમાં/ –त्वा / પ્રત્યય લાગીને रामो [जलेन स्नात्वा, फलानि भुक्त्वा, दुग्धं पीत्वा] वनं व्रजति એવું અનેક ઉપવાક્યોના સમાહારવાળું મિશ્રવાક્ય પણ બનાવી શકાય છે. (આમાં વનગમનની પૂર્વે જે જે ક્રિયાઓ થાય છે, તે બધાના કર્તા તો એક રામ જ છે.)

(૨) એ જ પ્રમાણે, तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ૩–૩–૧૦ સૂત્રથી કહ્યું છે કે – ક્રિયાર્થ ક્રિયા ઉપપદમાં હોય ત્યારે ભવિષ્યમાં થનારી ક્રિયાનો વાચક જે ધાતુ હોય, તેની પરમાં तुमुन् અને ण्वुल् પ્રત્યયો લાગે છે.'' જેનાથી मैत्रेयः [कृष्णं द्रष्टुं] याति । કે मैत्रेयः [कृष्णं / कृष्णस्य दर्शको] याति । જેવાં હેત્વર્થકૃદન્તથી બનેલાં

ઉપવાક્યોવાળું મિશ્રવાક્ય બની શકે છે. અહીં મૈત્રેયની याति – 'ગમનક્રિયા' – તે ક્રિયાર્થક્રિયા છે; (મૈત્રેય શા માટે જાય છે ? તો 'કૃષ્ણને જોવા માટે.' આમ તે याति ક્રિયાને ''ક્રિયાર્થ ક્રિયા' કહેવાશે.) અને કૃષ્ણને જોવાની – દર્શનક્રિયા – ભવિષ્યમાં થવાની છે. તદ્વાચક दृश् ધાતુને तुम् / ण्वुल् > अक પ્રત્યય લાગીને द्रष्टुम् કે दर्शक જેવાં પદો બની શક્યા છે.

આમ પાણિનીય તન્ત્રમાં 'સંયુક્ત વાક્ય'ની કે 'જટિલ વાક્ય'ની રચનાઓ વર્ણવી નથી. પરંતુ મિશ્રવાક્યની રચના વર્ણવી છે તે જોઈ શકાય છે.

5.5.6 પાણિનીય વ્યાકરણમાં (૧) ઇચ્છાદર્શક વાક્યરચનાઓ, (૨) પૌનઃપુન્યાર્થક વાક્ય રચનાઓ અને (૩) પ્રેરકવાક્ય રચનાઓ રૂપાંતરના નિયમો (ટ્રાન્સફૉરમેશનલ ગ્રામર)થી સમજાવી છે તે વિશે આપણે અગાઉ (૪.૨, ૪.૩)માં ચર્ચા કરી લીધી છે.

આમ, સમગ્ર સંસ્કૃત ભાષામાં જે પાંચ પ્રકારના વાક્યોની રચના થતી જોવા મળે છે [જેમ કે, (૧) સાદા વાક્યની રચના, (૨) વિશેષણ સહિતના સાદા વાક્યની રચના, (૩) મુખ્ય વાક્યની અંતર્ગત ગોઠવાતાં क्त्वान्त અને तुमुन्नन्त ઉપવાક્યોથી બનેલા મિશ્રવાક્યની રચના, (૪) સંયુક્ત વાક્યની રચના અને (૫) જટિલ વાક્યની રચના કે જેના વિશે અમે અમારા 'સંસ્કૃત વાક્યસંરચના' ગ્રન્થના ચતુર્થ પ્રકરણ પૃ. ૧૩૯–૧૬૭માં રજૂઆત કરી છે.] તે વિશે પાણિનિએ 'અષ્ટાધ્યાયી'માં જે વ્યવસ્થા દર્શાવી છે તેનું નિરૂપણ અહીં પૂર્ણ થાય છે.

6.0 પ્રકીર્ણ મુદ્દાઓ : ઉપર, પાણિનિએ આપેલી 'વાક્ય' વિષયક ચર્ચાને પ્રસ્તુત કર્યા પછી કેટલાક પ્રકીર્ણ, પણ આવશ્યક મુદ્દાઓ વિશે અંગુલિનિર્દેશ કરીને, પ્રસ્તુત અભ્યાસનો ઉપસંહાર કરીશું :

6.1 અવ્યયોની વ્યાકરણિક કોટિ : પાણિનીય વ્યાકરણમાં चादयोऽसत्त्वे । ૧–૪–૫૭ અને स्वरादि–निपातम् अव्ययम् । १–१–३७ જેવાં સૂત્રોથી च, खलु, नूनम्, अपि વગેરે નિપાતોની 'અવ્યય' સંજ્ઞા જાહેર કરવામાં આવી છે. न व्येति तद् अव्ययम् । 'જેમાં કોઈ વ્યય–ખર્ચ, ધ્વનિવિકાર–થતો નથી તે ''અવ્યય'' છે.' એવી વ્યુત્પત્તિને કારણે, સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે અવ્યયોનાં રૂપ ચાલતાં નથી. એટલે કે જેમ राम શબ્દનાં रामः – रामौ – रामाः એવાં રૂપ થાય છે, તેમ च, खलु વગેરે અવ્યયનાં રૂપો ચાલતાં નથી. પણ પાણિનિએ વાક્યાન્તર્ગત પદોની સંખ્યા, લાઘવસિદ્ધ કરવાની અદમ્ય ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને (!), કેવળ બેની જ વિચારી છે :– सुप्तिङन्तं पदम् । ૧–૪–૧૪ (વાક્યમાં) સુબન્ત (= નામપદ) અને તિઙન્ત (= ક્રિયાપદ) બે પ્રકારનાં જ 'પદો' હોય છે. [અન્યત્ર, નિરુક્ત વગેરે જેવા વેદાંગમાં चत्वारि पदजातानि એમ કહીને ભાષામાં (૧) નામ, (૨) આખ્યાત, (૩) ઉપસર્ગ અને (૪) નિપાત – ચાર પ્રકારનાં પદો (Parts of Speech) હોય છે એ વાત સ્વીકારાઈ છે. પણ પાણિનિએ ચારને બદલે બે પ્રકારનાં જ પદોને સ્વીકાર્યાં છે.] પદોની સંખ્યા બે પૂરતી સીમિત

કરી દીધી હોવાને કારણે, પાણિનિને માટે એ આવશ્યક બની ગયું છે કે તે પોતાના 'વ્યાકરણતન્ત્ર'ની ગોઠવણથી, 'ઉપસર્ગ' પ્રકારનાં અને 'અવ્યય' પ્રકારનાં શબ્દોને પણ 'સુબન્ત–પદ'ના શીર્ષક હેઠળ લાવીને મૂકી આપે ! આને માટે તેમણે च વગેરે અવ્યયો કે જે કોઈકને કોઈક પ્રકારનો અર્થ ધરાવે છે, તેથી પહેલે તબક્કે તેમની अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । ૧–૨–૪૫ સૂત્રથી 'પ્રાતિપદિક' સંજ્ઞા થાય છે, પરિણામે બીજે તબક્કે તેમની પાછી स्वौजसमौट्० । ૪–૧–૨ સૂત્રથી ૨૧ सुप् પ્રત્યયોની ઉત્પત્તિ થાય છે : (च + सु), ત્યાર પછી ત્રીજે તબક્કે, अव्ययाद् आप्–सुपः । ૨–૪–૮૨ સૂત્રથી તે અવ્યયની પાછળ આવેલા सुप् વિભક્તિ પ્રત્યયોનો लुक् (લોપ) થાય છે. આથી 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी ।' એવી પરિભાષાની સૂચના મુજબ (''सुप् પ્રત્યયનો લોપ થયા પછી, જે અંશ બાકી રહે છે, તે લુપ્ત થયેલા અંશને કહેવામાં સમર્થ બને છે.'') च + सु → च + ० – અવશિષ્ટ રહેલો 'च' અવ્યય પણ ''सुबन्त'' (सुप् પ્રત્યયાન્ત) 'પદ' કહેવાશે. આમ પાણિનીય વ્યાકરણ મુજબ ઉપસર્ગો અને અવ્યયો પણ 'સુબન્ત પદ' જ ગણાય છે !

6.2 વાક્યના આરંભે સંબોધન–વાચક પદ : વાક્યનું સ્વરવિધાન કરતી વખતે પાણિનિએ જે સૂત્રો આપ્યાં છે, તેમાંના એક–બે સૂત્ર ધ્યાનાસ્પદ છે : एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ । ૧–૨–૩૩ અર્થાત્ ''દૂરથી કોઈને બોલાવવાનો–સમ્બોધન કરવાનો–સન્દર્ભ હોય ત્યારે સમગ્ર વાક્યને 'એકશ્રુતિ' (= જેમાં ઉદાત્તાદિ ત્રણ સ્વરોનું વૈવિધ્ય ન હોય, કોઈ આરોહ–અવરોહ ન હોય એવું એક સરખું શ્રવણ) સ્વર થાય છે.'' આનો અર્થ એવો થયો કે સમ્બોધનના સન્દર્ભ વિનાનું જે વાક્ય હોય છે, તેમાં તો ત્રૈસ્વર્ય (ત્રણ પ્રકારનો સ્વરભેદ) જોવા/અનુભવવા મળે છે. આવી જ રીતે, વૈદિક મન્ત્રોના સન્દર્ભમાં પણ એક સૂત્ર છે : यज्ञकर्मणि अजपन्यूङ्खसामसु । ૧–૨–૩૪. અર્થાત્ યજ્ઞક્રિયા દરમ્યાન જે મન્ત્રોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ એકશ્રુતિસ્વર વપરાય છે; પણ જપક્રિયામાં, ન્યૂંખ (૧૬ પ્રકારના ઓ કાર)માં અને સામગાનમાં તો ત્રૈસ્વર્યપૂર્વકનો મન્ત્ર બોલવામાં આવે છે.

આવી જ રીતે, એક ત્રીજા સૂત્રમાં કહે છે કે आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत् । ૮–૧–૭૨. અર્થાત્ ''વાક્યના આરંભે આવેલ 'આમન્ત્રિત' સંજ્ઞક (અર્થાત્ સંબોધન વાચક) પદ અવિદ્યમાનવત્ (= ન હોવા બરોબર) ગણાય છે.'' આનો ફલિતાર્થ એ થયો કે (આરંભે આવેલ) સંબોધન–પદ વાક્યનો અવયવ ગણાતો નથી અને તે વાક્યાર્થનો ભાગ બનતું નથી.

6.3 એકાકી પ્રથમાન્ત–પદની રૂપસિદ્ધિ : પ્રથમા વિભક્તિનું વિધાન કરનારું સૂત્ર – प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । ૨–૩–૪૬ (૧) પ્રાતિપદિકાર્થ–માત્રમાં (પણ) પ્રથમા વિભક્તિ પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. અર્થાત્ અભિહિત (કર્તૃ કે કર્મ) કારકને માટે પ્રથમા વિભક્તિ પ્રવૃત્ત થાય છે. તથા (૨) ''પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રમાં પ્રથમા

વિભક્તિ(નો પ્રત્યય) લાગે છે." એમ કહેવાનો એવો પણ અર્થ સમજવાનો છે કે કોઈ પણ પ્રાતિપદિકને જ્યાં સુધી પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડવામાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી તે પ્રાતિપદિકમાંથી–શબ્દમાંથી–એનો પોતાનો કોશગત અર્થ પ્રકટી શકતો નથી. કોઈપણ નામને પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગે (= તેમ થવાથી તે નામને (= પ્રતિપદિકને) 'પદત્વ'ની પ્રાપ્તિ થાય) તે પછી જ, તે શબ્દ/નામ પોતાનો અર્થ આપવા સમર્થ બને છે. આ શાસ્ત્રમાં अपदं न प्रयुञ्जीत । "જે 'પદ' (સંજ્ઞક) ન હોય, તેવાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહીં." એવો ભાષ્યોક્ત નિયમ છે. આથી વાક્યના સન્દર્ભ વિના, છુટક કોઈ એકાકી–શબ્દનો પ્રયોગ કરવો હોય ત્યારેય, તેને પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડીને, તેને पदत्व ની પ્રાપ્તિ કરાવડાવીને, પછી જ તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. દા.ત. 'कमल' ન બોલાય, कमलम् એમ જ બોલાય. આ રીતે પ્રથમા વિભક્તિ 'પદત્વ–સાધિકા' વિભક્તિ અને 'સાધુત્વવાચિકા' વિભક્તિ પણ કહેવાય છે !

★ ★ ★

આપણે અગાઉ (૫.૦) જોયું છે, તે મુજબ પાણિનિનું વ્યાકરણ કેવળ વાક્યસંસ્કાર પક્ષનો જ પુરસ્કાર કરે છે (એટલે કે આ વ્યાકરણ એકી સાથે આખા વાક્યનો જ સંસ્કાર (= નિષ્પત્તિ) કરે છે, કોઈ એકાકી દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત કે પંચમી વિભક્ત્યન્ત પદની સિદ્ધિ આ શાસ્ત્ર કરી શકતું નથી. પુનરુક્તિ સાથે કહીએ તો, પ્રથમાન્ત પદને બાદ કરતાં બીજા કોઈ પણ સુબન્ત કે તિઙન્ત પદની એકાકી રૂપસિદ્ધિ શક્ય જ નથી. સુબન્ત પદની સિદ્ધિ અને તિઙન્ત પદની રૂપસિદ્ધિ પરસ્પર સાપેક્ષ છે. અર્થાત્ સમગ્ર વાક્યના ઉપલક્ષ્યમાં જ શક્ય છે.

6.4 પ્રથમા વિભક્તિમાં જ લક્ષ્યાર્થોનો સમાવેશ : પ્રાતિપદિકાર્થ (= અભિધાજન્ય વાચ્યાર્થ)નું બોધન કરાવવા જેમ પ્રથમા વિભક્તિ વપરાય છે, તેમ શબ્દની લક્ષણા શક્તિથી પ્રાપ્ત થનારા લક્ષ્યાર્થો પણ પ્રથમા વિભક્તિના પ્રત્યયમાંથી જ મળે છે એમ આ શાસ્ત્રમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, (અને તેથી અનુગામી નાગેશાદિ વૈયાકરણોએ લક્ષણાનું ખંડન કર્યું છે). આ મુદ્દાનું સમર્થન કરવા વિદ્વાનો 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-वचनमात्रे प्रथमा । ૨–૩–૪૬ સૂત્રમાં આવેલા 'परिमाण' શબ્દ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે, अर्श आदिभ्योऽच् । ૫–૨–૧૨૭ સૂત્ર પણ એવું સૂચિત કરે છે કે પાણિનિએ શબ્દની કેવળ અભિધા અને વ્યંજના શક્તિને જ સ્વીકારી છે.[૪૬]

6.5 પાણિનીય વ્યાકરણમાં 'વિવક્ષા'નું સ્થાન : પાણિનિનું "અષ્ટાધ્યાયી" વ્યાકરણ એક શબ્દનિષ્પાદક તન્ત્ર (machine) છે, આથી એ જાણવું રસપ્રદ બની રહે છે કે પાણિનિએ પોતાના તન્ત્રમાં વક્તાની ઇચ્છાને–વિવક્ષાને–ક્યાં અને કેવી રીતે સ્થાન આપ્યું છે ?

(क) 'સીતા ચોખા રાંધે છે' એવા વાક્યની સંસ્કૃતમાં રચના કરવા માટે સીતા + –, तण्डुल + –, पच् + लट् ની સ્થિતિમાં लट् નો ल કાર 'કર્તા'નો વાચક

---

૪૬. જિજ્ઞાસુએ पाणिनीयव्याकरणे लक्षणाया अस्वीकारे किं बीजम् । (विश्वसंस्कृतम्, VVRI, Vol. 38.1, March–2001, pp. 25–32, હોશિયારપુર, પંજાબ) શીર્ષકવાળો લેખ જોવો.

બનાવવો છે કે 'કર્મ'નો વાચક બનાવવો છે ? (અર્થાત્ પ્રસ્તુત વાક્યનો 'કર્તરિપ્રયોગ' કરવો છે કે 'કર્મણિપ્રયોગ' કરવો છે ?) તેવો પ્રશ્ન लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ૩–૪–૬૯ સૂત્રથી, પૂછવામાં આવે છે. આમ વાક્યારંભે જ વક્તાની વિવક્ષા જાણી લેવા માટે, પાણિનિનું આ (૩–૪–૬૯) સૂત્ર રજૂ થાય છે. એક વાર વક્તા પોતાની ઇચ્છા જણાવી દે કે √पच् ધાતુની પાછળ આવેલો/મૂકેલો ल् કાર મારે 'કર્તા' અર્થનો વાચક બનાવવો છે કે 'કર્મ' અર્થનો વાચક બનાવવો છે – તે પછી વ્યાકરણ તન્ત્ર (= પાણિનિનાં સૂત્રો) આખા વાક્યની રચનાને પોતાની પકડમાં લઈ લે છે અને કર્તરિ પ્રયોગની વિવક્ષાનુસાર કે કર્મણિપ્રયોગની વિવક્ષાનુસાર કર્તાવાચક सीता + — શબ્દની અને કર્મવાચક तण्डुल + — શબ્દની પાછળ જરૂરી વિભક્તિ પ્રત્યયો ઉત્પન્ન કરશે. આમ પાણિનીય તન્ત્રમાં, વિવક્ષાનું સ્થાન વાક્ય રચનાના આરંભ બિન્દુએ જ રહેલું છે; અને તદનુસાર કર્તરિપ્રયોગ કે કર્મણિપ્રયોગનું સર્જન થતું હોય છે.

(ख) અમુક અમુક કારકોનો પ્રયોગ પણ વક્તાની વિવક્ષા ઉપર અવલંબે છે. જેમ કે, 'તપેલીમાં રાંધે છે' જેવા વાક્યમાં નિર્દેશાયેલ 'તપેલી' રૂપી કારક પ્રથમ દૃષ્ટિએ અધિકરણ કારક છે, (તેથી स्थाल्यां पचति । એમ સપ્તમી પ્રયોગ થઈ શકે). પણ કોઈ વક્તાની જો એવી વિવક્ષા હોય કે રાંધવું ક્રિયામાં તપેલી અધિકરણકારક નહીં, પણ સાધકતમ પદાર્થ છે, એટલે કે કરણકારક છે, એમ કહેવું જોઈએ. તો તે स्थाल्या पचति । એવો કરણકારકાર્થમાં તૃતીયાન્ત પ્રયોગ પણ કરી શકે છે. અથવા કોઈ ત્રીજા વક્તાને જો એમ લાગે છે કે અમુક રાંધવું ક્રિયામાં કર્તાનો કશો ફાળો જ નથી, જે છે તે તપેલી (કુકર) જ છે; એ તપેલી થકી જ રાંધવું ક્રિયા સમ્પન્ન થઈ જાય છે. તો તે स्थाली पचति । એવો કર્તૃકારકાર્થે પ્રથમાન્ત પ્રયોગ પણ કરી શકે છે. આને આધારે એમ કહેવાયું છે કે – 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । 'વિવક્ષાનુસાર (અમુક) કારકો(નું કારકાન્તરમાં રૂપાંતર) થાય છે.' (અલબત્ત અહીં નોંધવું જોઈએ કે સમ્પ્રદાનકારક કે અપાદાનકારકને કારકાન્તરમાં રૂપાંતરિત કરી શકાતાં નથી.)

આવી જ રીતે વાક્યમાં જ્યારે दुह्, याच વગેરે ૧૬ દ્વિકર્મક ધાતુનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે પણ વિવક્ષાને અવકાશ રહે છે. (એટલે કે વક્તાની અમુક કારકને બીજા કારક રૂપે – કર્મકારક રૂપે – રજૂ કરવાની છુટ આપવામાં આવે છે.) દા.ત. ગોવાળિયો ગાયમાંથી દૂધ દોહે છે. = गोपालः गोः⁵ पयः² दोग्धि । અહીં જો વક્તા એમ ઇચ્છે કે – 'ગોવાળિયો ગાય દોહે છે' એવું કહેવું જોઈએ તો, તે 'ગાયમાંથી' એવા અપાદાનકારકને બદલે 'ગાયને' (= गाम् दोग्धि ।) એમ કર્મકારક રૂપે રજૂ કરી શકે છે. જેથી વાક્યમાં બે કર્મકારકવાચક બે દ્વિતીયાન્ત પદો સાંભળવાં મળશે : गोपालः गाम्² पयः² दोग्धि ॥ આમ વ્યાકરણતન્ત્રમાં, કારક–પ્રયોગ બાબતે પણ અમુક કક્ષા સુધીનું વિવક્ષાનું ક્ષેત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

(ग) વાગ્ વ્યવહારમાં ક્યારેક વિગ્રહવાક્યથી (અર્થાત્ વિસ્તારથી, પૂરા ખુલાસાપૂર્વક, વિવૃત રીતે) અમુક વિચાર પ્રકટ કરવાનું મન હોય છે; તો ક્યારેક દૃઢ પદબન્ધ દ્વારા

(એક જ શબ્દમાં) સમગ્ર વિચારને વ્યક્ત કરી દેવાની પણ ઇચ્છા/જરૂર હોય છે. આથી મહર્ષિ પાણિનિએ કૃદન્ત, સમાસ, તદ્ધિત કે ઇચ્છાદર્શક રૂપો વગેરેની રચનાઓનું અનુશાસન કરતી વખતે, આવી અભિવ્યક્તિઓના સ્વાતન્ત્ર્યને સ્થાન આપ્યું છે, જેમ કે, તમે (૧) राज्ञः पुरुषः आगच्छति । એવું પૂર્ણ વિવૃત વાક્ય પણ વાપરી શકો છો અને राजपुरुषः आगच्छति । એમ પણ કહી શકો છો. (૨) એવી જ રીતે, कुन्तायाः अपत्यं पुमान् भगवद्गीतां शृणोति । એવું પણ બોલી શકાય; અને સાથો સાથ कौन्तेयः भगवद्गीतां शृणोति । એમ પણ કહી શકો છો. (૩) पठितुम् इच्छन् छात्रः गुरुकुलं गच्छति । એમ કહો, કે पिपठिषुः छात्रः गुरुकुलं गच्छति । બોલો, બન્નેનો અર્થ એક જ થાય છે. 'અષ્ટાધ્યાયી'માં અભિવ્યક્તિના આવા વૈવિધ્યને – સ્વાતન્ત્ર્યને – વક્તાની ઇચ્છાને – માન્ય રાખતી વ્યવસ્થા દર્શાવનારાં સૂત્રો विभाषा । ૨–૧–૧૧ (આને 'મહાવિભાષા' પણ કહી છે) અને समर्थानां प्रथमाद् वा । ૪–૧–૮૨ છે. અહીં પણ वा અને विभाषा શબ્દથી પાણિનિ દ્વારા વક્તાની વિવક્ષાને જ સ્વીકારવામાં આવી છે.

6.6 અર્થ–બોધની પ્રક્રિયા : ભાષા માત્રના અભ્યાસમાં જે તે ભાષાના ચાર અંગોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેમ કે, (૧) વર્ણધ્વનિઓ, (૨) પદરચના, (૩) વાક્યરચના અને (૪) અર્થ. આમાંના પહેલા ત્રણ સાધન સ્વરૂપ છે અને ચોથો 'અર્થ' તે સાધ્ય છે. (અથવા તો પહેલા ત્રણને પ્રત્યાયક–બોધક–વાચક કહો અને ચોથાને પ્રત્યાય્ય–બોધ્ય–વાચ્ય કહો.) અગાઉ આપણે એ કહી ચૂક્યા છીએ કે પાણિનીય તન્ત્રમાં અર્થતત્ત્વ તે in–put છે; આરંભબિન્દુ છે અને કોઈક ઉક્તિ/વાક્ય તે out–put છે; નિષ્પન્ન/વ્યુત્પન્ન થતું ભાષાનું મોટામાં મોટું પ્રયોગાર્હ એકમ છે.

પરંતુ પ્રાસંગિક રીતે, વક્તા–શ્રોતા વચ્ચે જે વાગ્–વ્યવહાર થાય છે તેમાંથી શ્રોતાને કેવી રીતે અર્થબોધ થાય છે તેની પ્રક્રિયા વિશે પણ વાત કરવી રસપ્રદ બની રહેશે. (અલબત્ત પાણિનિની 'અષ્ટાધ્યાયી'માં તેની કોઈ પ્રકટ ચર્ચા મળતી નથી. પણ પરંપરામાં જે રીતે આ વાત સમજાવાઈ છે તેને અહીં ટૂંકમાં રજૂ કરીશું.)

અર્થબોધની પ્રક્રિયાને વિશદ રીતે સમજાવવા ભર્તૃહરિએ પોતાના 'વાક્યપદીય' ગ્રન્થમાં એક સ્ફોટવાદનું નિરૂપણ કર્યું છે. (વિદ્વાનો આ સ્ફોટવાદનાં મૂળ અષ્ટાધ્યાયી અને વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં રહેલા છે એમ કહે છે.) વૈયાકરણોએ એ જોયું કે જે વર્ણધ્વનિઓની હારમાળાથી બનેલા વાક્યમાંથી અર્થબોધ થાય છે, તે વર્ણધ્વનિ પોતે તો ક્ષણજીવી છે અને અન્તતોગત્વા નાશવંત છે. આવા ક્ષણજીવી વર્ણધ્વનિમાંથી વાક્યનો સંઘાત જ બની શકતો નથી, તો પછી તેમાંથી કોઈ અર્થ નીકળી જ કેવી રીતે શકે? અને અનિત્ય ધ્વનિઓમાંથી નિત્ય એવો અર્થ પણ કેવી રીતે મળી શકે? આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા માટે તેમણે એક નિત્ય શબ્દની કલ્પના કરી અને તે નિત્યશબ્દને 'સ્ફોટ' એવું નામ આપ્યું છે. વક્તાની વૈખરી વાણીના ક્ષણજીવી ધ્વનિઓ દ્વારા શ્રોતાના મનમાં રહેલો–બુદ્ધિસ્થ–નિત્યશબ્દ (સ્ફોટ) પહેલાં જાગૃત (અભિવ્યક્ત) થાય છે; અને ત્યાર પછી તે નિત્યશબ્દમાંથી શ્રોતાને અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ સ્ફોટશબ્દના બે પાસા થયાં; તે બન્નેનું નિરૂપણ કરતું લક્ષણ આ પ્રમાણે અપાયું છે :– वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वे सति,

अर्थप्रत्यायकत्वं स्फोटकत्वम् । સ્ફોટતત્ત્વ એ છે કે જે એક તરફથી વક્તાના વર્ણધ્વનિઓથી અભિવ્યક્ત થાય છે; અને બીજી તરફથી તે અભિવ્યક્ત થયા પછી અર્થનો વાચક પણ બને છે. આ મુદ્દાને એક ચિત્રથી મૂકીએ તો –

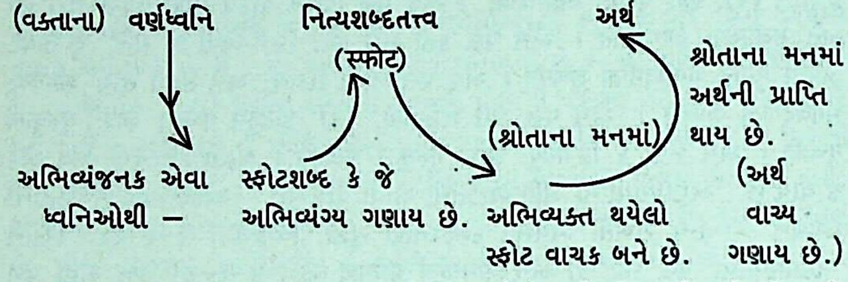

અહીં બે પ્રકારના સંબંધ જોવા મળે છે : (૧) વર્ણધ્વનિ અને સ્ફોટની વચ્ચે અભિવ્યંજક–અભિવ્યંગ્ય ભાવ રૂપ સંબંધ છે. તથા (૨) (અભિવ્યક્ત થયેલા) સ્ફોટ અને અર્થની વચ્ચે વાચક–વાચ્ય ભાવ રૂપ સંબંધ રહે છે. આમ બે વાસ્તવિકતાઓ– એક છેડે વર્ણધ્વનિ અને બીજી છેડે રહેલા અર્થ–ની વચ્ચે નિત્યશબ્દતત્ત્વ રૂપ સ્ફોટની અપૂર્વ કલ્પના કરીને વૈયાકરણોએ ક્ષણિક (ક્ષણજીવી) એવા વર્ણધ્વનિઓમાંથી કેવી રીતે (નિત્ય એવા) અર્થનો બોધ થઈ શકે છે એ સમસ્યાનો કાયમી ઉકેલ શોધી આપ્યો છે ! આવી અપૂર્વ કલ્પના માટે જ આલંકારિકોએ प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः । એમ કહીને વૈયાકરણોની પ્રશંસા કરી છે. (અને વૈયાકરણોના સ્ફોટવાદમાંથી જ પ્રેરણા લઈને 'કાવ્યનો આત્મા ધ્વનિ છે' એવા સિદ્ધાન્તની આનંદવર્ધને સ્થાપના કરી છે).

7.0 ઉપસંહાર :

7.1 અગાઉ (૦.૫)માં જણાવ્યું છે તે મુજબ પાણિનિનું આ વ્યાકરણ એની અપૂર્વલાઘવસિદ્ધિ માટે પ્રશંસા પામ્યું છે; પણ વ્યાકરણમાં નિરતિશય લાઘવ સિદ્ધ કરવા માટે પાણિનિએ જે યુક્તિ–પ્રયુક્તિઓ અજમાવી છે તે એક સ્વતન્ત્ર વિસ્તૃત અભ્યાસનો વિષય છે, તેથી એનો અહીં સમાવેશ કર્યો નથી. આને માટે ''પાણિનીય વ્યાકરણ વિમર્શ'' – વસન્ત મ. ભટ્ટ, અમદાવાદ, ૧૯૯૪ (પૃ. ૧–૨૮) પુસ્તક જોવા અનુરોધ છે.

7.2 પાણિનીય વ્યાકરણની અન્યતમ વિશેષતા એ પણ છે કે તેમાં લોકની અને વેદની સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વરૂપ એકત્ર વર્ણવાયું છે; પણ તેનો અભ્યાસ પણ એક સ્વતન્ત્ર વિસ્તૃત લેખનો વિષય બને એમ છે. જે ભવિષ્યમાં પ્રસ્તુત કરવાની ઇચ્છા છે.

7.3 આમ પ્રસ્તુત પરિશીલનમાં પાણિનીય વ્યાકરણની પાંચ મહાનતાઓ/ વિશેષતાઓને ઉદ્ઘાટિત કરવાનો ઉપક્રમ સ્વીકારવાની સાથો સાથે, પાણિનીય વ્યાકરણનું આ પરિશીલન આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં પ્રસ્તુત કરવાનો પણ મહદંશે ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે આ પરિશીલનથી પાણિનીય વ્યાકરણની મહાનતાનું કંઈક અંશે દર્શન થશે અને તેના અભ્યાસની નવી પ્રરણા પણ મળી રહેશે.

* * *

॥ શ્રીઃ ॥

પાણિનિકૃત
અષ્ટાધ્યાયી–સૂત્રપાઠની પાઠસમસ્યા

સંસ્કૃત ભાષામાં જે જે ગ્રન્થો રચાયા છે તેમને (૧) દૃષ્ટ સાહિત્ય (= અપૌરુષેય વેદસાહિત્ય), (૨) પ્રોક્તસાહિત્ય (= ગુરુ–શિષ્યની પરમ્પરામાં પ્રવચનથી, જાહેર વ્યાખ્યાનોથી પ્રવર્તેલાં ગ્રન્થો; જેમાં મહાભારત, પુરાણ અને સૂત્રશૈલીમાં રચાયેલા અનેક કર્તૃત્વવાળા ગ્રન્થોનો સમાવેશ થઈ શકે); અને (૩) કૃતસાહિત્ય (= કોઈ એક વ્યક્તિના જ કર્તૃત્વવાળી રચના, દા.ત. કાલિદાસકૃત રઘુવંશાદિ)–એવા ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય. આ દરેક પ્રકારની કૃતિઓના પાઠમાં પ્રક્ષેપો, પાઠાન્તરો, લુપ્તાંશો, અપપાઠો અને અશુદ્ધિઓ પ્રવેશેલાં જ છે. આમાં મુખ્યત્વે બે કારણો છે : (૧) શરૂઆતના તબક્કે મૌખિક પરંપરાથી વર્ષો કે સદીઓ સુધી જે તે કૃતિના પાઠનું સંક્રમણ થતું રહ્યું છે; (તેથી ખોટી જગ્યાએ પાઠની તોડ–જોડ થતી રહી છે.) અને (૨) મૌખિક પરંપરાની સાથે સાથે ચાલતી લેખન પરંપરામાં, જે ભૂર્જપત્ર–તાડપત્રાદિ ઉપર લખવામાં આવતું તે બીન ટકાઉ સામગ્રી હોઈને, તેને વારંવાર પુનર્લેખનની જરૂર પડતી. આથી લહિયાના પ્રમાદ, અજ્ઞાન, અને ક્યારેક અંગત દુરાગ્રહથી પાઠમાં પરિવર્તન આવતું રહ્યું છે; અથવા/અને હસ્તલિખિત પ્રતોમાં ઉધઈ પડવાથી કે બીજા કોઈ અકસ્માતથી પાઠમાં લુપ્તાંશો, ક્રમ ભેદાદિ પણ પ્રવેશવા પામતાં રહ્યાં છે. વળી, સૂત્રશૈલીમાં લખાયેલાં શાસ્ત્રીય ગ્રન્થોમાં તો ક્યારેક નવી વિચારધારાઓ પ્રવેશતાં નવાં સૂત્રો ઉમેરવાનું; કે પરંપરાગત પાઠમાં પરિવર્તન કરવાનું બનતું રહ્યું છે. વળી કાલક્રમે ભાષા પરિવર્તન થતાં આર્ષ કે કઠિન શબ્દોને સ્થાને સરળ નવા શબ્દો વાપરવાનું વલણ પણ જોવા મળ્યું છે. આમ સંસ્કૃત ગ્રન્થોના અભ્યાસીએ કોઈપણ કૃતિના અર્થઘટન કે રસાસ્વાદ કરાવવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં, જે તે કૃતિની પાઠસમીક્ષા હાથ ધરવી અનિવાર્ય જણાય છે. આ સન્દર્ભમાં 'પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી–સૂત્રપાઠ'ની પણ પાઠસમસ્યાનો એક સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવો જરૂરી છે :

[૧] 'અષ્ટાધ્યાયી–સૂત્રપાઠ'માં લગભગ ચાર હજાર જેટલાં સૂત્રો જોવાં મળે છે. પરમ્પરામાં સુપ્રચલિત એક શ્લોક મુજબ આ સૂત્રોની કુલ સંખ્યા ૩,૯૯૬ છે/હશે એમ જણાવાયું છે :

त्रीणि सूत्रसहस्राणि, तथा व शतानि च ।
षण्णवर्तिं च सूत्राणां, पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥

[૨] નીચે મુજબની વિગતો જોતાં અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રપાઠમાં ઉપલબ્ધ થતાં કુલ સૂત્રોની સંખ્યા બાબતનો વિવાદ સ્પષ્ટ થશે.

(૧)	શ્રી બ્રહ્મદત્ત જિજ્ઞાસુ અને શ્રી યુધિષ્ઠિર મીમાંસક સંપાદિત સૂત્રપાઠમાં –	૩,૮૩૪ સૂત્રસંખ્યા
(૨)	ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સિરીઝ, વારાણસી (૧૯૮૫)માં પ્રકાશિત સૂત્રપાઠમાં –	૩,૮૫૩
(૩)	'કાશિકાવૃત્તિ' (૭મી સદી)માં સ્વીકૃત સૂત્રોની કુલ સંખ્યા –	૩,૮૫૧
(૪)	વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં ભટ્ટોજિ દીક્ષિત (૧૫૬૦ થી ૧૬૨૦) દ્વારા સ્વીકૃત સૂત્રોની સંખ્યા; (જે નિર્ણય સાગર પ્રેસ, મુંબઈ, ૧૯૨૯માં પ્રકાશિત છે) તેમાં –	૩,૯૭૮ સૂત્રો જોવા મળે છે.

[૩] અહીં એમ જણાય છે કે અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રપાઠની હસ્તપ્રતોમાં જોવા મળતાં સૂત્રોની કુલ સંખ્યાનો આંકડો ઉત્તરવર્તી કાળમાં (= કાશિકા અને સિદ્ધાન્તકૌમુદી જેવી વૃત્તિઓના સમયમાં) વધતો રહ્યો છે. આવું થવાનાં કેટલાંક કારણો આ મુજબના છે :–

(क) મૂળમાં (પાણિનિની કલમે) એક જ સૂત્ર લખાયું હોય; પણ પાછળથી તેને તોડીને બે સૂત્ર રૂપે રજૂ કરવામાં આવતું હોય. દા.ત.

"उञः ऊँ ।" ને તોડીને उञः । ૧–૧–૧૭ અને ऊँ । ૧–૧–૧૮ રૂપે રજૂ કર્યાં છે. એવી જ રીતે, "प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे ।" એવા એક જ સૂત્રમાંથી प्रादयः । ૧–૪–૫૮ અને उपसर्गाः क्रियायोगे । ૧–૪–૫૯ એવાં બે સૂત્રો બનાવાયાં છે.

(ख) કાલક્રમે સંસ્કૃત ભાષામાં જે પરિવર્તનો થતાં રહ્યાં હશે, તેમને વ્યાકરણશાસ્ત્રની માન્યતા અપાવવા માટે અમુક વાર્ત્તિકોની રચના થઈ હશે, જે (વાર્ત્તિકો) પાછળથી બે સૂત્રોની વચ્ચે સૂત્ર રૂપે જ રજૂ કરી દેવામાં આવ્યાં હશે. દા.ત. जीवति तु वंश्ये युवा । ૪–૧–૧૬૩ સૂત્ર ઉપરનું "वृद्धस्य च पूजायाम् ।" (ત્રીજું) એવું વાર્તિક, પાછળથી સ્વતન્ત્ર સૂત્ર રૂપે ૪–૧–૧૬૬ ક્રમાંકે પ્રવેશ્યું છે. એવી જ રીતે, લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું વર્ણન કરતાં સૂત્રોની વચ્ચે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષામાં દેખાતાં તફાવતોને નોંધવા માટે જે વિધાનો વાર્ત્તિકો તરીકે મહાભાષ્યમાં જોવાં મળે છે, તે પાછળથી સ્વતન્ત્ર સૂત્ર રૂપે સૂત્રપાઠમાં પ્રકટ થયાં છે. દા.ત. ते प्राग् धातोः । ૧–૪–૮૦ સૂત્ર ઉપરનાં બે વાર્ત્તિકો – (क) छन्दसि परेऽपि । અને (ख) व्यवहिताश्च । ને સ્વતન્ત્ર સૂત્ર રૂપે ૧–૪–૮૧ અને ૧–૪–૮૨ રૂપે સ્વીકારાયાં છે.

(ग) પાણિનિને અભિપ્રેત અર્થ પઠન–પાઠનની પરંપરામાંથી વિસ્મૃત થતાં, કે સૂત્રમાંના અમુક શબ્દોના અર્થઘટન ખોટી રીતે થતાં પણ પાછળથી નવાં સૂત્રોની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. દા.ત. 'ઈપ્સિતતમ' અને 'અનીપ્સિત' શબ્દોના ખોટા અર્થઘટને अकथितश्च । સૂત્રને જન્માવડાવ્યું છે એવું પ્રોફે. એસ. ડી. જોશી (પૂના)ને લાગ્યું છે.

(ઘ) ક્યારેક ભાષ્યસ્થ ઇષ્ટિવચનોને અને ક્યારેક ગણપાઠમાંના અમુક 'ગણસૂત્રો'ને પણ અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રપાઠમાં સૂત્ર રૂપે સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. દા.ત. सर्वादीनि सर्वनामानि । ૧–૧–૨૭ સૂત્ર નિર્દિષ્ટ સર્વાદિ–ગણનો જે ગણપાઠમાં ઉલ્લેખ છે, તેમાંથી (ક) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम् । ૧–૧–૩૪, (ખ) स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । ૧–૧–૩૫ અને (ગ) अन्तरं बहिर् योगोपसंख्यानयोः । ૧–૧–૩૬– એ ત્રણ ગણસૂત્રોને વૃત્તિગ્રંથોમાં સ્વતન્ત્ર સૂત્રે રૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.

[૪] સૂત્રપાઠમાં આખાં નવાં સૂત્રોનો પ્રક્ષેપ થવા ઉપરાંત, ક્યાંક એકાદ–બે શબ્દનું પરિવર્તન, કે च કારાદિનું પરિવર્ધન (ઉમેરણ) થવાને કારણે નાના–મોટાં પાઠાન્તરો પણ ઊભાં થયાં છે. દા.ત. लाक्षारोचनाट् ठक् । ૪–૨–૨ એવા ભાષ્યોક્ત સૂત્રપાઠની અંદર બીજા બે શબ્દો ઉમેરીને તેને (કાશિકામાં) लाक्षारोचनाशकलकर्दमाद् ठक् । ૪–૨–૨ એવા સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. એવી જ રીતે प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । ૫–૨–૧૦૧ એવા ભાષ્યસ્થ પાઠમાં 'वृत्ति' શબ્દ ઉમેરીને કાશિકામાં प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ૫–૨–૧૦૧ એવા સ્વરૂપે રજૂ કર્યું છે. તથા सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे । ૬–૧–૧૩૭માં 'उप' ઉપસર્ગને ઉમેરીને, કાશિકામાં सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

[૫] ઈ.સ. ૧૮૮૭માં Bohtlingk નામક વિદ્વાને (ગણપાઠ, ધાતુપાઠાદિ સહિતનો) અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રપાઠ પ્રકાશિત કર્યો છે; જે પશ્ચિમમાં સમાદર પામેલો અને 'અધિકૃત પાઠ' ગણાયો છે. પણ આપણી કેવળ સૂત્રપાઠની હસ્તપ્રતોમાં સંક્રમિત થયેલા પાઠ દ્વારા, બોટલીંકે સ્વીકારેલા આ પાઠનું ઘણે સ્થળે સમર્થન થઈ શકતું નથી, વળી તેમનો પાઠ કેટલેક સ્થળે શંકાસ્પદ પણ જણાય છે. (આથી બોટલીંકના પાઠને આપણે સમીક્ષિત–પાઠ તરીકે સ્વીકારી શકીએ એમ નથી.)

[૬] પાણિનિના સૂત્રપાઠની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવા માટે મુખ્યત્વે (क) ત્રિવિધ સામગ્રી ઉપયોગમાં લેવી પડે એમ છે. જેમ કે, (૧) હસ્તલિખિત પ્રતો (manuscripts) માં સંક્રાન્ત થયેલ સૂત્રપાઠ, (કેવળ સૂત્રપાઠને સંઘરતી હસ્તપ્રતોની પરંપરામાં જે સૂત્રપાઠ મળે છે, તે લગભગ એક રૂપતાવાળો છે, તેમાં બહુ જુદાપણું નથી.); (૨) મહાભાષ્યમાં ઉલ્લિખિત સૂત્રોનો પાઠ અને (૩) કાશિકા વૃત્તિમાં અને વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં સ્વીકૃત સૂત્રોનો પાઠ. આ ઉપરાંત (ख) અષ્ટાધ્યાયી કૃતિના અંતઃસાક્ષ્ય (internal evidence) ને આધારે પણ પ્રક્ષેપ, પાઠાન્તર અને પાઠવિકૃતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારા વિદ્વાનોમાં (૧) રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય (૧૯૬૬), (૨) આઈ. એસ. પાવટે, (૩) રોબર્ટ બીરવે, (૪) યુધિષ્ઠિર મીમાંસક, (૫) પ્રોફે. એસ. ડી. જોશી અને તેમની બે શિષ્યાઓ (૬) ડૌ. સૌદામિની બાહુલીકર અને (૭) ડૉ. સરોજા ભાટેનાં નામો સ્મરણીય છે.

આ સન્દર્ભમાં, કેટલાક વિદ્વાનોનાં તારણો જોઈએ તો –

(क) એફ. ક્લિહોર્ન કહે છે કે કાત્યાયયન અને પતંજલિને જે સૂત્રપાઠનો પરિચય હતો, તેનાથી ૫૭ જેટલાં જુદાં સૂત્રો, આજે ઉપલબ્ધ થતાં સૂત્રપાઠમાં જોવામાં આવે છે.

(ख) રોબર્ટ બીરવે નામના વિદ્વાને અષ્ટાધ્યાયીના ત્રીજા અધ્યાયનાં ૬૩૧ સૂત્રોની પરીક્ષા કરીને નક્કી કર્યું છે કે આમાંથી ૨૫૫ જેટલાં સૂત્રો પાછળથી ઉમેરાયેલાં છે !

(ग) ડૉ. એસ. ડી. જોશી અને ડૉ. સરોજા ભાટે (પૂના)એ અષ્ટાધ્યાયીમાં કુલ વપરાયેલા ૮૩૫ च કારોમાંથી, ૩૮૦ च કાર પાછળથી દાખલ કરેલાં અને પરિણામે બીનજરૂરી જાહેર કર્યાં છે.

(घ) ડૉ. એસ. ડી. જોશીએ નિપાતન સૂત્રો અને વેદવિષયક સૂત્રોને પણ કાલાન્તરે થયેલા ઉમેરા રૂપ જાહેર કર્યાં છે !

(ङ) ડૉ. જોશીના મતે, પાણિનિએ પોતે સ્વીકારેલી વ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ જતાં જે સૂત્રો હોય તે પણ પાછળથી ઉમેરાયેલાં છે. દા.ત. आङो नाऽस्त्रियाम् । ૭–૩–૧૨૦ અને औङ आपः । ૭–१–१८ ॥. એ જ પ્રમાણે, તેમના મતે, પાણિનિની લાઘવસાધક અનુવૃત્તિની પ્રયુક્તિ ઘણી તર્કબદ્ધ અને કોઈ રીતે જટિલ નથી. પણ અનુગામી વૈયાકરણોએ પાણિનિના વ્યાકરણને વખતોવખત સમયાનુરૂપ (up to date) બનાવવા માટે ઘણાં નવાં સૂત્રો વચ્ચે વચ્ચે ઉમેર્યાં છે; જેને કારણે પેલી અનુવૃત્તિમાં ક્યાંક/ક્યારેક વિક્ષેપો ઊભા થાય છે. દા.ત. अनभिहिते । २–३–१ એવા અધિકારસૂત્રની, ૨–૩–૭૩ સુધી ચાલતી અનુવૃત્તિ વચ્ચે વચ્ચેનાં ઉપપદવિભક્તિઓનું વિધાન કરનારાં સૂત્રો (દા.ત. सहयुक्तेऽप्रधाने । ૨–૩–૧૯ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषट् योगाच्च । ૨–૩–૧૬ વગેરે જેવા)માં તદ્દન બિનઉપયોગી જણાય છે. તેથી પાણિનિની મૂળ રચનામાં આવાં ઉપપદ વિભક્તિ–વિધાયક સૂત્રો હશે, કે પાછળથી કોઈકે ઉમેર્યાં હશે ? – તેવો મૂંઝવનારો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

* * *

ડૉ. એસ. ડી. જોશીના મતે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ સુધીના ગાળામાં પ્રચલિત વ્યાકરણ વિષયક વિચારો/વ્યવસ્થાઓનો સંગ્રહ રજૂ થયો છે.

* * *

પ્રોફે. એસ. ડી. જોશીનું એવું દૃઢ મંતવ્ય છે કે પાણિનિની 'અષ્ટાધ્યાયી'માં પ્રવેશેલા સઘળાં પ્રક્ષેપો અને પાઠાન્તરોને આપણે શોધીને દૂર કરવાં જ રહ્યાં. કારણ કે જો પાણિનિની મહાનતાને, તેમની સર્વોત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમત્તાને ઉદ્‌ઘાટિત કરવી હોય તો; અને જો પાછળથી પ્રવેશેલી અસંગતિ કે વિકૃતિઓનું કર્તૃત્વ એમના નામે ચઢતું રોકવું હોય તો તે આધુનિક સંશોધકોનું પરમ આવશ્યક કર્તવ્ય બની રહે છે કે 'અષ્ટાધ્યાયી'ની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવા સૌ કટિબદ્ધ થાય.

★ ★ ★

पाणिनीयः

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

अथ शब्दानुशासनम्

अक्षरसमाम्नायः—१. अइउण् । २. ऋऌक् । ३. एओङ् । ४. ऐऔच् । ५. हयवरट् । ६. लण् । ७. ञमङणनम् । ८. झभञ् । ९. घढधष् । १०. जबगडदश् । ११. खफछठथचटतव् । १२. कपय् । १३. शषसर् । १४. हल् ॥ इति प्रत्याहार—सूत्राणि ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रथमः पादः★

(वृद्ध्यादिसंज्ञाप्रकरणम्)

१ वृद्धिरादैच् । ३
२ अदेङ् गुणः । ३
३ इको गुण—वृद्धी । ६
४ न धातुलोप आर्धधातुके । ६
५ क्ङिति च ।
६ दीधी—वेवीटाम् ।
७ हलोऽनन्तराः संयोगः ।
८ मुख—नासिका—वचनोऽनुनासिकः ।
९ तुल्यास्य—प्रयत्नं सवर्णम् । १०
(वा०) ऋऌ वर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ।
१० नाज्झलौ ।
११ ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १२, १९
१२ अदसो मात् ।
१३ शे ।
१४ निपात एकाजनाङ् । १५

★ દરેક પાદના અંતે કૌંસમાં જે પ્રતીકો મૂક્યા છે તે ૨૦—૨૦ સૂત્રોના જૂથનો નિર્દેશ છે; અને પછીનો સંખ્યાવાચક શબ્દ તે વીસ સૂત્રોના જૂથ (ઝૂમખા)માં ખૂટતા સૂત્રોની સંખ્યા દર્શાવે છે. દા.ત. वृद्धि० એ ૧લું સૂત્ર છે; आद्यन्त० = એ ૨૧મું સૂત્ર છે; अव्ययीभाव० = તે ૪૧મું સૂત્ર છે; प्रत्ययस्य लुक्० = તે ૬૧મું સૂત્ર છે અને પછી पञ्चदश० એવો શબ્દ વીસના ઝુમખામાં (= ૮૦માં) બાકી રહી જતા, ૧૫ સૂત્રોનો નિર્દેશ છે. આમ પહેલા પાદમાં ૨૦ + ૨૦ + ૨૦ + ૧૫ = ૭૫ સૂત્રો છે; તેવી રીતનો ઉલ્લેખ દરેક પાદના અંતે છે.

१५ ओत् । १६
१६ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । १८
१७ उञः । १८
१८ ऊँ ।
१९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।

(घ्वादिसंज्ञाप्रकरणम्)

२० दाधा घ्वदाप् । (१)
२१ आद्यन्तवदेकस्मिन् ।
२२ तरप्—तमपौ घः ।
२३ बहु—गण—वतु—डति संख्या । २५
२४ ष्णान्ता षट् । २५
२५ डति च ।
२६ क्त—क्तवतू निष्ठा ।

(सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम्)

२७ सर्वादीनि सर्वनामानि ३२, ३६
२८ विभाषा—दिक्समासे बहुव्रीहौ । २९
२९ न बहुव्रीहौ । ३१
३० तृतीया—समासे । ३२
३१ द्वन्द्वे च । ३२
३२ विभाषा जसि । ३६
३३ प्रथम—चरम—तयाल्पार्ध—कतिपय—नेमाश्च ।
३४ पूर्व—परावर—दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।
३५ स्वमज्ञाति—धनाख्यायाम् ।
३६ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।

(अव्ययसंज्ञाप्रकरणम्)

३७ स्वरादि—निपातमव्ययम् । ४१
३८ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।
३९ कृन्मेजन्तः । ४०
४० क्त्वा—तोसुन्—कसुनः । (२)
४१ अव्ययीभावश्च ।

(सर्वनामस्थानादिसंज्ञाप्रकरणम्)

४२ शि सर्वनामस्थानम् । ४३
४३ सुडनपुंसकस्य ।
४४ न वेति विभाषा ।
४५ इग्यणः संप्रसारणम् ।
४६ आद्यन्तौ ट—कितौ ।

(परिभाषासूत्राणि)

४७ मिदचोऽन्त्यात् परः ।
४८ एच इग्घ्रस्वादेशे । ५५
४९ षष्ठी स्थानेयोगा । ५५
५० स्थानेऽन्तरतमः ।
५१ उरण् रपरः ।
५२ अलोऽन्त्यस्य । ५५, ५३
५३ ङिच्च ।
५४ आदेः परस्य ।
५५ अनेकाल्—शित्सर्वस्य ।

(स्थानिवद्भावसूत्राणि)

५६ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । ५६
५७ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । ५९
५८ न पदान्त—द्विर्वचन—वरे—यलोप—स्वर—सवर्णानुस्वार—दीर्घ—जश्—चर्विधिषु ।
५९ द्विर्वचनेऽचि ।

(लोपादिसंज्ञाप्रकरणम्)

६० अदर्शनं लोपः । ६१ (३)
६१ प्रत्ययस्य लुक्—श्लु—लुपः ।
६२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । ६३
६३ न लुमताऽङ्गस्य ।
६४ अचोऽन्त्यादि टि ।
६५ अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा ।

६६ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । ६७
६७ तस्मादित्युत्तरस्य ।

(ग्रहणसूत्राणि)

६८ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । ७२
६९ अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः । ७०
७० तपरस्तत्कालस्य ।
७१ आदिरन्त्येन सहेता ।
७२ येन विधिस्तदन्तस्य ।
(वा०) यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे

(वृद्धसंज्ञाप्रकरणम्)

७३ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ७५
(वा०) वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वाच्या
७४ त्यदादीनि च ।
७५ एङ् प्राचां देशे ।
(वृद्धि० आद्यन्त० अव्ययीभावः० प्रत्ययस्य लुक्० पञ्चदश १५)

॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

(ङित्प्रकरणम्)

१ गाङ्—कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित् । ४
२ विज इट् । ३
३ विभाषोर्णोः ।
४ सार्वधातुकमपित् । ५

(अथ कित्प्रकरणम्)

५ असंयोगाल्लिट् कित् । ६, २६
६ इन्धि—भवतिभ्यां च ।
७ मृड—मृद—गुध—कुष—क्लिश—वद—वसः क्त्वा । ८
८ रुद—विद—मुष—ग्रहि—स्वपि—प्रच्छः सँश्च । १०
९ इको झल् । ११, १३
१० हलन्ताच्च । ११
११ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १३, १७
१२ उश्च ।
१३ वा गमः ।
१४ हनः सिच् । १७
१५ यमो गन्धने । १६
१६ विभाषोपयमने ।
१७ स्थाघ्वोरिच्च ।
१८ न क्त्वा सेट् । २५, २६
१९ निष्ठा शीङ्—स्विदि—मिदि—क्ष्विदि—धृषः । २२
२० मृषस्तितिक्षायाम् । (१)
२१ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ।
२२ पूङः क्त्वा च । २६
२३ नोपधात् थ—फान्ताद् वा । २६
२४ वञ्चि—लुञ्च्यृतश्च ।
२५ तृषि—मृषि—कृशेः काश्यपस्य ।
२६ रलो व्युपधाद्धलादेः सँश्च ।

(स्वरप्रकरणम्)

२७ ऊकालोऽज्झ्रस्व—दीर्घ—प्लुतः । ३१, २०
२८ अचश्च ।
२९ उच्चैरुदात्तः ।
३० नीचैरनुदात्तः ।
३१ समाहारः स्वरितः ।
३२ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ।

(एकश्रुतिअपृक्तादिप्रकरणम्)

३३ **एकश्रुति दूरात् संबुद्धौ** । ३९
३४ **यज्ञकर्मण्यजप-न्यूङ्ख-सामसु** ।३५
३५ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।
३६ विभाषा छन्दसि ।
३७ **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः** । ३८
३८ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ।
३९ स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् । ४०
४० उदात्त-स्वरित-परस्य सन्नतरः । (२)
४१ **अपृक्त एकाल्प्रत्ययः** ।
४२ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।
४३ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । ४४
४४ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।
४५ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । ४६
४६ कृत्—तद्धित—समासाश्च ।
४७ ह्रस्वो नपुंसके **प्रातिपदिकस्य** । ४८
४८ गो—**स्त्रियोरुपसर्जनस्य** । ४९
४९ लुक्—तद्धितलुकि । ५०
५० इद् गोण्याः ।

(संख्यातिदेशप्रकरणम्)

५१ **लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने** । ५२
५२ विशेषणानां चाजातेः ।
५३ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । ५७
५४ लुब्योगाप्रख्यानात् ।
५५ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।
५६ प्रधान—प्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । ५९
५७ कालोपसर्जने च तुल्यम् ।
५८ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । ५९, ६०, ६२
५९ अस्मदो द्वयोश्च । ६१
६० फल्गुनी—प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । ६२ (३)
६१ **छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्** । ६२
६२ विशाखयोश्च ।
६३ तिष्य—पुनर्वस्वोर्नक्षत्र—द्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।

(एकशेषप्रकरणम्)

६४ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । ७३
(वा०) विरूपाणामपि समानार्थानाम्
६५ **वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः** । ६६, ६९
६६ स्त्री पुंवच्च ।
६७ पुमान् स्त्रिया ।
६८ भ्रातृ—पुत्रौ स्वसृ—दुहितृभ्याम् ।
६९ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । ७१
७० पिता मात्रा ।
७१ श्वशुरः श्वश्र्वा ।
७२ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।
(वा०) त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते, पूर्वशेषोऽपि दृश्यते, त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकता लिङ्गवचनानि

७३ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।
(गाङ्कुटा० उदुपधा० अपृक्त० छन्दसि पुनर्वस्वो० त्रयोदश १३)

॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

१ भूवादयो धातवः । ९३

(इदादिसंज्ञाप्रकरणम्)

२ उपदेशेऽजनुनासिक इत् । ९
३ हलन्त्यम् । ४
४ न विभक्तौ तु—स्—माः ।
५ आदिर्ञि—टु—डवः । ८
६ षः प्रत्ययस्य । ८
७ चुटू ।
८ ल—श—क्वतद्धिते ।
९ तस्य लोपः ।
१० यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।
११ स्वरितेनाधिकारः ।

(आत्मनेपदप्रकरणम्)

१२ अनुदात्त—ङित आत्मनेपदम् । ७७
१३ भाव—कर्मणोः ।
१४ कर्तरि कर्मव्यतिहारे । ९३, १६
१५ न गति—हिंसार्थेभ्यः । १६
१६ इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ।
१७ नेर्विशः ।
१८ परि—व्यवेभ्यः क्रियः ।
१९ वि—पराभ्यां जेः ।
२० आङो दोऽनास्यविहरणे । २१ (१)
२१ क्रीडोऽनु—सं—परिभ्यश्च ।
२२ समव—प्र—विभ्यः स्थः । २६
२३ प्रकाशन—स्थेयाख्ययोश्च ।
२४ उदोऽनूर्ध्व—कर्मणि ।
२५ उपान् मन्त्र—करणे । २६
२६ अकर्मकाच्च । २९
२७ उद्—विभ्यां तपः ।
२८ आङो यम—हनः ।
२९ समो गम्यृच्छि—प्रच्छि—स्वरत्यर्ति—श्रु—विदिभ्यः ।
३० नि—समुप—विभ्यो ह्वः । ३१
(वा०) उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्
३१ स्पर्धायामाङः ।
३२ गन्धनावक्षेपण—सेवन—साहसिक्य—प्रतियत्न—प्रकथनोपयोगेषु कृञः । ३५
३३ अधेः प्रसहने ।
३४ वेः शब्द—कर्मणः । ३५
३५ अकर्मकाच्च ।
३६ संमाननोत्सञ्जनाचार्य—करण—ज्ञान—भृति विगणन व्ययेषु नियः । ३७
३७ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।
३८ वृत्ति—सर्ग—तायनेषु क्रमः । ३९, ४३
३९ उप पराभ्याम् ।
४० आङ उद्गमने । (२)
४१ वेः पाद—विहरणे ।
४२ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।
४३ अनुपसर्गाद् वा ।
४४ अपह्नवे ज्ञः । ४६
४५ अकर्मकाच्च ।
४६ सं—प्रतिभ्यामनाध्याने ।

४७ भासनोपसंभाषा ज्ञान—यत्न विम—त्युपमन्त्रेषु वदः । ५०
४८ व्यक्त—वाचां समुच्चारणे । ५०
४९ अनोरकर्मकात् ।
५० विभाषा विप्रलापे ।
५१ अवाद् ग्रः । ५२
५२ समः प्रतिज्ञाने ।
५३ उदश्चरः सकर्मकात् । ५४
५४ समस्तृतीयायुक्तात् । ५५
५५ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ।
(वा०) अशिष्ट—व्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे
५६ उपाद्यमः स्वकरणे ।
५७ ज्ञा—श्रु—स्मृ—दृशां सनः । ५९
५८ नानोर्ज्ञः । ५९
५९ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ।
६० शदेः शितः । ६१ (३)
६१ म्रियतेर्लुङ्—लिङोश्च ।
६२ पूर्ववत् सनः ।
६३ आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ।
६४ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञ—पात्रेषु ।
६५ समः क्ष्णुवः ।
६६ भुजोऽनवने ।
६७ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्ताऽनाध्याने । ७१
६८ भी—स्म्योर्हेतु—भये ।
६९ गृधि वञ्च्योः प्रलम्भने । ७०
७० लियः संमानन—शालीनीकरणयोश्च ।
७१ मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ।
७२ स्वरित—ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । ७७
७३ अपाद् वदः ।
७४ णिचश्च ।
७५ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ।
७६ अनुपसर्गाज् ज्ञः ।
७७ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।

(परस्मैपदप्रकरणम्)

७८ शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् । ९३
७९ अनु—पराभ्यां कृञः ।
८० अभि प्रत्यतिभ्यः क्षिपः । (४)
८१ प्राद् वहः ।
८२ परेर्मृषः ।
८३ व्याङ्—परिभ्यो रमः । ८५
८४ उपाच्च । ८५
८५ विभाषाऽकर्मकात् ।
८६ बुध—युध—नश—जनेङ्—प्रु—द्रु—स्रुभ्यो णेः । ८९
८७ निगरण—चलनार्थेभ्यश्च ।
८८ आणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात्
८९ न पा—दम्याङ्यमाङ्यस—परिमुह—रुचि—नृति—वद—वसः ।
९० वा क्यषः । ९३
९१ द्युद्भ्यो लुङि ।
९२ वृद्भ्यः स्य—सनोः । ९३
९३ लुटि च क्लृपः ।
(भूवादयः०क्रीडोऽनु०वेःपाद० म्रियते० प्राद्वह० त्रयोदश १३)

॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

(एकसंज्ञाधिकारः)

१ आकडारादेका संज्ञा २।२।३८
२ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

(नदीसंज्ञाप्रकरणम्)

३ यू स्त्र्याख्यौ नदी । ६
४ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । ६
५ वाऽऽमि । ६
६ ङिति ह्रस्वश्च । ७

(घ्यादिसंज्ञाप्रकरणम्)

७ शेषो घ्यसखि । ९
८ पतिः समास एव । ९
९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ।
१० ह्रस्वं लघु । ११
११ संयोगे गुरु । १२
१२ दीर्घं च ।
१३ यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।

(पदसंज्ञाप्रकरणम्)

१४ सुप्—तिङन्तं पदम् । १७
१५ नः क्ये ।
१६ सिति च ।
१७ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १८

(भादिसंज्ञाप्रकरणम्)

१८ यचि भम् । २०
१९ त—सौ मत्वर्थे ।
२० अयस्मयादीनि छन्दसि । (१)
२१ बहुषु बहुवचनम् ।
२२ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।

(कारकसंज्ञाप्रकरणम्)

२३ कारके । ५५
२४ ध्रुवमपायेऽपादानम् । ३१
२५ भीत्रार्थानां भयहेतुः ।
२६ पराजेरसोढः ।
२७ वारणार्थानामीप्सितः ।
२८ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।
२९ आख्यातोपयोगे ।
३० जनि—कर्तुः प्रकृतिः । ३१
३१ भुवः प्रभवः ।
३२ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । ४१
३३ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।
३४ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।
३५ धारेरुत्तमर्णः ।
३६ स्पृहेरीप्सितः ।
३७ क्रुध—द्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । ३८
३८ क्रुध—द्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।
३९ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।
४० प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । ४१ (२)
४१ अनु—प्रति—गृणश्च ।
४२ साधकतमं करणम् । ४४
४३ दिवः कर्म च ।
४४ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।
४५ आधारोऽधिकरणम् । ४८
४६ अधि—शीङ्स्थासां कर्म । ४८
४७ अभि—नि—विशश्च ।
४८ उपान्वध्याङ्वसः ।
४९ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । ५३
५० तथायुक्तं चानीप्सितम् ।

५१ अकथितं च ।
(वा०) अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्म इति वाच्यम् ।
५२ गति—बुद्धि प्रत्यवसानार्थशब्दकर्मा कर्मकाणामणि कर्ता स णौ । ५३
५३ ह्रक्रोरन्यतरस्याम् ।
(वा०) अभि—वादि दृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ।
५४ स्वतन्त्रः कर्त्ता । ५५
५५ तत्प्रयोजको हेतुश्च ।

(निपातसंज्ञाप्रकरणम्)

५६ प्राग्रीश्वरान्निपाताः । ९७
५७ चादयोऽसत्त्वे । ५८
५८ प्रादयः । ६०
५९ उपसर्गाः क्रियायोगे । ६२

(गतिसंज्ञाप्रकरणम्)

६० गतिश्च । ७९ (३)
६१ ऊर्यादि—च्वि—डाचश्च ।
६२ अनुकरणं चानितिपरम् ।
६३ आदरानादरयोः सदसती ।
६४ भूषणेऽलम् ।
६५ अन्तरपरिग्रहे ।
६६ कणे—मनसी श्रद्धाप्रतिघाते ।
६७ पुरोऽव्ययम् । ६९
६८ अस्तं च ।
६९ अच्छ गत्यर्थ—वदेषु ।
७० अदोऽनुपदेशे ।
७१ तिरोऽन्तर्धौ । ७२
७२ विभाषा कृञि । ७६, ७९
७३ उपाजेऽन्वाजे ।
७४ साक्षात्प्रभृतीनि च ।
७५ अनत्याधान उरसि—मनसी । ७६
७६ मध्ये पदे निवचने च ।
७७ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ।
७८ प्राध्वं बन्धने ।
७९ जीविकोपनिषदावौपम्ये ।
८० ते प्राग्धातोः । ८२, ८१, ८२ (४)
८१ छन्दसि परेऽपि । ८२
८२ व्यवहिताश्च ।

(कर्मप्रवचनीयसंज्ञाप्रकरणम्)

८३ कर्मप्रवचनीयाः । ९८
८४ अनुर्लक्षणे । ८६
८५ तृतीयार्थे ।
८६ हीने । ८७
८७ उपोऽधिके च ।
८८ अप—परी वर्जने ।
८९ आङ् मर्यादावचने ।
९० लक्षणेत्थंभूताख्यान—भाग—वीप्सासु प्रति—पर्यनवः । ९२
९१ अभिरभागे ।
९२ प्रतिः प्रतिनिधि—प्रतिदानयोः ।
९३ अधि—परी अनर्थकौ ।
९४ सुः पूजायाम् । ९५
९५ अतिरतिक्रमणे च ।
९६ अपिः पदार्थ—संभावनान्ववसर्ग—गर्हा—समुच्चयेषु ।
९७ अधिरीश्वरे । ९८
९८ विभाषा कृञि ।

(लादेशप्रकरणम्)

९९ लः परस्मैपदम् । १००

१०० तङानावात्मनेपदम् । . (५)

१०१ तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथम-
मध्यमोत्तमाः । १०४

१०२ तान्येकवचन—द्विवचन—
बहुवचनान्येकशः । १०३

१०३ सुपः । १०४

१०४ विभक्तिश्च ।

१०५ युष्मद्युपदे समानाधिकरणे
स्थानिन्यपि मध्यमः । १०८,१०६

१०६ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम
एकवच्च ।

१०७ अस्मद्युत्तमः ।

१०८ शेषे प्रथमः ।

१०९ परः संनिकर्षः संहिता ।

११० विरामोऽवसानम् ।

(आ कडारादे० बहुषु०अनुप्रतिगृण० ऊर्यादि०च्छन्दसि० तिङो दश १०)

॥ इति अष्टाध्यायी सूत्रपाठे प्रथमा-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठे प्रथमोऽध्यायः ॥
(सूत्रसंख्या ३५१)

★ ★ ★

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः पादः

(समासप्रकरणम्)

१ समर्थः पदविधिः ।
२ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे। २।२।२९
३ प्राक्कडारात् समासः । २।२।३८
४ सह सुपा । २।२।२२

(अव्ययीभावप्रकरणम्)

५ अव्ययीभावः । २१
६ अव्ययं विभक्ति—समीप—समृद्धि—व्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रति—शब्द—प्रादुर्भाव—पश्चाद्यथानुपूर्व्य—यौग—पद्य—सादृश्य—संपत्ति—साकल्यान्त—वचनेषु । ८
७ यथाऽसादृश्ये ।
८ यावदवधारणे ।
९ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ।
१० अक्ष—शलाका—संख्याः परिणा ।
११ विभाषा । २।२।२९
१२ अप—परि—बहिरञ्चवः पञ्चम्या । १३
१३ आङ् मर्यादाभिविध्योः ।
१४ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। १६
१५ अनुर्यत्समया । १६
१६ यस्य चायामः ।
१७ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।
१८ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।
१९ संख्या वंश्येन । २०
२० नदीभिश्च । २१ (१)
२१ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।

(तत्पुरुषप्रकरणम्)

२२ तत्पुरुषः । २।२।२२
२३ द्विगुश्च ।
२४ द्वितीया श्रितातीत—पतित—गतात्यस्त—प्राप्तापन्नैः । २९
२५ स्वयं क्तेन । २८
२६ खट्वा क्षेपे ।
२७ सामि ।
२८ कालाः । २९
२९ अत्यन्तसंयोगे च ।
३० तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । ३५
३१ पूर्व—सदृश—समोनार्थ—कलह—निपुण—मिश्र—श्लक्ष्णैः ।
३२ कर्तृ—करणे कृता बहुलम् । ३३
३३ कृत्यैरधिकार्थ—वचने ।
३४ अन्नेन व्यञ्जनम् ।
३५ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।
३६ चतुर्थी तदर्थार्थ—बलि—हित—सुख—रक्षितैः ।
३७ पञ्चमी भयेन । ३९
३८ अपेतापोढ—मुक्त—पतितापत्रस्तै-रल्पशः ।
३९ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।
४० सप्तमी शौण्डैः । ४८ (२)
४१ सिद्ध—शुष्क—पक्व—बन्धैश्च ।
४२ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।

४३ कृत्यैर्ऋणे ।
४४ संज्ञायाम् ।
४५ क्तेनाहो—रात्रावयवाः । ४७
४६ तत्र ।
४७ क्षेपे । ४८
४८ पात्रेसमितादयश्च ।
४९ पूर्व—कालैक—सर्व—जरत्—पुराण—नव—केवलाः समानाधिकरणेन । ७२
५० दिक्—संख्ये संज्ञायाम् । ५१
५१ तद्धितार्थोत्तर—पद—समाहारे च ।
(वा०) द्वन्द्व—तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ।
५२ संख्या—पूर्वो द्विगुः ।
५३ कुत्सितानि कुत्सनैः ।
५४ पापाणके कुत्सितैः ।
५५ उपमानानि सामान्य—वचनैः ।
५६ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।
५७ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । ५८
५८ पूर्वापर—प्रथम—चरम—जघन्य—समान—मध्य—मध्यम—वीराश्च ।
५९ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।
६० क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । (३)
(वा०) शाक—पार्थिवादीनां सिद्धय उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ।
६१ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।
६२ वृन्दारक—नाग—कुञ्जरैः पूज्यमानम् ।
६३ कतर—कतमौ जाति—परिप्रश्ने ।
६४ किं क्षेपे ।
६५ पोटा—युवति—स्तोक—कतिपय—गृष्टि—धेनु—वशा—वेहद्—बष्कयणी—प्रवक्तृ—श्रोत्रियाध्यापक—धूर्तैर्जातिः । ६६
६६ प्रशंसा—वचनैश्च ।
६७ युवा खलति—पलित—वलिन—जरतीभिः ।
६८ कृत्य—तुल्याख्या अजात्या ।
६९ वर्णो वर्णेन ।
७० कुमारः श्रमणादिभिः ।
७१ चतुष्पादो गर्भिण्या ।
७२ मयूर व्यंसकादयश्च ।
(समर्थ०अन्यपदार्थे च० सिद्धशुष्क० सन्महद्० द्वादश १२)

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

१ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । ३
२ अर्धं नपुंसकम् ।
३ द्वितीय—तृतीय—चतुर्थ—तुर्याण्यन्यतरस्याम् । ४
४ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।
५ कालाः परिमाणिना ।
६ नञ् ।
७ ईषदकृता ।
८ षष्ठी । १७
९ याजकादिभिश्च ।
१० न निर्धारणे । १६

११ पूरण—गुण—सुहितार्थ—सदव्यय-
तव्य—समानाधिकरणेन ।
१२ क्तेन च पूजायाम् । १३
१३ अधिकरणवाचिना च ।
१४ कर्मणि च ।
१५ तृजकाभ्यां कर्तरि । १६
१६ कर्तरि च ।
१७ नित्यं क्रीडा—जीविकयोः । २०
१८ कुगति—प्रादयः ।
(वा०) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया, अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या, निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या, ।
१९ उपपदमतिङ् । २२
२० अमैवाव्ययेन । २१ (१)
२१ तृतीया—प्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २२
२२ क्त्वा च ।

(बहुव्रीहिप्रकरणम्)

२३ शेषो बहुव्रीहिः । २८
२४ अनेकमन्यपदार्थे । २९
२५ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिक-
संख्याः संख्येये ।
२६ दिङ्नामान्यन्तराले ।
२७ तत्र तेनेदमिति—सरूपे ।
२८ तेन सहेति तुल्ययोगे ।

(द्वन्द्वप्रकरणम्)

२९ चार्थे द्वन्द्वः ।

(पूर्वनिपातप्रकरणम्)

३० उपसर्जनं पूर्वम् । ३१, ३८
३१ राज—दन्तादिषु परम् ।
३२ द्वन्द्वे घि । ३४
३३ अजाद्यदन्तम् ।
३४ अल्पाच्तरम् ।
३५ सप्तमी—विशेषणे बहुव्रीहौ । ३७
३६ निष्ठा । ३७
(वा०) जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ।
३७ वाऽऽहिताग्न्यादिषु । ३८
३८ कडाराः कर्मधारये ।
(पूर्वापराधरोत्तर० तृतीया-प्रभृतीनि० अष्यादश १८)

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

(कारकविभक्तिप्रकरणम्)

१ अनभिहिते । ७३
२ कर्मणि द्वितीया । ३, ५
(वा०) उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ अभितः-परितः—समया—निकषा—हा—प्रतियोगेषु ।
३ तृतीया च होश्छन्दसि ।
४ अन्तरान्तरेण युक्ते ।
५ कालाध्वनोरत्यन्त—संयोगे । ७, ६
६ अपवर्गे तृतीया ।
७ सप्तमी—पञ्चम्यौ कारकमध्ये ।
८ कर्मप्रवचनीय—युक्ते
द्वितीया । ११

९ यस्मादधिकं यस्य चेश्वर-वचनं तत्र सप्तमी ।
१० पञ्चम्यपाङ् परिभिः । ११
११ प्रतिनिधि–प्रतिदाने च यस्मात् ।
१२ गत्यर्थ कर्मणि द्वितीया—चतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।
१३ चतुर्थी संप्रदाने । १७
(वा०) तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या, हितयोगे च ।
१४ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।
१५ तुमर्थाच्च भाववचनात् ।
१६ नमः—स्वस्ति—स्वाहा—स्वधाऽलं—वषड् योगाच्च ।
१७ मन्य—कर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।
१८ कर्तृ—करणयोस्तृतीया । २५
(वा०) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ।
१९ सह—युक्तेऽप्रधाने ।
२० येनाङ्गविकारः । (१)
२१ इत्थंभूतलक्षणे ।
२२ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।
२३ हेतौ । २७
२४ अकर्तर्यृणे पञ्चमी । २५
२५ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।
२६ षष्ठी हेतुप्रयोगे । २७
२७ सर्वनाम्नस्तृतीया च ।
(वा०) निमित्त—पर्याय—प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ।
२८ अपादाने पञ्चमी । ३५
२९ अन्यारादितरर्ते—दिक्छब्दाञ्चू-त्तरपदाजाहि—युक्ते ।
३० षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।
३१ एनपा द्वितीया । ३२
३२ पृथक्—विना—नानाभिस्तृतीयाऽ-न्यतरस्याम् । ३५, ३३
३३ करणे च स्तोकाल्प—कृच्छ्र कति-पयस्यासत्त्व—वचनस्य ।
३४ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।
३५ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । ३६
३६ सप्तम्यधिकरणे च । ४५
३७ यस्य च भावेन भावलक्षणम् । ३८
३८ षष्ठी चानादरे ।
३९ स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि प्रतिभू—प्रसूतैश्च ।
४० आयुक्तं कुशलाभ्याम् चासेवायाम् ।
४१ यतश्च निर्धारणम् । ४२
४२ पञ्चमी विभक्ते ।
४३ साधु—निपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । ४५
४४ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । ४५
४५ नक्षत्रे च लुपि ।
४६ प्रातिपदिकार्थ—लिङ्ग—परिमाण-वचनमात्रे प्रथमा । ४९
४७ संबोधने च । ४९
४८ साऽऽमन्त्रितम् ।
४९ एकवचनं संबुद्धिः ।
५० षष्ठी शेषे । ७३, ५५
५१ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।
५२ अधीगर्थ—दयेशां कर्मणि । ६१
५३ कृञः प्रतियत्ने ।

५४ रुजार्थानां भाव—वचनानामज्वरेः ।
५५ आशिषि नाथः ।
५६ जासि—निप्रहण—नाट—क्राथ—पिषां हिंसायाम् ।
५७ **व्यवहृ—पणोः** समर्थयोः । ५८
५८ **दिवस्तदर्थस्य** । ६०
५९ विभाषोपसर्गे ।
६० द्वितीया ब्राह्मणे ।
६१ प्रेष्य—ब्रुवोर्हविषो देवता—सम्प्रदाने ।
६२ चतुर्थ्यर्थे **बहुलं छन्दसि** । ६३
६३ यजेश्च करणे ।
६४ कृत्वोऽर्थ—प्रयोगे कालेऽधिकरणे ।
६५ कर्तृ—कर्मणोः कृति ।
६६ उभयप्राप्तौ कर्मणि ।
६७ **क्तस्य** च वर्तमाने । ६८
६८ अधिकरणवाचिनश्च ।
६९ न लोकाव्यय—निष्ठा—खलर्थ—तृनाम् । ७०
(वा०) कमेरनिषेधः ।
७० अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ।
७१ कृत्यानां कर्तरि वा ।
७२ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ।
७३ चतुर्थी चाशिष्यायुष्य—मद्र—भद्र—कुशल—सुखार्थ—हितैः ।

(अनभिहित० इत्थंभूत० यतश्च० प्रेष्यब्रुवो० त्रयोदश १३)

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

(एकवद्भावप्रकरणम्)

१ **द्विगुरेकवचनम्** । १७
२ **द्वन्द्वश्च** प्राणि—तूर्य—सेनाङ्गानाम् । १६
३ अनुवादे चरणानाम् ।
४ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ।
५ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।
६ जातिरप्राणिनाम् ।
७ विशिष्टलिङ्गो नदी—देशोऽग्रामाः ।
८ क्षुद्र—जन्तवः ।
९ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ।
१० शूद्राणामनिरवसितानाम् ।
११ गवाश्व—प्रभृतीनि च ।
१२ **विभाषा** वृक्ष—मृग—तृण—धान्य—व्यञ्जन—पशु—शकुन्यश्व—वडव—पूर्वापराधरोत्तराणाम् । १३
१३ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ।
१४ **न** दधि—पय—आदीनि । १५
१५ **अधिकरणैतावत्त्वे** च । १६
१६ विभाषा समीपे ।

(लिङ्गप्रकरणम्)

१७ **स नपुंसकम्** । २५
(वा०) सामान्ये नपुंसकम् ।
१८ अव्ययीभावश्च ।
(वा०) पथश्च संख्याव्ययादेः क्रियाविशेषणानां द्वितीयैकवचनं नपुंसकम् ।
१९ **तत्पुरुषोऽनञ्—कर्मधारयः** । २५
२० संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । (१)

२१ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।
२२ छाया बाहुल्ये ।
२३ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २४
२४ अशाला च ।
२५ विभाषा सेना—सुरा—च्छाया—शाला—निशानाम् ।
२६ परवल्लिङ्गं द्वन्द्व—तत्पुरुषयोः ।
२७ पूर्ववदश्व—वडवौ । २८
२८ हेमन्त—शिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ।
२९ रात्राह्नाहाः पुंसि ।
(वा०) संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ।
३० अपथं नपुंसकम् । ३१
३१ अर्धर्चाः पुंसि च ।

(आदेशप्रकरणम्)

३२ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । ३४, ३४, ३३, ३३
३३ एतदस्त्र तसोस्त्र—तसौ चानुदात्तौ । ३४
३४ द्वितीया—टौस्स्वेनः ।

(धात्वादेशाः)

३५ आर्धधातुके । ५७
३६ अदो जग्धिर्ल्यप् ति किति । ४०
३७ लुङ्—सनोर्घस्लृ । ४०
३८ घञपोश्च ।
३९ बहुलं छन्दसि ।
४० लिट्यन्यतरस्याम् । ४१ (२)
४१ वेञो वयिः ।
४२ हनो वध लिङि । ४४
४३ लुङि च । ४४
४४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।
४५ इणो गा लुङि । ४७
४६ णौ गमिरबोधने । ४८, ४७
४७ सनि च । ४८
४८ इङश्च । ५१
४९ गाङ् लिटि । ५१
५० विभाषा लुङ्—लृङोः । ५१
५१ णौ च सन् चङोः ।
५२ अस्तेर्भूः ।
५३ ब्रुवो वचिः ।
५४ चक्षिङः ख्याञ् । ५५
५५ वा लिटि ।
५६ अजेर्व्यघञपोः । ५७
५७ वा यौ ।

(लुक्प्रकरणम्)

५८ ण्य—क्षत्रिया—ऽऽर्ष—ञितो यूनि लुगणिञोः । ६१, ८४
५९ पैलादिभ्यश्च ।
६० इञः प्राचाम् । (३)
६१ न तौल्वलिभ्यः ।
६२ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । ७०
६३ यस्कादिभ्यो गोत्रे । ७०
६४ यञञोश्च ।
६५ अत्रि भृगु—कुत्स—वसिष्ठ—गोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।
६६ बह्वच इञः प्राच्य—भरतेषु ।
६७ न गोपवनादिभ्यः ।
६८ तिक—कितवादिभ्यो द्वन्द्वे ।
६९ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ।

७० आगस्त्य—कौण्डिन्ययोरगस्तिकु-
ण्डिनच् ।

७१ सुपो धातु—प्रातिपदिकयोः ।

७२ अदि-प्रभृतिभ्यः शपः । ७३, ७६

७३ बहुलं छन्दसि ।

७४ यङोऽचि च ।

७५ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । ७३

७६ बहुलं छन्दसि ।

७७ गाति—स्था—घु—पा—भूभ्यः सिचः
परस्मैपदेषु । ७९, ७८

(वा०) गा—पोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् ।

७८ विभाषा घ्रा—धेट्—शाच्छासः । ७९

७९ तनादिभ्यस्त—थासोः ।

८० मन्त्रे घस-ह्वर-णश-वृ—दहाद्-वृच्-
कृ-गमि-जनिभ्यो लेः । ८१(४)

८१ आमः ।

८२ अव्ययादाप्—सुपः । ८४

८३ नाव्ययीभावादतोऽम्
त्वपञ्चम्याः । ८४

८४ तृतीया—सप्तम्योर्बहुलम् ।

८५ लुटः प्रथमस्य डा—रौ—रसः ॥

(द्विगु०उपज्ञोपक्रमं० वेञो वयि० र्न तौल्वलिभ्य० आमः० पञ्च ५)

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥

(सूत्रसंख्या २७८)

★ ★ ★

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमः पादः

(प्रत्ययप्रकरणम्)

१ प्रत्ययः । ५।४।१६०
२ परश्च । ५।४।१६०
३ आद्युदात्तश्च । ५।४।१६०
४ अनुदात्तौ सुप्—पितौ ।
५ गुप्—तिज्—किद्भ्यः सन् । ७
६ मान्—बध—दान्—शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।
७ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । १०, ९, २२
(वा०) शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छेषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥
८ सुप आत्मनः क्यच् । ११, ९, १०
९ काम्यच्च ।
१० उपमानादाचारे । ११
(वा०) अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ।
११ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । १८
(वा०) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः, ओजसोप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषया ।
१२ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । १३
१३ लोहितादि—डाज्भ्यः क्यष् ।
१४ कष्टाय क्रमणे ।
१५ कर्मणो रोमन्थ—तपोभ्यां वर्तिचरोः । २०
१६ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ।
१७ शब्द—वैर—कलहाभ्र—कण्व—मेघेभ्यः करणे । २१
१८ सुखादिभ्यः कर्तृ—वेदनायाम् ।
१९ नमो वरिवश्चित्रङः क्यच् ।
२० पुच्छ—भाण्ड—चीवराण्णिङ् । (१)
२१ मुण्ड—मिश्र—श्लक्ष्ण—लवण—व्रत—वस्त्र—हल—कल—कृत—तूस्तेभ्यो णिच् ।
२२ धातोरेकाचो हलादेः क्रिया—समभिहारे यङ् । ९०, २४
२३ नित्यं कौटिल्ये गतौ । २४
२४ लुप—सद—चर—जप—जभ—दह—दश—गृभ्यो भावगर्हायाम् ।
२५ सत्याप—पाश—रूप—वीणा—तूल—श्लोक—सेना—लोम—त्वच—वर्म—वर्ण—चूर्ण—चुरादिभ्यो णिच् । २६
(वा०) अर्थ—वेदयोरप्यापुग् वक्तव्यः
२६ हेतुमति च ।
(वा०) आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे, इति णिच्, कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ।
२७ कण्ड्वादिभ्यो यक् ।
२८ गुपू—धूप—विच्छि—पणि—पनिभ्य आयः ।
२९ ऋतेरीयङ् ।
३० कमेर्णिङ् ।
३१ आयादय आर्धधातुके वा ।

३२ सनाद्यन्ता धातवः ।

(धातोर्विकरणाः)

३३ स्य—तासी लृ—लुटोः ।

३४ सिब्बहुलं लेटि ।

(वा०) सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः ।

३५ कास् प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ४०, ३९

(वा०) कास्यनेकाज्—ग्रहणं कर्तव्यम् ।

३६ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।

३७ दयायासश्च ।

३८ उष—विद—जागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३९

३९ भी ह्री—भृ—हुवां श्लुवच्च ।

४० कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि । (२)

४१ विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । ४२

४२ अभ्युत्सादयां—प्रजनयां—चिकयां—रमयामकः पावयांक्रियाद् विदा—मक्रन्निति च्छन्दसि ।

४३ च्लि लुङि । ६६

४४ च्लेः सिच् । ६६

४५ शल इगुपधादनिटः क्सः । ४७

४६ श्लिष आलिङ्गने ।

४७ न दृशः ।

४८ णि—श्रि—द्रु—स्रुभ्यः कर्तरि चङ् । ५१

(वा०) कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः ।

४९ विभाषा धेट्—श्व्योः । ५०

५० गुपेश्छन्दसि । ५१

५१ नोनयति—ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।

५२ अस्यति-वक्ति-ख्यातिभ्योऽङ् ५९

५३ लिपि—सिचि—ह्वश्च । ५४

५४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

५५ पुषादि—द्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु । ५८

५६ सर्ति—शास्त्यर्तिभ्यश्च ।

५७ इरितो वा । ५८

५८ जॄ-स्तम्भु-म्रु-चु-म्लुचु-ग्रुचु-ग्लुचु-ग्लुञ्चु-श्विभ्यश्च ।

५९ कृ-मृ-दृ-रुहिभ्यश्छन्दसि ।

६० चिण् ते पदः । ६५, ६६ (३)

६१ दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ६३

६२ अचः कर्म—कर्तरि । ६५

६३ दुहश्च ।

६४ न रुधः । ६५

६५ तपोऽनुतापे च ।

६६ चिण् भाव—कर्मणोः । ६७

६७ सार्वधातुके यक् । ८२

६८ कर्त्तरि शप् । ८८

६९ दिवादिभ्यः श्यन् । ७२

७० वा भ्राश-भ्लाश-भ्रमु-क्रमु-क्लमुत्रसि-त्रुटि-लषः । ७२

७१ यसोऽनुपसर्गात् ।

७२ सं यसश्च ।

७३ स्वादिभ्यः श्नुः । ७६

७४ श्रुवः शृ च ।

७५ अक्षोऽन्यतरस्याम् । ७२

७६ तनूकरणे तक्षः ।

७७ तुदादिभ्यः शः ।

७८ रुधादिभ्यः श्नम् ।
७९ तनादिकृञ्भ्यः उः । ८०
८० धिन्वि-कृण्व्योर च । (४)
८१ क्र्यादिभ्यः श्ना ।
८२ स्तम्भु-स्तुन्भु-स्कन्भु-स्कुन्भु-स्कुञ्भ्यः श्नुश्च ।
८३ हलः श्नः शानज्झौ । ८४
८४ छन्दसि शायजपि । ८६

(धातुप्रत्ययविधानाधिकारप्रकरणम्)

८५ व्यत्ययो बहुलम् ।
८६ लिङ्याशिष्यङ् ।
८७ कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ९०
८८ तपस्तपःकर्मकस्यैव ।
८९ न दुह—स्नु—नमां यक्—चिणौ ।
९० कुषि—रजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ।

(धात्वधिकारे प्रत्ययविधानप्रकरणम्)

९१ धातोः । ३।४।११७
९२ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ९४
९३ कृदतिङ् । ३।४।७७
९४ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

(कृत्यप्रत्ययप्रकरणम्)

९५ कृत्याः । १३३
९६ तव्यत्—तव्यानीयरः ।
(वा०) केलिमर उपसंख्यानम्, वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च ।
९७ अचो यत् । १०५
(वा०) तकि—शसि—व्यति—यति—जनिभ्यो यद्वाच्यः, हनो वा तद्वधश्चेति वक्तव्यम् ।
९८ पोरदुपधात् ।
९९ शकि सहोश्च ।
१०० गद—मद—चर—यमश्चानुपसर्गे । १०८ (५)
(वा०) चरेराङि चागुरौ सुक् च वा ।
१०१ अवद्य—पण्य—वर्या गर्ह्य—पणितव्यानिरोधेषु ।
१०२ वह्यं करणम् ।
१०३ अर्यः स्वामि—वैश्ययोः ।
१०४ उपसर्या काल्या प्रजने ।
१०५ अजर्यं सङ्गतम् ।
१०६ वदः सुपि क्यप् च । १०८,१२१
१०७ भुवो भावे । १०८
१०८ हनस्त च ।
१०९ एति-स्तु-शास्-वृ-दृ-जुषः क्यप् ।
११० ऋदुपधाच्चावक्लृपि—चृतेः ।
१११ ई च खनः ।
११२ भृञोऽसंज्ञायाम् ।
११३ मृजेर्विभाषा ।
११४ राजसूय—सूर्य—मृषोद्य—रुच्य—कुप्य—कृष्ट—पच्याव्यथ्याः ।
११५ भिद्योद्ध्यौ नदे ।
११६ पुष्य-सिध्यौ नक्षत्रे ।
११७ विपूय—विनीय—जित्या मुञ्ज—कल्कहलिषु ।
११८ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसि । ११९
११९ पदास्वैरि—बाह्यापक्ष्येषु च ।
१२० विभाषा कृ—वृषोः । (६)
१२१ युग्यं च पत्रे ।
१२२ अमावस्यदन्यतरस्याम् ।

१२३ छन्दसि निष्टर्क्य देवहूय प्रणी—
योन्नीयोच्छिष्य—मर्य—स्तर्या—
ध्वर्य—खन्य—खान्य—देवयज्या—
पृच्छ्य—प्रतिषीव्य—ब्रह्मवाद्य—
भाव्य—स्ताव्योपचाय्य—पृडानि ।
१२४ ऋ—हलोर्ण्यत् । १३१
१२५ ओरावश्यके ।
१२६ आसु—यु—वपि—रपि—लपि—
त्रपि—चमश्च ।
१२७ आनाय्योऽनित्ये ।
१२८ प्रणाय्योऽसंमतौ ।
१२९ पाय्य—सान्नाय्य—निकाय्य—धाय्या
मान—हवि—र्निवास—सामिधेनीषु ।
१३० क्रतौ—कुण्डपाय्य—संचाय्यौ ।
१३१ अग्नौ परिचाय्योपचाय्य—समूह्याः ।
१३२ चित्याग्निचित्ये च ।
१३३ ण्वुल्—तृचौ ।
१३४ नन्दि—ग्रहि—पचादिभ्यो
ल्युणिन्यचः ।
(वा०) अण्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते
च पचादयः । अण्बाधनार्थमेव
स्यात्, सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥
१३५ इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः कः । १३६
१३६ आतश्चोपसर्गे । १३७
१३७ पा-घ्रा-ध्मा-धेट्-दृशः शः । १३९
१३८ अनुपसर्गाल्लिम्प-विन्द-धारि-
पारि-वेद्युदेजि-चेति-साति-
साहिभ्यश्च । १४१
१३९ ददाति-दधात्योर्विभाषा । १४०
१४० ज्वलिति-कसन्तेभ्यो
णः । १४३ (७)

१४१ श्याद्—व्यधास्रु—संस्रुवतीणवसा—
वह्—लिह—श्लिष—श्वसश्च ।
१४२ दु—न्योरनुपसर्गे ।
१४३ विभाषा ग्रहः । १४४
(वा०) भवतश्चेति वक्तव्यम् ।
१४४ गेहे कः ।
१४५ शिल्पिनि ष्वुन् । १४७
(वा०) नृति—खनिरंजिभ्यः एव ।
१४६ गस्थकन् । १४७
१४७ ण्युट् च । १४८
१४८ हश्च व्रीहि-कालयोः ।
१४९ प्रु-सृल्वः समभिहारे वुन् । १५०
१५० आशिषि च ।

(प्रत्ययो० मुण्ड० विदाम्० दीपजन० क्रयादिभ्य०वद्य० युग्यं च० श्याद्व्यध० दश १०)

॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

(उपपदकृत्प्रत्ययप्रकरणम्)

१ कर्मण्यण् । ५८, २
(वा०) शीलि-कामि-भक्ष्याचारिभ्यो णः ।
२ ह्वा—वा—मश्च ।
३ आतोऽनुपसर्गे कः । ६०, ७
४ सुपि स्थः । ८३
५ तुन्द—शोकयोः परिमृजापनुदोः ।
(वा०) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य
उपसंख्यानम् ।
६ प्रे दा—ज्ञः ।

७ समि ख्यः ।
८ गा—पोष्टक् ।
९ हरतेरनुद्यमनेऽच् । ११, १५
१० वयसि च ।
११ आङि ताच्छील्ये ।
१२ अर्हः ।
१३ स्तम्ब—कर्णयो रमि—जपोः ।
१४ शमि धातोः संज्ञायाम् ।
१५ अधिकरणे शेतेः । १६
१६ चरेष्टः । १७, २३
१७ भिक्षा—सेना—दायेषु च ।
१८ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । १९
१९ पूर्वे कर्तरि ।
२० कृञो हेतु—ताच्छील्यानु-
लोम्येषु । २४ (१)
२१ दिवा—विभा—निशा—प्रभा—
भास्करा—न्तानन्तादि—बहु—नान्दी—
किं—लिपि—लिबि—बलि—भक्ति—
कर्तृ—चित्र—क्षेत्र—संख्या—जङ्घा—
बाह्व—हर्यत्तद्धनुररुःषु ।
(वा०) किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्
२२ कर्मणि भृतौ ।
२३ न शब्द—श्लोक—कलह—गाथा—
वैर—चाटु—सूत्र—मन्त्र—पदेषु ।
२४ स्तम्ब—शकृतोरिन् । २७
२५ हरतेर्दृति—नाथयोः पशौ ।
२६ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।
२७ छन्दसि वन—सन—रक्षि—मथाम् ।
२८ एजेः खश् । ३७
२९ नासिका—स्तनयोर्ध्मा—धेटोः । ३०
३० नाडी—मुष्ट्योश्च ।
३१ उदि कूले रुजि—वहोः ।
३२ वहाभ्रे लिहः ।
३३ परिमाणे पचः । ३४
३४ मित—नखे च ।
३५ विध्वरुषोस्तुदः ।
३६ असूर्य—ललाटयोर्दृशि—तपोः ।
३७ उग्रम्पश्येरम्मद—पाणिन्धमाश्च ।
३८ प्रिय—वशे वदः खच् । ४७
(वा०) खच्प्रकरणे गमेः सुप्युप-
संख्यानम्, विहायसो विह च,
खच्च डिद्वा वक्तव्यः, डे च
विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ।
३९ द्विषत्—परयोस्तापेः ।
४० वाचि यमो व्रते । (२)
४१ पूः—सर्वयोर्दारि—सहोः ।
४२ सर्व—कूलाभ्र—करीषेषु कषः ।
४३ मेघर्ति—भयेषु कृञः । ४४
४४ क्षेम—प्रिय—मद्रेऽण् च ।
४५ आशिते भुवः करण—भावयोः ।
४६ संज्ञायां भृ—तृ—वृ—जि—धारि—
सहि—तपि—दमः । ४७
४७ गमश्च । ४८
४८ अन्तात्यन्ताध्व—दूर—पार—सर्वान—
न्तेषु डः । ५०
(वा०) अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्
४९ आशिषि हनः । ५५
(वा०) कर्मणि समि च ।
५० अपे क्लेश—तमसोः ।
५१ कुमार—शीर्षयोर्णिनिः ।

५२ लक्षणे जाया—पत्योष्टक् । ५४
५३ अमनुष्य—कर्तृके च ।
५४ शक्तौ हस्ति—कपाटयोः ।
५५ पाणिघ—ताडघौ शिल्पिनि ।
५६ आढ्य—सुभग—स्थूल—पलित—नग्नान्ध—प्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । ५७
५७ कर्तरि भुवः खिष्णुच्—खुकञौ ।
५८ स्पृशोऽनुदके क्विन् । ६०
५९ ऋत्विग्—दधृक्—स्रग्—दिगुष्णिगञ्चु युजि—क्रुञ्चां च ।
६० त्यदादिषुदृशोऽनालोचने कञ् च(३)
(वा०) समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्, क्सोऽपि वाच्यः ।
६१ सत्—सू—द्विष—द्रुह—दुह—युज—विद—भिद—च्छिद—जि—नी—राजामुपसर्गेऽपि क्विप् । ७७
६२ भजो ण्विः । ६४
६३ छन्दसि सहः । ६७
६४ वहश्च । ६६
६५ कव्य—पुरीष—पुरीष्येषु ञ्युट् । ६६
६६ हव्येऽनन्तःपादम् ।
६७ जन—सन—खन—क्रम—गमो विट् । ६९
६८ अदोऽनन्ने । ६९
६९ क्रव्ये च ।
७० दुहः कब् घश्च । ७२
७१ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्—पुरोडाशो ण्विन् । ७२
७२ अवे यजः । ७३
७३ विजुपे छन्दसि । ७५, ७६
७४ आतो मनिन्—क्वनिब्वनिपश्च ७५
७५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
७६ क्विप् च । ७७
७७ स्थः क च ।
७८ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ८३, ८६
(वा०) साधुकारिणि च, ब्रह्मणि वदः ।
७९ कर्तर्युपमाने ।
८० व्रते । (४)
८१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।
८२ मनः । ८३
८३ आत्ममाने खश्च ।

(भूते कृत्प्रत्ययप्रकरणम्)

८४ भूते । १२२
८५ करणे यजः ।
८६ कर्मणि हनः । ९२, ८८
८७ ब्रह्म—भ्रूण—वृत्रेषु क्विप् । ९२
८८ बहुलं छन्दसि ।
८९ सु—कर्म—पाप—मन्त्र—पुण्येषु कृञः ।
९० सोमे सुञः ।
९१ अग्नौ चेः । ९२
९२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।
९३ कर्मणीनिर्वि—क्रियः ।
९४ दृशेः क्वनिप् । ९६
९५ राजनि युधि—कृञः ९६
९६ सहे च ।
९७ सप्तम्यां जनेर्डः । १०१
९८ पञ्चम्यामजातौ ।
९९ उपसर्गे च संज्ञायाम् । १००
१०० अनौ कर्मणि । (५)

१०१ अन्येष्वपि दृश्यते ।
१०२ निष्ठा ।
१०३ सु—यजोर्ङ्वनिप् ।
१०४ जीर्यतेरतृन् ।
१०५ छन्दसि लिट् । १०७
१०६ लिटः कानज् वा । १०९
१०७ क्वसुश्च । १०९
१०८ भाषायां सद—वस—श्रुवः ।
१०९ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।
११० लुङ् ।
१११ अनद्यतने लङ् । १२२
११२ अभिज्ञावचने लृट् । ११४
११३ न यदि ।
११४ विभाषा साकाङ्क्षे ।
११५ परोक्षे लिट् । ११८, ११७
११६ ह—शश्वतोर्लङ् च । ११७
११७ प्रश्ने चासन्नकाले ।
११८ लट् स्मे । १२२, ११९
११९ अपरोक्षे च ।
१२० ननौ पृष्ट—प्रतिवचने । १२१(६)
१२१ न—न्वोर्विभाषा । १२२
१२२ पुरि लुङ् चास्मे ।

(वर्तमाने कृत्प्रत्ययप्रकरणम्)

१२३ वर्तमाने लट् । ३।३।१
१२४ लटः शतृ—शानचावप्रथमा-समानाधिकरणे । १२६
१२५ संबोधने च ।
१२६ लक्षण—हेत्वोः क्रियायाः ।
१२७ तौ सत् ।
१२८ पूङ्—यजोः शानन् ।
१२९ ताच्छील्य—वयो—वचन—शक्तिषु चानश् ।
१३० इङ्—धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि । १३३
१३१ द्विषोऽमित्रे ।
१३२ सुञो यज्ञ—संयोगे ।
१३३ अर्हः प्रशंसायाम् ।
१३४ आ क्वेस्तच्छील—तद्धर्म-तत्साधुकारिषु । १७८
१३५ तृन् ।
१३६ अलंकृञ्—निराकृञ्—प्रजनोत्प—चोत्पतोन्मद—रुच्यपत्रप—वृतु—वृधु—सहचर इष्णुच् । १३८
१३७ णेश्छन्दसि । १३८
१३८ भुवश्च । १३१
१३९ ग्ला—जि—स्थश्च ग्स्नुः ।
१४० त्रसि—गृधि—धृषि—क्षिपेः क्नुः (७)
१४१ शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् । १४५
१४२ संपृचानुरुधाङ्—यमाङ्—यस—परि—सृसंसृज—परिदेवि—संज्वर—परि—क्षिप—परिरट—परिवद—परिदह—परिमुह—दुष—द्विष—द्रुह—दुह—युजा—क्रीड—विविच—त्यज—रज-भजाति-चरापचरामुषाभ्याहनश्च
१४३ वौ कष-लस-कत्थ-स्रम्भः १४४
१४४ अपे च लषः ।
१४५ प्रे लप—सृद्रु—मथ—वद—वसः ।
१४६ निन्द-हिंस-क्लिश-खाद-विनाश-परिक्षिप—परिरट—परिवादि—व्याभाषा—सूञो वुञ् । १४७
१४७ देवि—क्रुशोश्चोपसर्गे ।

१४८ चलन—शब्दार्थादकर्मकाद्
युच् । १४९, १५३
१४९ अनुदात्तेतश्च हलादेः ।
१५० जु-चङ्क्रम्य—दन्द्रम्य—सृ—गृधि—
ज्वल—शुच—लष—पत—पदः ।
१५१ क्रुध—मण्डार्थेभ्यश्च ।
१५२ न यः । १५३
१५३ सूद—दीप—दीक्षश्च ।
१५४ लष—पत—पद—स्था—भू—वृष—
हन—कम—गम—शृभ्य उकञ् ।
१५५ जल्प—भिक्ष—कुट्ट—लुण्ठः—वृङः
षाकन् ।
१५६ प्रजोरिनिः । १५७
१५७ जि-दृ-क्षि-विश्रीण्वमाव्यथाभ्यम-
परिभू—प्रसूभ्यश्च ।
१५८ स्पृहि—गृहि—पति—दयि—निद्रा—
तन्द्रा—श्रद्धाभ्य आलुच् ।
१५९ दा—धेट्—सि—शद—सदो रुः ।
१६० सृ—घस्यदः कमरच् । (८)
१६१ भञ्ज—भास—मिदो घुरच् ।
१६२ विदि—भिदि—च्छिदेः कुरच् ।
१६३ इण—नश्—जि—सर्तिभ्यः
क्वरप् । १६४
१६४ गत्वरश्च ।
१६५ जागुरूकः । १६६
१६६ यज—जप—दशां यङः ।
१६७ नमि—कम्पि—स्म्यजस—कम—
हिंस—दीपो रः ।
१६८ सनाशंस—भिक्ष उः । १७०
१६९ विन्दुरिच्छुः ।
१७० क्याच्छन्दसि । १७१

१७१ आदृ—गम—हन—जनः कि—किनौ
लिट् च ।
(वा०) भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः
१७२ स्वपि तृषोर्नजिङ् ।
१७३ शृ—वन्द्योरारुः ।
१७४ भियः क्रुक्—लुकनौ ।
१७५ स्थेश—भास—पिस—कसो
वरच् । १७६
१७६ यश्च यङः ।
१७७ भ्राज—भास—धुर्वि—द्युतोर्जि—पॄ—
जुग्राव—स्तुवः क्विप् । १७९
१७८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।
१७९ भुवः संज्ञान्तरयोः । १८०
१८० वि—प्र—संभ्यो ड्वसंज्ञायाम् (९)
(वा०) डुप्रकरणे मितद्रुवादिभ्य उप-
संख्यानम् ।
१८१ धः कर्मणि ष्ट्रन् । १८३
१८२ दाम्नी—शस—यु—युज—स्तु—तुद—
सि—सिच—मिह—पत—दश—नहः
करणे । १८६
१८३ हल—सूकरयोः पुवः ।
१८४ अर्ति—लू—धू—सू—खन—सह—चर
इत्रः । १८६
१८५ पुवः संज्ञायाम् । १८६
१८६ कर्तरि चर्षि—देवतयोः ।
१८७ ञीतः क्तः । १८८
१८८ मति—बुद्धि—पूजार्थेभ्यश्च ।
(कर्मणि० दिवा० पूःसर्व० सत्सू०
बहुल० अन्येष्वपि० नन्वोः० शमि०
भञ्जभास० धः कर्मणि० अष्टौ ८)

॥ इति तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

१ उणादयो बहुलम् । ३
२ भूतेऽपि दृश्यन्ते ।

(भविष्यति कृत्प्रत्ययप्रकरणम्)

३ भविष्यति गम्यादयः । १५
४ यावत् पुरा—निपातयोर्लट् । ९
५ विभाषा कदा—कर्ह्योः । ९
६ किंवृत्ते लिप्सायाम् ।
७ लिप्स्यमान—सिद्धौ च । ९
८ लोडर्थलक्षणे च । ९
९ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ।
१० तुमुन्—ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । १३४
११ भाववचनाश्च ।
१२ अण् कर्मणि च ।
१३ लृट् शेषे च । १५
१४ लृटः सद् वा ।
१५ अनद्यतने लुट् ।

(घञादिप्रत्ययप्रकरणम्)

१६ पद-रुज-विश-स्पृशो घञ् । ५५
१७ सृ स्थिरे ।
१८ भावे । ११२
१९ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ११२
२० परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । (१)
(वा०) दार-जारौ कर्तरि णिलुक् च ।
२१ इङश्च ।
२२ उपसर्गे रुवः ।
२३ समि यु—द्रु—दुवः ।
२४ श्रि—णी—भुवोऽनुपसर्गे ।
२५ वौ क्षु—श्रुवः ।
२६ अवोदोर्नियः ।
२७ प्रे द्रु—स्तु—स्रुवः ।
२८ निरभ्योः पू—ल्वोः ।
२९ उन्न्योर्ग्रः । ३०
३० कृ धान्ये ।
३१ यज्ञे समि स्तुवः ।
३२ प्रे स्त्रोऽयज्ञे । ३४
३३ प्रथमे वावशब्दे । ३४
३४ छन्दोनाम्नि च ।
३५ उदि ग्रहः । ३६
३६ समि मुष्टौ ।
३७ परि—न्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ।
३८ परावनुपात्यय इणः ।
३९ व्युपयोः शेतेः पर्याये ।
४० हस्तादाने चेरस्तेये । ४२ (२)
४१ निवास—चिति—शरीरोपसमा—धानेष्वादेश्च कः । ४२
४२ सङ्घे चानौत्तराधर्ये ।
४३ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।
४४ अभिविधौ भाव इनुण् ।
४५ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ४७
४६ प्रे लिप्सायाम् ।
४७ परौ यज्ञे ।
४८ नौ वृ धान्ये ।
४९ उदि श्रयति—यौति—पू—द्रुवः ।
५० विभाषाऽऽङि रु—प्लुवोः । ५५
५१ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ५३
५२ प्रे वणिजाम् । ५४

५३ रश्मौ च ।
५४ वृणोतेराच्छादने ।
५५ परौ भूवोऽवज्ञाने ।
५६ एरच् ।
(वा०) भयादीनामुपसंख्यानम् ।

(अप्प्रत्ययप्रकरणम्)

५७ ऋदोरप् । ८७
५८ ग्रह—वृ—दृ—निश्चि—गमश्च ।
(वा०) घञर्थे कविधानम् ।
५९ उपसर्गेऽदः । ६०
६० नौ ण च । (३)
६१ व्यध—जपोरनुपसर्गे । ६५
६२ स्वन—हसोर्वा । ६५
६३ यमः समुप—नि—विषु च ।
६४ नौ गद—नद—पठ—स्वनः । ६५
६५ क्वणो वीणायां च ।
६६ नित्यं पणः परिमाणे ।
६७ मदोऽनुपसर्गे ।
६८ प्रमद—संमदौ हर्षे ।
६९ समुदोरजः पशुषु ।
७० अक्षेषु ग्लहः ।
७१ प्रजने सर्तेः ।
७२ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युप—विषु । ७५
७३ आङि युद्धे ।
७४ निपानमाहावः ।
७५ भावेऽनुपसर्गस्य । ७६
७६ हनश्च वधः ।
७७ मूर्तौ घनः ।
७८ अन्तर्घनो देशे ।
७९ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।
८० उद्घनोऽत्याधानम् । (४)
८१ अपघनोऽङ्गम् ।
८२ करणेऽयो—वि—द्रुषु । ८४
८३ स्तम्बे क च ।
८४ परौ घः ।
८५ उपघ्न आश्रये ।
८६ सङ्घोद्घौ गण—प्रशंसयोः ।
८७ निघो निमित्तम् ।

(क्त्र्यादिप्रत्ययप्रकरणम्)

८८ ड्वितः क्त्रिः ।
८९ ट्वितोऽथुच् ।
९० यज—याच—यत—विच्छ—प्रच्छ—रक्षो नङ् ।
९१ स्वपो नन् ।
९२ उपसर्गे घोः किः । ९३
९३ कर्मण्यधिकरणे च ।
९४ स्त्रियां क्तिन् । ११२, ९७
(वा०) ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद् वाच्यः, श्रु—यजि—स्तुभ्यः करणे, ग्ला—म्ला—ज्या—हाभ्यो निः, संप—दादिभ्यः क्विप्, क्तिन्नपीष्यते ।
९५ स्था—गा—पा—पचो भावे । ९६
९६ मन्त्रे वृषेष—पच—मन—विद—भू—वी—रा उदात्तः । १००
९७ ऊति—यूति—जूति—साति—हेति—कीर्तयश्च ।
९८ व्रज—यजोर्भावे क्यप् । १००
९९ संज्ञायाम् समज—निषद—निपत—मन—विद—षुञ्—शीङ्—भृञिणः ।

१०० कृञः श च । १०१ (५)
१०१ इच्छा ।
(वा०) परिचर्या—परिसर्या—मृगयाटा—
ट्यानामुपसंख्यानम् ।
१०२ अ प्रत्ययात् । १०३
१०३ गुरोश्च हलः ।
१०४ षिद्भिदादिभ्योऽङ् । १०६
(वा०) क्रपेः सम्प्रसारणं च ।
१०५ चिन्ति-पूजि-कथि-कुम्बि-चर्चश्च ।
१०६ आतश्चोपसर्गे ।
१०७ ण्यास—श्रन्थो युच् ।
१०८ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् । ११०
(वा०) इक् कृष्यादिभ्यः, धात्वर्थनि—
र्देशे ण्वुल्वक्तव्यः, इक्श्तिपौ
धातुनिर्देशे, वर्णात्कारः मत्वर्थाच्छः ।
१०९ संज्ञायाम् ।
११० विभाषाख्यान—परिप्रश्नयोरिञ् च ।
१११ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ।
११२ आक्रोशे नञ्यनिः ।
११३ कृत्य—ल्युटो बहुलम् ।
११४ नपुंसके भावे क्तः । ११६
११५ ल्युट् च । ११७
११६ कर्मणि च येन संस्पर्शात्
कर्तुः शरीरसुखम् ।
११७ करणाधिकरणयोश्च । १२५
११८ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।
१२५, ११९
११९ गोचर—संचर—वह—व्रज—
व्यजा—पण—निगमाश्च ।
१२० अवे तृ—स्त्रोर्घञ् । १२५ (६)
१२१ हलश्च ।
१२२ अध्याय—न्यायोद्याव—संहाराश्च ।
१२३ उदङ्कोऽनुदके ।
१२४ जालमानायः ।
१२५ खनो घ च ।
१२६ ईषद्—दुः—सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु
खल् । १२७, १२८, १२९, १३०
१२७ कर्तृ—कर्मणोश्च भू—कृञोः ।
१२८ आतो युच् । १३०
१२९ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । १३०
१३० अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।
(वा०) भाषायां शासि—युधि—दृशि—
घृषि—मृषिभ्यो युज्वाच्यः ।

(लकारार्थप्रकरणम्)

१३१ वर्तमान—सामीप्ये
वर्तमानवद् वा । १३२
१३२ आशंसायां भूतवच्च । १३३
१३३ क्षिप्र—वचने लृट् ।
१३४ आशंसा—वचने लिङ् ।
१३५ नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्ध—
सामीप्ययोः । १३८
१३६ भविष्यति मर्यादा—वचनेऽवर—
स्मिन् । १३९, १३८, १३७
१३७ काल—विभागे चानहोरात्रा—
णाम् । १३८
१३८ परस्मिन् विभाषा ।
१३९ लिङ्निमित्ते लृङ्
क्रियातिपत्तौ । १४१
१४० भूते च । १४१ (७)
१४१ वोताप्योः । १५१

१४२ गर्हाया लडपि—जात्वोः । १४४, १४३
१४३ विभाषा कथमि लिङ् च ।
१४४ किंवृत्ते लिङ्—लटौ । १४५
१४५ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । १४८
१४६ किं—किलास्त्यर्थेषु लृट् ।
१४७ जातु—यदोर्लिङ् । १५०
१४८ यच्च—यत्रयोः । १५०
१४९ गर्हायां च ।
१५० चित्रीकरणे च । १५१
१५१ शेषे लृडयदौ ।
१५२ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । १५५
१५३ काम—प्रवेदनेऽकच्चिति ।
१५४ संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे । १५५
१५५ विभाषा धातौ संभावन—वचनेऽयदि ।
१५६ हेतु—हेतुमतोर्लिङ् । १५६
१५७ इच्छार्थेषु लिङ्—लोटौ । १५९
१५८ समानकर्तृकेषु तुमुन् । १५९
१५९ लिङ् च । १६०
१६० इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । (२)
१६१ विधि—निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट संप्रश्न—प्रार्थनेषु लिङ् । १६२
१६२ लोट् च । १६३
१६३ प्रैषातिसर्ग—प्राप्तकालेषु कृत्याश्च । १६५
१६४ लिङ् चोर्ध्व—मौहूर्तिके । १६५
१६५ स्मे लोट् । १६६
१६६ अधीष्टे च ।
१६७ काल-समय-वेलासु तुमुन् १६८
१६८ लिङ् यदि । १६९
१६९ अर्हे कृत्य—तृचश्च ।
१७० आवश्यकाधमर्ण्यर्योर्णिनिः १७१
१७१ कृत्याश्च । १७२
१७२ शकि लिङ् च ।
१७३ आशिषि लिङ्—लोटौ । १७४
१७४ क्तिच्—क्तौ च संज्ञायाम् ।
१७५ माङि लुङ् । १७६
१७६ स्मोत्तरे लङ् च ।
(उणादय० इङो० निवास०व्यघजपो० अपघन० इच्छा० हलश्च० वोताप्यो० विधि० षोडश १६)

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

(धातुसम्बन्धे प्रत्ययप्रकरणम्)

१ धातु—सम्बन्धे प्रत्ययाः । ६६
२ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हि—स्वौ वा च त—ध्वमोः । ३
३ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।
४ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ५
५ समुच्चये सामान्यवचनस्य ।
६ छन्दसि लुङ्—लङ्—लिटः । १७
७ लिङर्थे लेट् । ८
८ उपसंवादाशङ्कयोश्च ।
९ तुमर्थे से—सेनसेऽसेन्—क्से—कसेनध्यै—अध्यैन्कध्यै—कध्यैन्—शध्यै—शध्यैन्—तवै—तवेङ्—तवेनः । १३

१० प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ।
११ दृशे विख्ये च ।
१२ शकि णमुल्—कमुलौ ।
१३ ईश्वरे तोसुन्—कसुनौ ।
१४ कृत्यार्थे तवै-केन्-केन्य-त्वनः। १५
१५ अवचक्षे च ।
१६ भावलक्षणे स्थेण्—कृञ्—वदि—चरि—हु—तमि—जनिभ्यस्तोसुन्। १७
१७ सृपि—तृदोः कसुन् ।

(क्त्वाप्रत्ययप्रकरणम्)

१८ अलं—खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । २४
१९ उदीचां माङो व्यतीहारे ।
२० परावरयोगे च । (१)
२१ समान—कर्तृकयोः पूर्वकाले २६
२२ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च । २३, २४
२३ न यद्यनाकाङ्क्षे ।
२४ विभाषाऽग्रे प्रथम—पूर्वेषु ।
२५ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । २८

(णमुल्प्रत्ययप्रकरणम्)

२६ स्वादुमि णमुल् । ५८
२७ अन्यथैवं—कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । २८
२८ यथा—तथयोरसूया—प्रतिवचने ।
२९ कर्मणि दृशि—विदोः साकल्ये। ३६
३० यावति विन्द—जीवोः ।
३१ चर्मोदरयोः पूरेः । ३२
३२ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३३
३३ चेले क्नोपेः ।
३४ निमूल—समूलयोः कषः ।
३५ शुष्क—चूर्ण—रूक्षेषु पिषः ।
३६ समूलाकृत—जीवेषु हन्—कृञ्—ग्रहः
३७ करणे हनः । ४०
३८ स्नेहने पिषः ।
३९ हस्ते वर्ति—ग्रहोः ।
४० स्वे पुषः । (२)
४१ अधिकरणे बन्धः । ४२
४२ संज्ञायाम् ।
४३ कर्त्रोर्जीव—पुरुषयोर्नशि—वहोः। ४५
४४ ऊर्ध्वे शुषि—पूरोः ।
४५ उपमाने कर्मणि च ।
४६ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।
४७ उपदंशस्तृतीयायाम् । ५१
४८ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ।
४९ सप्तम्यां चोपपीड—रुध—कर्षः। ५१
५० समासत्तौ ।
५१ प्रमाणे च ।
५२ अपादाने परीप्सायाम् । ५३
५३ द्वितीयायां च । ५८
५४ स्वाङ्गेऽध्रुवे । ५५
५५ परिक्लिश्यमाने च ।
५६ विशि—पति—पदि—स्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ।
५७ अस्यति—तृषोः क्रियान्तरे कालेषु ।
५८ नाम्न्यादिशि—ग्रहोः ।
५९ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वा—णमुलौ । ६०, ६४
६० तिर्यच्यपवर्गे । (३)
६१ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृ—भ्वोः । ६२

६२ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ।
६३ तूष्णीमि भुवः । ६४
६४ अन्वच्यानुलोम्ये ।
६५ शक—धृष—ज्ञा—ग्ला—घट—रभ—लभ—क्रम—सहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । ६६
६६ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।

(कर्तरि कृत्प्रत्ययप्रकरणम्)

६७ **कर्त्तरि कृत्** । ६९
६८ भव्य—गेय—प्रवचनीयोपस्थानीय—जन्याप्लाव्यापात्या वा ।
६९ **लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः** । ७२
७० तयोरेव कृत्य—क्त—खलर्थाः ।
७१ आदिकर्मणि **क्तः कर्त्तरि च** । ७२
७२ गत्यर्थाकर्मक—श्लिष—शीङ्—स्थास—वस—जन—रुह—जीर्यतिभ्यश्च ।
७३ दाश—गोघ्नौ संप्रदाने ।
७४ भीमादयोऽपादाने ।
७५ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ।
७६ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य—गति—प्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

(तिङ्प्रकरणम्)

७७ **लस्य** । ११७
७८ तिप्—तस्—झि—सिप्—थस्—थ—मिब्—वस्—मस्—तातां—झ—थासाथां—ध्व—मिड्—वहि—महिङ् ।
७९ **टित** आत्मनेपदानां टेरे । ८०
८० थासः से ।
८१ लिटस्त—झयोरेशिरेच् । ८२
८२ परस्मैपदानां णलतुसुस्—थल—थुस—णल्—व—माः । ८४
८३ विदो लटो वा । ८४
८४ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।
८५ लोटो लङ्वत् । ९३
८६ एरुः ।
८७ सेर्ह्यपिच्च । ८८
८८ वा छन्दसि ।
८९ मेर्निः ।
९० आमेतः । ९१
९१ स—वाभ्यां वामौ ।
९२ आडुत्तमस्य पिच्च । ९३
९३ एत ऐ ।
९४ लेटोऽडाटौ । ९८
९५ आत ऐ । ९६
९६ वैतोऽन्यत्र । ९८
९७ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । १००
९८ **स उत्तमस्य** । ९९
९९ **नित्यं ङितः** । १००, १०१
१०० इतश्च । (५)
१०१ तस्—थस्—थ—मिपां ताम्—तम्—तामः ।
१०२ लिङः सीयुट् । १०८
१०३ यासुट्—परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । १०४
१०४ किदाशिषि ।
१०५ झस्य रन् ।
१०६ इटोऽत् ।
१०७ सुट् ति—थोः ।

१०८ झेर्जुस् । ११२
१०९ सिजभ्यस्त—विदिभ्यश्च ।
११० आतः । १११
१११ लङः शाकटायनस्यैव । ११२
११२ द्विषश्च ।
(सार्वधातुकादिसंज्ञाप्रकरणम्)
११३ तिङ्शित् सार्वधातुकम् ।
११४ आर्धधातुकं शेषः । ११७
११५ लिट् च ।
११६ लिङाशिषि ।
११७ छन्दस्युभयथा ।
(धातुसंबन्धे० समान० अधिकरणे० स्वाङ्गे० लिट० तस्थस्थमिपां० सप्तदश १७)
॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठे तृतीयोऽध्यायः ॥
(सूत्रसंख्या ६९१)

★ ★ ★

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमः पादः

(स्त्र्यधिकारप्रकरणम्)

१ ङ्याप् प्रातिपदिकात् । ५।४।१६०
२ स्वौजसमौट्—छष्टाभ्याम्—भिस्—ङे—भ्याम्—भ्यस्—ङसि—भ्याम्—भ्यस्—ङसोसाम्—ङ्योस्—सुप् ।
३ स्त्रियाम् । ८१
४ अजाद्यतष्टाप् । ८१
५ ऋन्नेभ्यो ङीप् । २४
६ उगितश्च ।
७ वनो र च ।
८ पादोऽन्यतरस्याम् । ९
९ टाबृचि । १०
१० न षट्स्वस्रादिभ्यः । १२
११ मनः । १३
१२ अनो बहुव्रीहेः । १३
१३ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।
१४ अनुपसर्जनात् । ८१
१५ टिड्—ढाणञ्—द्वयसज्दघ्नञ्—मात्रच्—तयप्—ठक्—ठञ्—कञ्—क्वरपः ।
१६ यञश्च । १८
१७ प्राचां ष्फस्तद्धितः ।
१८ सर्वत्र लोहितादि—कतन्तेभ्यः ।
१९ कौरव्य—माण्डूकाभ्यां च ।
२० वयसि प्रथमे । (१)
२१ द्विगोः २४
२२ अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धित—लुकि । २४
२३ काण्डान्तात् क्षेत्रे ।
२४ पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।
२५ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । २९, २६
२६ संख्याव्ययादेर्ङीप् । २७
२७ दाम—हायनान्ताच्च ।
२८ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । २९
२९ नित्यं संज्ञा—च्छन्दसोः । ३१
३० केवल—मामक—भागधेय—पापापर—समानार्य—कृत—सुमङ्गल—भेषजाच्च
३१ रात्रेश्चाजसौ ।
३२ अन्तर्वत् पतिवतोर्नुक् ।
३३ पत्युर्नो यज्ञ—संयोगे । ३५
३४ विभाषा सपूर्वस्य ।
३५ नित्यं सपत्न्यादिषु ।
३६ पूतक्रतोरै च । ३७
३७ वृषाकप्यग्नि—कुसित—कुसीदानामुदात्तः । ३८
३८ मनोरौ वा । ३९
३९ वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तो नः । ४०
४० अन्यतो ङीष् । ६५ (२)
४१ षिद्—गौरादिभ्यश्च ।
(वा०) पिप्पल्यादयश्च ।

४२ जानपद—कुण्ड—गोण—स्थल—
भाज—नाग—काल—नील—कुश—
कामुक—कबर—राद् वृत्त्यमत्रावपना-
कृत्रिमाश्राणा—स्थौल्य—वर्णनाच्छाद-
नायोविकारमैथुनेच्छा—केशवेशेषु ।
४३ शोणात् प्राचाम् ।
४४ वोतो गुणवचनात् । ४५
४५ बह्वादिभ्यश्च । ४६
(वा०) कृदिकारादक्तिनः, सर्वतोऽ—
क्तिन्नर्थादित्येके ।
४६ नित्यं छन्दसि । ४७
४७ भुवश्च ।
४८ पुंयोगादाख्यायाम् । ४९
४९ इन्द्र—वरुण—भव—शर्व—रुद्र—मृड—
हिमारण्य—यव—यवन—मातुला—
चार्याणामानुक् ।
५० क्रीतात् करणपूर्वात् । ५१
५१ क्तादल्पाख्यायाम् । ५३
५२ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ६३
५३ अस्वाङ्गपूर्वपदाद् वा । ५५
५४ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगो—
पधात् । ५८
(वा०) अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम्
५५ नासिकोदरौष्ठ—जङ्घा—दन्त—कर्ण—
शृङ्गाच्च ।
५६ न क्रोडादि—बह्वचः । ५८
५७ सह—नञ्—विद्यमान—पूर्वाच्च ।
५८ नख—मुखात् संज्ञायाम् ।
५९ दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ।
६० दिक्पूर्वपदान्ङीप् । (३)

६१ वाहः ।
६२ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ।
६३ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ६४
६४ पाक—कर्ण—पर्ण—पुष्प—फल—
मूल—वालोत्तर—पदाच्च ।
६५ इतो मनुष्यजातेः । ६६
६६ ऊङुतः । ७२
६७ बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ।
६८ पङ्गोश्च ।
(वा०) श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च ।
६९ ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ७०
७० संहित—शफ—लक्षण—वामादेश्च ।
७१ कद्रु—कमण्डल्वोश्छन्दसि । ७२
७२ संज्ञायाम् ।
७३ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ।
(वा०) नृ—नरयोर्वृद्धिश्च ।
७४ यङश्चाप् । ७५
७५ आवट्याच्च ।
७६ तद्धिताः । ५।४।१६०
७७ यूनस्तिः ।
७८ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः
ष्यङ् गोत्रे । ७९, ८१, ८०
७९ गोत्रावयवात् ।
८० क्रौड्यादिभ्यश्च । (४)
८१ दैवयज्ञि—शौचिवृक्षि—सात्यमुग्रि—
काण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

(तद्धितप्रकरणम्)

८२ समर्थानां प्रथमाद् वा । ५।२।१४०
८३ प्राग्दीव्यतोऽण् । ४।४।२
८४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ।

(वा०) गोरजादिप्रसङ्गे यत् ।
८५ दित्यदित्यादित्य—पत्युत्तरपदाण्ण्यः ।
(वा०) पृथिव्या ञाञौ, देवाद्यञञौ, बहिषष्टिलोपश्चेति वक्तव्यम् ।
८६ उत्सादिभ्योऽञ् ।
८७ स्त्री—पुंसाभ्यां नञ्—स्नञौ भवनात् । ५।२।१
८८ द्विगोर्लुगनपत्ये ।
८९ गोत्रेऽलुगचि । ९१
९० यूनि लुक् । ९१
९१ फक्—फिञोरन्यतरस्याम् ।

(तद्धितेषु अपत्याधिकारः)

९२ तस्यापत्यम् । १७८
९३ एको गोत्रे ।
९४ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ।
९५ अत इञ् । ९७
९६ बाह्वादिभ्यश्च ।
९७ सुधातुरकङ् च ।
९८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् । १११
९९ नडादिभ्यः फक् । १०३
१०० हरितादिभ्योऽञः । (५)
१०१ यञिञोश्च ।
१०२ शरद्वच्छुनक—दर्भाद् भृगु—वत्सा—ग्रायणेषु ।
१०३ द्रोण—पर्वत—जीवन्तादन्यतरस्याम्
१०४ अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ।
१०५ गर्गादिभ्यो यञ् । १०९
१०६ मधु—बभ्र्वोर्ब्राह्मण—कौशिकयोः ।
१०७ कपि—बोधादाङ्गिरसे । १०९
१०८ वतण्डाच्च । १०९
१०९ लुक् स्त्रियाम् ।
११० अश्वादिभ्यः फञ् । १११
१११ भर्गात् त्रैगर्ते ।
११२ शिवादिभ्योऽण् । ११९
११३ अवृद्धाभ्यो नदी—मानुषीभ्यस्त—न्नामिकाभ्यः ।
११४ ऋष्यन्धक—वृष्णि—कुरुभ्यश्च ।
११५ मातुरुत् संख्या—सं—भद्र—पूर्वायाः ।
११६ कन्यायाः कनीन च ।
११७ विकर्ण—शुङ्ग—च्छगलाद् वत्स—भरद्वाजात्रिषु ।
११८ पीलाया वा ।
११९ ढक् च मण्डूकात् ।
१२० स्त्रीभ्यो ढक् । १२१, १२७ (६)
१२१ द्व्यचः । १२२
१२२ इतश्चानिञः ।
१२३ शुभ्रादिभ्यश्च ।
१२४ विकर्ण—कुषीतकात् काश्यपे ।
१२५ भ्रुवो वुक् च ।
१२६ कल्याण्यादीनामिनङ् च । १२७
१२७ कुलटाया वा ।
१२८ चटकाया ऐरक् ।
१२९ गोधाया ढ्रक् । १३०, १३१
१३० आरगुदीचाम् ।
१३१ क्षुद्राभ्यो वा ।
१३२ पितृष्वसुश्छण् । १३३, १३४
१३३ ढकि लोपः । १३४
१३४ मातृष्वसुश्च ।
१३५ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । १३६
१३६ गृष्ट्यादिभ्यश्च ।

१३७ राज–श्वशुराद् यत् ।
१३८ क्षत्राद् घः ।
१३९ कुलात् खः । १४०
१४० अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्–ढकञौ । १४२ (७)
१४१ महाकुलादञ्–खञौ ।
१४२ दुष्कुलाड्ढक् ।
१४३ स्वसुश्छः । १४४
१४४ भ्रातुर्व्यच्च । १४५
१४५ व्यन् सपत्ने ।
१४६ रेवत्यादिभ्यष्ठक् । १४७
१४७ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । १४९
१४८ वृद्धाट् ठक् सौवीरेषु बहुलम् । १४९, १५०
१४९ फेश्छ च ।
१५० फाण्टाहृति–मिमताभ्यां ण–फिञौ
१५१ कुर्वादिभ्यो ण्यः । १५२
(वा०) सम्राजः क्षत्रिये ।
१५२ सेनान्त-लक्षण-कारिभ्यश्च १५३
१५३ उदीचामिञ् ।
१५४ तिकादिभ्यः फिञ् । १५९
१५५ कौसल्य–कार्मार्याभ्यां च ।
१५६ अणो द्व्यचः ।
१५७ उदीचां वृद्धादगोत्रात् । १५९
१५८ वाकिनादीनां कुक् च । १५९
१५९ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।
१६० प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् । (८)
१६१ मनोर्जातावञ्–यतौ षुक् च ।
१६२ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । १६५
१६३ जीवति तु वंश्ये युवा । १६४, १६५
१६४ भ्रातरि च ज्यायसि ।
१६५ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।
१६६ वृद्धस्य च पूजायाम् ।
१६७ यूनश्च कुत्सायाम् ।
१६८ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । १७६, १६७
१६९ साल्वेय–गान्धारिभ्यां च ।
१७० द्व्यञ्-मगध-कलिङ्ग-सूरमसादण्
१७१ वृद्धत्–कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ।
१७२ कुरु–नादिभ्यो ण्यः ।
१७३ साल्वावयव–प्रत्यग्रथ–कलकूटा–श्मकादिञ् ।
१७४ ते तद्राजाः । १७६
१७५ कम्बोजाल्लुक् । १७६
(वा०) कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ।
१७६ स्त्रियामवन्ति–कुन्ति–कुरुभ्यश्च । १७७
१७७ अतश्च ।
१७८ न प्राच्य–भर्गादि–यौधेयादिभ्यः ।

(ङ्याप्० द्विगोः० षिद्गौरादि० वाह० दैवयज्ञि० यञिञौ० द्व्यचः महाकुला० मनोर्जाता० षोडश १६)

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

(तद्धितेषु रक्ताद्यर्थप्रकरणम्)

१ तेन रक्तं रागात् । १२, २, २
२ लाक्षा-रोचना-(शकल-कर्दमा)ट्ठक्

(वा०) नीलया अन्, पीतात् कन्, हरिद्रा—महारजनाभ्यामञ् इति वक्तव्यम् ।

३ नक्षत्रेण युक्तः कालः । ६

४ लुबविशेषे । ५

५ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ।

६ द्वन्द्वाच्छः ।

७ दृष्टं साम । ९

८ कलेर्ढक् ।

९ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ।

१० परिवृतो रथः । १२

११ पाण्डुकम्बलादिनिः ।

१२ द्वैप—वैयाघ्रादञ् ।

१३ कौमारापूर्ववचने ।

१४ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । २०

१५ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।

१६ संस्कृतं भक्षाः । २०

१७ शुलोखाद् यत् ।

१८ दध्नष्ठक् । १९

१९ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ।

२० क्षीराड्ढञ् । (१)

२१ साऽस्मिन् पौर्णमासीति । २३

२२ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । २३

२३ विभाषा फाल्गुनी—श्रवणा—कार्तिकी—चैत्रीभ्यः ।

२४ साऽस्य देवता । ३५

२५ कस्येत् ।

२६ शुक्राद् घन् ।

२७ अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः । २६

२८ छ च । २९

(वा०) शतरुद्राद् घश्च ।

२९ महेन्द्राद् घाणौ च ।

३० सोमाट्ट्यण् ।

३१ वाय्वृतु पित्रुषसो यत् । ३२

३२ द्यावापृथिवी—शुनासीर—मरुत्व—दग्नी—षोम—वास्तोष्पति—गृह—नेधाच् छ च ।

३३ अग्नेर्ढक् ।

३४ कालेभ्यो भववत् ।

३५ महाराज—प्रोष्ठपदाट् ठञ् ।

(वा०) पूर्णमासादण् वक्तव्यः ।

३६ पितृव्य—मातुल—मातामह—पितामहाः ।

३७ तस्य समूहः । ५४, ५१

३८ भिक्षादिभ्योऽण् ।

३९ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र—राज—राजन्य—राज-पुत्र—वत्स—मनुष्याजाद् वुञ् । ४०

(वा०) वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ।

४० केदाराद् यञ् च । ४१ (२)

४१ ठञ् कवचिनश्च ।

४२ ब्राह्मण—माणव—वाडवाद् यन् ।

४३ ग्राम—जन—बन्धुभ्यस्तल् । ४५

४४ अनुदात्तादेरञ् । ४५

४५ खण्डिकादिभ्यश्च ।

४६ चरणेभ्यो धर्मवत् ।

४७ अचित्त—हस्ति—धेनोष्ठक् ।

४८ केशाश्वाभ्यां यञ्—छावन्यतरस्याम् ।

४९ पाशादिभ्यो यः । ५०

५० खल—गो—रथात् ।

५१ इनि—त्र—कट्यचश्च ।

(वा०) खलादिभ्यः इनिर्वक्तव्यः ।
५२ विषयो देशे । ५४
५३ राजन्यादिभ्यो वुञ् ।
५४ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विध—
ल्भ—क्तलौ ।
५५ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः
प्रगाथेषु । ५६
५६ संग्रामे प्रयोजन—योद्धृभ्यः ।
५७ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।
५८ घञः साऽस्यां क्रियेति ञः ।
५९ तदधीते तद्वेद । ६६
६० क्रतूक्थादि—सूत्रान्तात् ठक् । (४)
(वा०) आख्यानाख्यायिकेतिहास—
पुराणेभ्यश्च, इकन् पदोत्तरपदात्
शतषष्टेः षिकन् पथः बहुलम् ।
६१ क्रमादिभ्यो वुन् ।
६२ अनुब्राह्मणादिनिः ।
६३ वसन्तादिभ्यष्ठक् ।
६४ प्रोक्ताल्लुक् । ६६, ६५
६५ सूत्राच्च कोपधात् ।
६६ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।

(तद्धितेषु चातुरर्थिकप्रकरणम्)

६७ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ७०
६८ तेन निर्वृत्तम् ।
६९ तस्य निवासः । ७०
७० अदूरभवश्च ।
७१ ओरञ् । ७६
७२ मतोश्च बह्वजङ्गात् ।
७३ बह्वचः कूपेषु । ७४
७४ उदक् च विपाशः ।
७५ संकलादिभ्यश्च ।
७६ स्त्रीषु सौवीर—साल्व—प्राक्षु ।
७७ सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ७९
७८ रोणी ।
७९ कोपधाच्च ।
८० वुञ्—छण्—क—ठजिल—सेनि—र—
ढञ्—ण्य—य—फक्—फिञिञ्—
ञ्य—कक्—ठकोऽरीहण—कृशाश्व—
र्श्य—कुमुद—काश—तृण—प्रेक्षा—
श्म—सखि—संकाश—बल—पक्ष—
कर्ण—सुतङ्गम—प्रग—दिन्व—राह—
कुमुदादिभ्यः । (५)
८१ जनपदे लुप् । ८३
८२ वरणादिभ्यश्च ।
८३ शर्कराया वा । ८४
८४ ठक्—छौ च ।
८५ नद्यां मतुप् । ८६
८६ मध्वादिभ्यश्च ।
८७ कुमुद—नड—वेतसेभ्यो ड्मतुप् ।
८८ नड—शादाड्ड्वलच् ।
८९ शिखाया वलच् ।
९० उत्करादिभ्यश्छः । ९१
९१ नडादीनां कुक् च ।

(तद्धितेषु शेषाधिकारः)

९२ शेषे । ४।३।१३४
९३ राष्ट्रावारपाराद् घ—खौ ।
९४ ग्रामाद् य—खञौ ।
९५ कत्र्यादिभ्यो ढकञ् । ९६

९६ कुल—कुक्षि—ग्रीवाभ्यः श्वास्यलंका—रेषु ।
९७ नद्यादिभ्यो ढक् ।
९८ दक्षिणा—पश्चात्—पुरसस्त्यक् ।
९९ कापिश्याः ष्फक् । १००
१०० रङ्कोरमनुष्येऽण् च । (६)
१०१ द्यु—प्रागपागुदक्—प्रतीचो यत् ।
१०२ कन्थायाष्ठक् । १०३
१०३ वर्णौ वुक् ।
१०४ अव्ययात् त्यप् । १०५
(वा०) अमेहक्व—तसि—त्रेभ्य एव, त्यब्नेर्ध्रुवे, अरण्याण्णः, दूरादेत्यः
१०५ ऐषमो—ह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ।
१०६ तीर—रूपोत्तरपदादञ्—ञौ ।
१०७ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । १०८
१०८ मद्रेभ्योऽञ् । १०९
१०९ उदीच्य—ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।
११० प्रस्थोत्तरपद—पलद्यादि—कोपधादण् । ११३
१११ कण्वादिभ्यो गोत्रे । ११३
११२ इञश्च । ११३
११३ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ।
११४ वृद्धाच्छः । ११८
११५ भवतष्ठक्—छसौ ।
११६ काश्यादिभ्यष्ठञ्—ञिठौ ।११८
(वा०) आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात् ।
११७ वाहीक—ग्रामेभ्यश्च ।
११८ विभाषोशीनरेषु ।
११९ ओर्देशे ठञ् ।
१२० वृद्धात् प्राचाम् । १२६ (७)
१२१ धन्व—योपधाद् वुञ् । १३०
१२२ प्रस्थ—पुर—वहान्ताच्च ।
१२३ रोपधेतोः प्राचाम् ।
१२४ जनपद—तदवध्योश्च । १२५
१२५ अवृद्धादपि बहुवचन—विषयात् । १२६
१२६ कच्छाग्नि—वक्त्र—गर्तोत्तरपदात् ।
१२७ धूमादिभ्यश्च ।
१२८ नगरात् कुत्सन—प्रावीण्ययोः ।
१२९ अरण्यान्मनुष्ये ।
१३० विभाषा कुरु—युगन्धराभ्याम् ।
१३१ मद्र—वृज्योः कन् ।
१३२ कोपधादण् । १३३
१३३ कच्छादिभ्यश्च । १३४
१३४ मनुष्य—तत्स्थयोर्वुञ् १३५,१३६
१३५ अपदातौ साल्वात् । १३६
१३६ गो—यवाग्वोश्च ।
१३७ गर्तोत्तरपदाच्छः । ४।३।१
१३८ गहादिभ्यश्च ।
(वा०) कुञ्जनस्य परस्य च, देवस्य च, स्वस्य च, वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः ।
१३९ प्राचां कटादेः ।
१४० राज्ञः क च । (८)
१४१ वृद्धादकेकान्त—खोपधात् । १४२
१४२ कन्था—पलद—नगर—ग्राम—ह्रदोत्तरपदात् ।

१४३ पर्वताच्च । १४४
१४४ विभाषाऽमनुष्ये ।
१४५ कृकण—पर्णाद्भारद्वाजे ।
(तेन० सास्मि० ठञ्० क्रमादिभ्य० जनपदे० द्युप्रागपाग्० धन्व० वृद्धा० पञ्च ५)

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

१ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । ३
२ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । ३
३ तवक—ममकावेकवचने ।
४ अर्धाद् यत् । ७, ६
५ परावराधमोत्तम—पूर्वाच्च ।
६ दिक् पूर्वपदाट्ठञ् च । ७
७ ग्राम—जनपदैकदेशादञ्—ठञौ ।
८ मध्यान्मः । ९
(वा०) आदेश्च, अवोधसोर्लोपश्च ।
९ अ सांप्रतिके ।
१० द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।

(तद्धितेषु कालाधिकारः)

११ कालाट्ठञ् । २४, १५
१२ श्राद्धे शरदः । १३
१३ विभाषा रोगातपयोः । १५
१४ निशा—प्रदोषाभ्यां च ।
१५ श्वसस्तुट् च ।
१६ सन्धि—वेलाद्यृतु—नक्षत्रेभ्योऽण् ।
१७ प्रावृष एण्यः ।
१८ वर्षाभ्यष्ठक् । १९
१९ छन्दसि ठञ् । २१
२० वसन्ताच्च । (१)
२१ हेमन्ताच्च । २२
२२ सर्वत्राण् च तलोपश्च ।
२३ सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्यु-ट्युलौ तुट् च । २४
(वा०) अग्रपश्चाड्डिमच्, अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ।
२४ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ।

(तद्धितेषु जातार्थप्रकरणम्)

२५ तत्र जातः । ५१, ३७
२६ प्रावृषष्ठप् ।
२७ संज्ञायां शरदो वुञ् । ३८
२८ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रा—मूल—प्रदोषाव—स्कराद् वुन् । ३१
२९ पथः पन्थ च ।
३० अमावास्याया वा । ३१
३१ अ च ।
३२ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । ३३
३३ अणञौ च ।
३४ श्रविष्ठा—फल्गुन्यनुराधा—स्वाति—तिष्य—पुनर्वसु—हस्त—विशाखाऽषा-ढाबहुलाल्लुक् । ३७
३५ स्थानान्तगोशाल—खरशालाच्च ।
३६ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्—छत—भिषजो वा ।
३७ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ।
३८ कृत—लब्ध—क्रीत—कुशलाः ।
३९ प्रायभवः । ४०
४० उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् । (२)

४१ संभूते । ४३
४२ कोशाड्ढञ् ।
(तद्धितेषु कालादित्यधिकारः)
४३ कालात् साधु—पुष्यत्—पच्य—मानेषु । ५०
४४ उप्ते च । ४६
४५ आश्वयुज्या वुञ् ।
४५ ग्रीष्म—वसन्तादन्यतरस्याम् ।
४७ देयमृणे । ५०
४८ कालाप्यश्वत्थ—यव—वुसाद् वुन् ।
४९ ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ।
५० संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ।
५१ व्याहरति मृगः ।
५२ तदस्य सोढम् ।
(तद्धिते तत्र भवाधिकारः)
५३ तत्र भवः । ७३
५४ दिगादिभ्यो यत् । ५५
५५ शरीरावयवाच्च ।
५६ दृति—कुक्षि—कलशि—वस्त्यस्त्यहे—र्ढञ् । ५७
५७ ग्रीवाभ्योऽण् च ।
५८ गम्भीराञ् ञ्यः । ५९
(वा०) जहिर्देवपंचजनेभ्यश्च ।
५९ अव्ययीभावाच्च । ६१
६० अन्तःपूर्वपदाट् ठञ् । ६१ (३)
(वा०) अध्यात्मादेश्च ।
६१ ग्रामात् पर्यनु—पूर्वात् ।
६२ जिह्वा—मूलाङ्गुलेश्छः । ६३
६३ वर्गान्ताच्च । ६४
६४ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ।
६५ कर्ण—ललाटात् कनलंकारे ।
६६ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ७३
६७ बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ।
६८ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ।
६९ अध्यायेष्वेवर्षेः ।
७० पौरोडाश—पुरोडाशात् ष्ठन् ।
७१ छन्दसो यदणौ ।
७२ द्व्यजृद्—ब्राह्मणर्क्—प्रथमाध्वर—पुरश्चरण—नामाख्याताट् ठक् ।
७३ अणृगयनादिभ्यः ।
(तद्धितेषु आगताद्यधिकारः)
७४ तत आगतः । ८४, ८२
७५ ठगायस्थानेभ्यः ।
७६ शुण्डिकादिभ्योऽण् ।
७७ विद्या—योनि—संबन्धेभ्यो वुञ् ७८
७८ ऋतष्ठञ् । ७९
७९ पितुर्यच्च ।
८० गोत्रादङ्कवत् । (४)
८१ हेतु—मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ८२
८२ मयट् च ।
८३ प्रभवति । ८४
८४ विदूराञ्ञ्यः ।
८५ तद् गच्छति पथि—दूतयोः । ८८
८६ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।
८७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ८८
८८ शिशुक्रन्द—यमसभ—द्वन्द्वेन्द्रजन—नादिभ्यश्छः ।
(तद्धितेषु सोऽस्येत्यधिकारः)
८९ सोऽस्य निवासः । १००

९० अभिजनश्च । ९४
९१ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ।
९२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ।
९३ सिन्धु—तक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।
९४ तूदी—शलातुर—वर्मती—कूचवारा—ड्ढक्—छण्—ढञ्—यकः ।
९५ भक्तिः । १००
९६ अचित्ताददेशकालाट् ठक् ।
९७ महाराजाट् ठञ् ।
९८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।
९९ गोत्र—क्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।
१०० जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । (५)

(तद्धितेषु प्रोक्ताधिकारः)

१०१ तेन प्रोक्तम् । १११
१०२ तित्तिरि—वरतन्तु—खण्डिकोखा—च्छण् ।
१०३ काश्यप—कौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । १०६
१०४ कलापि—वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च
१०५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।
१०६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।
१०७ कठ—चरकाल्लुक् ।
१०८ कलापिनोऽण् ।
१०९ छगलिनो ढिनुक् ।
११० पाराशर्य—शिलालिभ्यां भिक्षु—नट—सूत्रयोः । १११
१११ कर्मन्द—कृशाश्वादिनिः ।
११२ तेनैकदिक् । ११९, ११४
११३ तसिश्च । ११४
११४ उरसो यच्च ।
११५ उपज्ञाते ।
११६ कृते ग्रन्थे । ११९
११७ संज्ञायाम् । ११९
११८ कुलालादिभ्यो वुञ् ।
११९ क्षुद्रा—भ्रमर—वटर—पादपादञ् ।
१२० तस्येदम् । १३५, (६)
१२१ रथाद् यत् । १२२
१२२ पत्रपूर्वादञ् । १२३
१२३ पत्राध्वर्यु—परिषदश्च ।
१२४ हल—सीराट् ठक् ।
१२५ द्वन्द्वाद् वुन् वैर—मैथुनिकयोः ।
१२६ गोत्र—चरणाद् वुञ् ।
१२७ सङ्घाङ्क—लक्षणेष्वञ्—यञिञा—मण् । १२८
१२८ शकलाद् वा ।
१२९ छन्दोगौक्थिक—याज्ञिक—बह्वृच—नटाञ्ञ्यः ।
१३० न दण्ड—माणवान्तेवासिषु ।
१३१ रैवतिकादिभ्यश्छः ।
१३२ कौपिञ्जल-हास्तिपदादण् १३३
१३३ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।

(तद्धितेषु प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्)

१३४ तस्य विकारः । १६८
१३५ अवयवे च प्राण्योषधि—वृक्षेभ्यः । १६८
१३६ बिल्वादिभ्योऽण् । १४१
१३७ क्रोपधाच्च ।
१३८ त्रपु—जतुनोः षुक् ।

१३९ ओरञ् । १४१
१४० अनुदात्तादेश्च । (७)
१४१ पलाशादिभ्यो वा ।
१४२ शम्याष्ट्लञ् ।
१४३ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । १५१, १४४
१४४ नित्यं वृद्ध—शरादिभ्यः ।
(वा०) एकाचो नित्यम् ।
१४५ गोश्च पुरीषे ।
१४६ पिष्टाच्च । १४७
१४७ संज्ञायां कन् ।
१४८ व्रीहेः पुरोडाशे ।
१४९ असंज्ञायां तिल—यवाभ्याम् ।
१५० द्व्यचश्छन्दसि । १५१
१५१ नोत्वद् वर्ध्र—बिल्वात् ।
१५२ तालादिभ्योऽण् । १५३
१५३ जातरूपेभ्यः परिमाणे ।
१५४ प्राणि—रजतादिभ्योऽञ् । १५५
१५५ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ।
१५६ क्रीतवत् परिमाणात् ।
१५७ उष्ट्राद् वुञ् । १५८
१५८ उमोर्णयोर्वा ।
१५९ एण्या ढञ् ।
१६० गो—पयसोर्यत् । १६१ (८)
१६१ द्रोश्च । १६२
१६२ माने वयः ।
१६३ फले लुक् । १६५
१६४ प्लक्षादिभ्योऽण् । १६५
१६५ जम्ब्वा वा । १६६
१६६ लुप् च । १६७
(वा०) फल—पाक—शुषामुपसंख्यानम्, पुष्पमूलेषु बहुलम् ।
१६७ हरीतक्यादिभ्यश्च ।
१६८ कंसीय-पराशव्ययोर्यञञौ लुक् च
(युष्मद्० हेमन्त० असंभूते० ग्रामात्० हेतु० तेन० रथात् पलाशादिभ्यो० द्रोश्च० अष्टौ ८)

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

(तद्धितेषु ठगधिकारः)

१ प्राग्वहतेष्ठक् । ७४
(वा०) गच्छतौ परदारादिभ्यः ।
२ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । २७
३ संस्कृतम् । ४
४ कुलत्थ—कोपधादण् ।
५ तरति । ७
६ गोपुच्छाट् ठञ् ।
७ नौ—द्व्यचष्ठन् ।
८ चरति । ११
९ आकर्षात् ष्ठल् ।
१० पर्पादिभ्यः ष्ठन् । ११
११ श्वगणाट्ठञ् च ।
१२ वेतनादिभ्यो जीवति । १४
१३ वस्न—क्रय—विक्रयाट् ठन् । १४
१४ आयुधाच्छ च ।
१५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । १८
१६ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् । १७

१७ विभाषा विध—विवधात् ।
१८ अण् कुटिलिकायाः ।
१९ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः । २१
२० क्त्रेर्मम् नित्यम् । (१)
२१ अपमित्य—याचिताभ्यां कक्—कनौ
२२ संसृष्टे । २५
२३ चूर्णादिनिः ।
२४ लवणाल्लुक् ।
२५ मुद्गादण् ।
२६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।
२७ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते । २९
२८ तत्प्रत्यनु—पूर्वमीप—लोमकूलम् ४६
२९ परिमुखं च ।
३० प्रयच्छति गर्ह्यम् । ३१
३१ कुसीद—दशैकादशात् ष्ठन्—ष्ठचौ
३२ उञ्छति ।
३३ रक्षति ।
३४ शब्द—दर्दुरं करोति ।
३५ पक्षि—मत्स्य—मृगान् हन्ति ।
३६ परिपन्थं च तिष्ठति ।
३७ माथोत्तरपद—पदव्यनुपदं
धावति । ३८
३८ आक्रन्दाट्ठञ् च ।
३९ पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४०
४० प्रतिकण्ठार्थ—ललामं च । (२)
४१ धर्मं चरति ।
(वा०) अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ।
४२ प्रतिपथमेति ठन् च ।
४३ समवायान् समवैति । ४५
४४ परिषदो ण्यः । ४५

४५ सेनाया वा ।
४६ संज्ञायां ललाट—कुक्कुट्यौ पश्यति
४७ तस्य धर्म्यम् । ५०, ४९
४८ अण् महिष्यादिभ्यः ।
४९ ऋतोऽञ् ।
५० अवक्रयः ।
५१ तदस्य पण्यम् । ६५, ५४
५२ लवणाट्ठञ् ।
५३ किशरादिभ्यः ष्ठन् । ५४
५४ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।
५५ शिल्पम् । ५६
५६ मड्डुक—झर्झरादणन्यतरस्याम् ।
५७ प्रहरणम् । ५९
५८ परश्वधाट्ठञ् च ।
५९ शक्ति—यष्ट्योरिकक् ।
६० अस्ति—नास्ति—दिष्टं मतिः । (३)
६१ शीलम् । ६२
६२ छत्रादिभ्यो णः ।
६३ कर्माध्ययने वृत्तम् । ६४
६४ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ।
६५ हितं भक्षाः ।
६६ तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ६८
६७ श्राणा—मांसौदनाट्टिठन् ।
६८ भक्तादणन्यतरस्याम् ।
६९ तत्र नियुक्तः । ७४, ७०
७० अगारान्ताट्ठन् ।
७१ अध्यायिन्यदेशकालात् ।
७२ कठिनान्त—प्रस्तार—संस्थानेषु
व्यवहरति ।
७३ निकटे वसति । ७४

७४ आवसथात् ष्ठल् ।

(तद्धितेषु यदधिकारः)

७५ प्राग्घिताद् यत् । ५।१।५

७६ तद्वहति रथ—युग—प्रासङ्गम् ६८,८२

७७ धुरो यड्—ढकौ ।

७८ खः सर्वधुरात् । ७९

७९ एकधुराल्लुक् च ।

८० शकटादण् ।

८१ हल—सीराट्ठक् ।

८२ संज्ञायां जन्याः ।

८३ विध्यत्यधनुषा ।

८४ धन—गणं लब्धा । ८५

८५ अन्नाण्णः ।

८६ वशं गतः ।

८७ पदमस्मिन् दृश्यम् ।

८८ मूलमस्याबर्हि ।

८९ संज्ञायां धेनुष्या ।

९० गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।

९१ नौ—वयो—धर्म—विष—मूल—मूल—सीता—तुलाभ्यस्तार्य—तुल्य—प्राप्य—वध्या—नाम्य—सम—समित—संमितेषु

९२ धर्म—पथ्यर्थ—न्यायादनपेते ।

९३ छन्दसो निर्मिते । ९४

९४ उरसोऽण् च ।

९५ हृदयस्य प्रियः । ९६

९६ बन्धने चर्षौ ।

९७ मत-जन-हलात् करण-जल्प-कर्षेषु

९८ तत्र साधुः । ११९, १०६

९९ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।

१०० भक्ताण्यः । (५)

१०१ परिषदो ण्यः ।

१०२ कथादिभ्यष्ठक् ।

१०३ गुडादिभ्यष्ठञ् ।

१०४ पथ्यतिथि—वसति—स्वपतेर्ढञ् ।

१०५ सभाया यः । १०६

१०६ ढश्छन्दसि ।

१०७ समानतीर्थे वासी ।

१०८ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । १०९

१०९ सोदराद् यः ।

११० भवे छन्दसि । ११८, १४४

१११ पाथो—नदीभ्यां ड्यण् ।

११२ वेशन्त—हिमवद्भ्यामण् ।

११३ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ।

११४ सगर्भ—सयूथ—सनुताद् यन् ।

११५ तुग्राद् घन् ।

११६ अग्राद् यत् । ११७

११७ घच्छौ च ।

११८ समुद्राभ्राद् घः ।

११९ बर्हिषि दत्तम् ।

१२० दूतस्य भाग—कर्मणी । (६)

१२१ रक्षो—यातूनां हननी ।

१२२ रेवती—जगती—हविष्याभ्यः प्रशंस्ये

१२३ असुरस्य स्वम् । १२४

१२४ मायायामण् ।

१२५ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । १२६

१२६ अश्विमानण् ।

१२७ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ।

१२८ मत्वर्थे मास—तन्वोः । १३२

१२९ मधोर्ञ च ।
(वा०) लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ।
१३० ओजसोऽहनि यत्—खौ ।
१३१ वेशीयशआदेर्भगाद् यल् । १३२
१३२ ख च । १३३
१३३ पूर्वैः कृतमिन—यौ च ।
१३४ अद्भिः संस्कृतम् ।
१३५ सहस्रेण संमितौ घः । १३६
१३६ मतौ च ।
१३७ सोममर्हति यः । १३८
१३८ मये च । १४०
१३९ मधोः ।
१४० वसोः समूहे च । (७)
१४१ नक्षत्राद् घः ।
१४२ सर्वदेवात् तातिल् । १४४
१४३ शिव—शमरिष्टस्य करे । १४४
१४४ भावे च ।
(प्राग्वहते० अपमित्य० अधर्म० शील० हल० परिषदो० रक्षो० नक्षत्रात्० चत्वारि ४)

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥
(सूत्रसंख्या ६३५)

* * *

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमः पादः

(तद्धितेषु छ—यदधिकारः)

१ प्राक् क्रीताच्छः । ३६
२ उ—गवादिभ्यो यत् । ४
(वा०) शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ।
३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।
४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।
५ तस्मै हितम् । ११
६ शरीरावयवाद् यत् । ७
७ खल—यव—माष—तिल—वृष—ब्रह्मणश्च ।
८ अजाविभ्यां थ्यन् ।
९ आत्मन्—विश्वजन—भोगोत्तरपदात् खः ।
(वा०) सर्वजनाठ्ठञ् खश्च ।
१० सर्व—पुरुषाभ्यां ण—ढञौ ।
११ माणव—चरकाभ्यां खञ् ।
१२ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । १५
१३ छदिरुपधि—बलेर्ढञ् ।
१४ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ।
१५ चर्मणोऽञ् ।
१६ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति । १७
१७ परिखाया ढञ् ।
१८ प्राग्वतेष्ठञ् । ११५

(तद्धितेषु आर्हीयाः)

१९ आर्हादगोपुच्छ—संख्या—परिमाणाट् ठक् । ६५
२० असमासे निष्कादिभ्यः । (१)
२१ शताच्च ठन्—यतावशते ।
२२ संख्याया अति-शदन्तायाः कन् २३
२३ वतोरिड् वा ।
२४ विंशति—त्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्
२५ कंसाट्टिठन् ।
२६ शूर्पादञन्यतरस्याम् ।
२७ शतमान—विंशतिक—सहस्र—वसनादण् ।
२८ अध्यर्धपूर्व—द्विगोर्लुग—संज्ञायाम् । ३५, ३१
२९ विभाषा कार्षापण—सहस्राभ्याम् । ३१
३० द्वि—त्रिपूर्वान्निष्कात् ।
३१ बिस्ताच्च ।
३२ विंशतिकात् खः ।
३३ खार्या ईकन् ।
३४ पण—पाद—माष—शताद् यत् । ३६
३५ शाणाद् वा । ३६
३६ द्वि—त्रिपूर्वादण् च ।
३७ तेन क्रीतम् ।
३८ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ४१
३९ गो—द्व्यचोऽसंख्यापरिमाणा—श्वादेर्यत् । ४०
४० पुत्राच्छ च । (२)
४१ सर्वभूमि—पृथिवीभ्यामणञौ ४३
४२ तस्येश्वरः ।
४३ तत्र विदित इति च । ४४

४४ लोक—सर्वलोकाट् ठञ् ।
४५ तस्य वापः । ४६
४६ पात्रात् ष्ठन् ।
४७ तदस्मिन् वृद्ध्याय—लाभ—शुल्को—पदा दीयते । ४९
४८. पूरणार्धाट् ठन् । ४९
४९. भागाद् यच्च । ५५, ५१
५० तद्धरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।
५१ वस्न—द्रव्याभ्यां ठन्—कनौ ।
५२ संभवत्यवहरति पचति । ५५
५३ आढकाचित—पात्रात् खोऽन्य—तरस्याम् । ५४
५४ द्विगोः ष्ठन् च । ५५
५५ कुलिजाल्लुक्—खौ च ।
५६ सोऽस्यांश—वस्न—भृतयः ।
५७ तदस्य परिमाणम् । ६२
५८ संख्यायाः संज्ञा—संघ—सूत्राध्ययनेषु
(वा०) स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ।
५९ पंक्ति—विंशति—त्रिंशच्चत्वारिंशत्—पञ्चाशत्—षष्टि—सप्तत्यशीति—नवति—शतम् ।
६० पञ्चद्दशतौ वर्गे वा । ६१ (६)
६१ सप्तनोऽञ् छन्दसि ।
६२ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्
६३ तदर्हति । ७६, ७१
६४ छेदादिभ्यो नित्यम् । ६५
६५ शीर्षच्छेदात् यच्च । ७०
६६ दण्डादिभ्यो यः ।
६७ छन्दसि च ।
६८ पात्राद् घन् च ।
६९ कडङ्कर—दक्षिणाच्छ च ।
७० स्थालीबिलात् ।
७१ यज्ञर्त्विग्भ्यां घ—खञौ ।

(तद्धितेषु प्राग्वतीयाः)

७२ पारायण—तुरायण—चान्द्रायणं वर्तयति ।
७३ संशयमापन्नः ।
७४ योजनं गच्छति । ७७
७५ पथः ष्कन् । ७६
७६ पन्थो ण नित्यम् ।
७७ उत्तरपथेनाहृतं च ।

(कालाधिकारः)

७८ कालात् । ९६
७९ तेन निर्वृत्तम् ।
८० तमधीष्टो भृतो भूतो भावी । (४)
८१ मासाद् वयसि यत्—खञौ । ८९, ८३
८२ द्विगोर्यप् । ८३
८३ षण्मासाण्ण्यच्च । ८४
८४ अवयसि ठन् च ।
८५ सभायाः खः । ८६, ८८
८६ द्विगोर्वा । ८९, ८८
८७ रात्र्यहः—संवत्सराच्च ।
८८ वर्षाल्लुक् च । ८९
८९ चित्तवति नित्यम् ।
९० षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।
९१ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि । ९२
९२ सं—परिपूर्वात् ख च ।
९३ तेन परिजय्य—लभ्य—कार्य—सुकरम्

९४ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।
९५ तस्य च दक्षिणा—यज्ञाख्येभ्यः ।
९६ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ९७, ९८
९७ व्युष्टादिभ्योऽण् ।
९८ तेन यथाकथाच—हस्ताभ्यां ण-यतौ
९९ संपादिनि । १००
१०० कर्मवेषाद् यत् । (५)
१०१ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः १०३
१०२ योगाद् यच्च ।
१०३ कर्मण उकञ् ।
१०४ समयस्तदस्य प्राप्तम् ११४, १०७
१०५ ऋतोरण् । १०६
१०६ छन्दसि घस् ।
१०७ कालाद् यत् । १०८
१०८ प्रकृष्टे ठञ् ।
१०९ प्रयोजनम् । ११३
११० विशाखाषाढादण् मन्थ—दण्डयोः ।
१११ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । ११२
११२ समापनात् सपूर्वपदात् ।
११३ ऐकागारिकट् चौरे ।
११४ आकालिकडाद्यन्त—वचने ।

(तद्धितेषु भाव—कर्माधिकारः)

११५ तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः । ११८
११६ तत्र तस्येव ।
११७ तदर्हम् ।
११८ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।
११९ तस्य भावस्त्व—तलौ । १३६
१२० आ च त्वात् । १३६ (६)
१२१ न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुर—संगत—लवण—वट—युध—कत—रस—लसेभ्यः ।
१२२ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । १२३
१२३ वर्ण—दृढादिभ्यः ष्यञ् च । १२४
१२४ गुणवचन—ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । १३६
(वा०) चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ।
१२५ स्तेनाद् यन् नलोपश्च ।
१२६ सख्युर्यः ।
(वा०) दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ।
१२७ कपि—ज्ञात्योर्ढक् ।
१२८ पत्यन्त—पुरोहितादिभ्यो यक् ।
१२९ प्राणभृज्जाति—वयो—वचनोद्गा—त्रादिभ्योऽञ् ।
१३० हायनान्त—युवादिभ्योऽण् । १३१
१३१ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।
१३२ योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ् । १३५
(वा०) सहायाद् वा ।
१३३ द्वन्द्व—मनोज्ञादिभ्यश्च ।
१३४ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारत—दवेतेषु ।
१३५ होत्राभ्यश्छः ।
१३६ ब्रह्मणस्त्वः ।

(प्राक्क्रीता० शताच्च० सर्वभूमि० सप्तनो० मासात्० तस्मै प्रभवति० न नञ्पूर्वात् षोडश १६)

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

(तद्धितेषु पाञ्चमिकप्रकरणम्)

१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ४
२ व्रीहि—शाल्योर्ढक् ।
३ यव—यवक—षष्टिकाद् यत् । ४
४ विभाषा तिल—माषोमा—भङ्गाणुभ्यः ।
५ सर्वचर्मणः कृतः ख—खञौ ।
६ यथामुख-संमुखस्य दर्शनः खः १५
७ तत् सर्वादेः पथ्यङ्ग कर्म—पत्र—पात्रं व्याप्नोति । २७
८ आप्रपदं प्राप्नोति ।
९ अनुपद—सर्वान्नायानयं बद्धा—भक्षयति—नेयेषु ।
१० परोवर—परस्पर—पुत्रपौत्रमनुभवति ।
११ अवार—पारात्यन्तानुकामं गामी ।
१२ समांसमां विजायते । १३
१३ अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे ।
१४ आगवीनः ।
१५ अनुग्वलंगामी । १७
१६ अध्वनो यत्—खौ । १७
१७ अभ्यमित्राच्छ च ।
१८ गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे । २३
१९ अश्वस्यैकाहगमः ।
२० शालीन—कौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।
२१ व्रातेन जीवति ।
२२ साप्तपदीनं सख्यम् ।
२३ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।
२४ तस्य पाकमूले पील्वादि—कर्णादिभ्यः कुणब्—जाहचौ । २५
२५ पक्षात् तिः ।
२६ तेन वित्तश्चुञ्चुप्—चणपौ ।
२७ वि—नञ्भ्यां ना—नाञौ न सह ।
२८ वेः शालच्—छङ्कटचौ । २९
२९ सं—प्रोदश्च कटच् । ३०
(वा०) विकारे स्नेहने तैलच् ।
३० अवात् कुटारच्च । ३१
३१ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्—नाटज्—भ्रटचः । ३३, ३४
३२ नेर्बिडज्—बिरीसचौ । ३३
३३ इनच्—पिटच् चिक—चि च ।
३४ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ।
३५ कर्मणि घटोऽठच् ।
३६ तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच् । ३८
३७ प्रमाणे द्वयसज्—दघ्नञ्—मात्रचः । ३८
३८ पुरुष—हस्तिभ्यामण् च ।
३९ यत्—तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ४१
४० किमिदम्भ्यां वो घः । ४१
४१ किमः संख्या—परिमाणे डति च ।
४२ संख्याया अवयवे तयप् ।
४३ द्वि—त्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ४४
४४ उभादुदात्तो नित्यम् ।
४५ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः । ४६
४६ शदन्त—विंशतेश्च ।
४७ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ५८
४८ तस्य पूरणे डट् । ५८, ५३
४९ नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५०

५० थट् च च्छन्दसि ।
५१ षट्—काति—कतिपय—चतुरां थुक्
(वा०) चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ।
५२ बहु—पूग—गण—सङ्घस्य तिथुक् ।
५३ वतोरिथुक् ।
५४ द्वेस्तीयः । ५५
५५ त्रेः संप्रसारणं च ।
५६ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ५८
५७ नित्यं शतादि—मासार्ध—मास—
संवत्सराच्च ।
५८ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ।
५९ मतौ छः सूक्त—साम्नोः । ६२
६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ६५ (३)
६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ।
६२ गोषदादिभ्यो वुन् । ६३
६३ तत्र कुशलः पथः । ६७, ६४
६४ आकर्षादिभ्यः कन् । ८२
६५ धन—हिरण्यात् कामे ।
६६ स्वांगेभ्यः प्रसिते । ६७
६७ उदराट्ठगाद्यूने ।
६८ सस्येन परिजातः ।
६९ अंशं हारी ।
७० तन्त्रादचिरापहृते ।
७१ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।
७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।
७३ अधिकम् ।
७४ अनुकाभिकाभीकः कमिता ।
७५ पार्श्वेनान्विच्छति । ७६
७६ अयःशूल—दण्डाजिनाभ्यां ठक्—ठञौ
७७ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।
७८ स एषां ग्रामणीः ।
७९ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।
८० उत्क उन्मनाः । (४)
८१ काल—प्रयोजनाद् रोगे ।
८२ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ८३
८३ कुल्माषादञ् ।
८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ।
८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिनि—ठनौ । ८८
८६ पूर्वादिनिः । ८७, ९१
८७ सपूर्वाच्च ।
८८ इष्टादिभ्यश्च ।
८९ छन्दसि परिपन्थि—परिपरिणौ
पर्यवस्थातरि ।
९० अनुपद्यन्वेष्टा ।
९१ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ।
९२ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।
९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्र—
सृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ।

(तद्धितेषु मत्वर्थीयाः)

९४ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् १४०
९५ रसादिभ्यश्च ।
९६ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ९९
९७ सिध्मादिभ्यश्च ।
९८ वत्सांसाभ्यां काम—बले ।
९९ फेनादिलच् च ।
१०० लोमादि—पामादि—पिच्छादिभ्यः
श—नेलचः । (५)
१०१ प्रज्ञा—श्रद्धार्चा—वृत्तिभ्यो णः ।
१०२ तपःसहस्राभ्यां विनीनी । १०३
१०३ अण् च । १०५

१०४ सिकता—शर्कराभ्यां च ।१०५
१०५ देशे लुबिलचौ च ।
१०६ दन्त उन्नत उरच् ।
१०७ ऊष—सुषि—मुष्क—मधो रः ।
(वा०) रप्रकरणे ख—मुख—कुञ्जेभ्यो नग—पांशु—पाण्डुश्चोपसंख्यानम्,
१०८ द्यु—द्रुभ्यां मः ।
१०९ केशाद् वोऽन्यतरस्याम् । ११०
(वा०) अन्येभ्योऽपि दृश्यते, अर्णसो लोपश्च ।
११० गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।
१११ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ।
११२ रजः—कृष्यासुति—परिषदो । वलच् । ११३
(वा०) अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।
११३ दन्त—शिखात् संज्ञायाम् । ११४
११४ ज्योत्स्ना—तमिस्रा—शृङ्गिणोर्ज—स्विन्नूर्जस्वल—गोमिन्—मलिन—मलीमसाः ।
११५ अत इनि—ठनौ । ११७
११६ व्रीह्यादिभ्यश्च ।
११७ तुन्दादिभ्य इलच् च ।
११८ एक—गो—पूर्वाट्ठञ् नित्यम् ११९
११९ शत—सहस्रान्ताच्च निष्कात् ।
१२० रूपादाहत—प्रशंसयोर्यप् । (६)
(वा०) अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।
१२१ अस्माया—मेधा—स्रजो विनिः । १२२
१२२ बहुलं छन्दसि ।
१२३ ऊर्णाया युस् ।
१२४ वाचो ग्मिनिः । १२५
१२५ आलजाटचौ बहुभाषिणि ।
१२६ स्वामिन्नैश्वर्ये ।
१२७ अर्शआदिभ्योऽच् ।
१२८ द्वन्द्वोपताप—गर्ह्यात् प्राणिस्था—दिनिः । १३७
१२९ वातातीसाराभ्यां कुक् च ।
१३० वयसि पूरणात् ।
१३१ सुखादिभ्यश्च ।
१३२ धर्म—शील—वर्णान्ताच्च ।
१३३ हस्ताज्जातौ ।
१३४ वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।
१३५ पुष्करादिभ्यो देशे ।
(वा०) अर्थाच्चासन्निहिते, तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ।
१३६ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।
१३७ संज्ञायां मन्—माभ्याम् ।
१३८ कं—शंभ्यां ब—भ—युस्—ति—तु—त—यसः ।
१३९ तुन्दि—बलि—वटेर्भः ।
१४० अहं—शुभमोर्युस् ।

(धान्यानां० व्रातेन० किमो० विमुक्तादिभ्यः० कालप्रयोजनात्० प्रज्ञाश्रद्धा० अस्मायामेधा० विंशतिः २०)

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

(तद्धितेषु प्रत्ययविभक्तयः)

१ प्राग्दिशो विभक्तिः । २६
२ किं—सर्वनाम—बहुभ्योऽद्व्या—
दिभ्यः । २७
३ इदम इश् । ४
४ एतेतौ र—थोः ।
५ एतदोऽन् ।
६ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।
७ पञ्चम्यास्तसिल् । ९
८ तसेश्च ।
९ पर्यभिभ्यां च ।
१० सप्तम्यास्त्रल् । ३२
११ इदमो हः ।
१२ किमोऽत् । ३३
१३ वा ह च च्छन्दसि ।
१४ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
१५ सर्वैकान्य—किं—यत्—तदः ।
काले दा । २२
१६ इदमो र्हिल् । १८
१७ अधुना ।
१८ दानीं च । १९
१९ तदो दा च ।
२० तयोर्दा—र्हिलौ च च्छन्दसि । (१)
२१ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ।
२२ सद्यःपरुत्—परार्यैषमः—परेद्यव्यद्य—
पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युर—
परेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ।
२३ प्रकारवचने थाल् । २६
२४ इदमस्थमुः । २५
२५ किमश्च । २६
२६ था हेतौ च च्छन्दसि ।
२७ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी—पञ्चमी—
प्रथमाभ्यो दिग्देश—कालेष्व—
स्तातिः । ४१
२८ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । २९
२९ विभाषा परावराभ्याम् ।
३० अञ्चेर्लुक् ।
३१ उपर्युपरिष्टात् ।
३२ पश्चात् ।
३३ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ।
३४ उत्तराधर—दक्षिणादातिः । ३५
३५ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ३८
३६ दक्षिणादाच् । ३७, ३८
३७ आहि च दूरे । ३८
३८ उत्तराच्च ।
३९ पूर्वाधरावराणामसि पुरधव—
श्चैषाम् । ४०
४० अस्ताति च । ४१ (२)
४१ विभाषाऽवरस्य ।
४२ संख्याया विधार्थे धा । ४३, ४६
४३ अधिकरण—विचाले च ।
४४ एकाद् धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ४६
४५ द्वि—त्र्योश्च धमुञ् । ४६
४६ एधाच्च ।
४७ याप्ये पाशप् ।
४८ पूरणाद् भागे
तीयादन् । ४९, ५१, ५१
४९ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि । ५०
५० षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च । ५१

५१ मान पशवङ्गयोः कन्—लुकौ च ५२
५२ एकादाकिनिच् चासहाये ।
५३ भूतपूर्वे चरट् । ५४
५४ षष्ठ्या रूप्य च ।
५५ अतिशायने तमबिष्ठनौ ५७, ५६
५६ तिङश्च । ७१
५७ द्विवचन विभज्योपपदे तरबीयसुनौ
५८ अजादी गुणवचनादेव । ६५
५९ तुश्छन्दसि ।
६० प्रशस्यस्य श्रः । ६१ (३)
६१ ज्य च । ६२
६२ वृद्धस्य च ।
६३ अन्तिक—वाढयोर्नेद—साधौ ।
६४ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ।
६५ विन्—मतोर्लुक् ।
६६ प्रशंसायां रूपप् ।
६७ ईषदसमाप्तौ कल्पब्—देश्य—
देशीयरः । ६८
६८ विभाषा सुपो बहुच्
पुरस्तात् तु । ६९
६९ प्रकारवचने जातीयर् ।

(तद्धितेषु प्रागिवीयाः)

७० प्रागिवात् कः । ९६
७१ अव्यय—सर्वनाम्नामकच्
प्राक्टेः । ७२
७२ कस्य च दः ।
७३ अज्ञाते ।
७४ कुत्सिते । ७५
७४ संज्ञायां कन् ।
७५ अनुकम्पायाम् । ८२
७७ नीतौ च तद्युक्तात् । ८१, ८०
७८ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ।
८०, ८२, ८०
७९ घनिलचौ च । ८०
८० प्राचामुपादेरडज्वुचौ च । (४)
८१ जातिनाम्नः कन् । ८२
८२ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ८४
८३ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । ८४
८४ शेवल—सुपरि—विशाल—
वरुणर्यमादीनां तृतीयात् ।
८५ अल्पे ।
८६ ह्रस्वे । ८७
८७ संज्ञायां कन् ।
८८ कुटी—शमी—शुण्डाभ्यो रः ।
८९ कृत्वा डुपच् ।
९० कासू—गोणीभ्यां ष्टरच् । ९१
९१ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।
९२ किं—यत्—तदो निर्धारणे
द्वयोरेकस्य डतरच् । ९३, ९४
९२ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने
डतमच् । ९४
९४ एकाच्च प्राचाम् ।
९५ अवक्षेपणे कन् । १००

(तद्धितेषु इवार्थे विधिः)

९६ इवे प्रतिकृतौ । १११, १००
९७ संज्ञायां च । १००
९८ लुम्मनुष्ये । १००
९९ जीविकार्थे चापण्ये ।

१०० देवपथादिभ्यश्च । (५)
१०१ वस्तेर्ढञ् ।
१०२ शिलाया ढः ।
१०३ शाखादिभ्यो यत् ।
१०४ द्रव्यं च भव्ये ।
१०५ कुशाग्राच्छः । १०६
१०६ समासाच्च तद्विषयात् ।
१०७ शर्करादिभ्योऽण् ।
१०८ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् । १०९
१०९ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ।
११० कर्क—लोहितादीकक् ।
१११ प्रत्न—पूर्व—विश्वेमात् थाल् छन्दसि ।
११२ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ।
११३ व्रात—च्फञोरस्त्रियाम् ।
११४ आयुधजीवि—सङ्घाञ्ञ्यड् वाहीकेष्वब्राह्मण—राजन्यात् । ११७
११५ वृकाट्टेण्यण् ।
११६ दामन्यादि—त्रिगर्त—षष्ठाच्छः ।
११७ पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ।
११८ अभिजिद्—विदभृच्छालावच्छि—खावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ्
११९ ञ्यादयस्तद्राजाः ।
(प्राग्दिशो० अनद्यतने० विभाषा० ज्य च जातिनाम्नो० वस्ते० एकोनविंशतिः १९)
॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

१ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । २
२ दण्ड—व्यवसर्गयोश्च ।
३ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ६
४ अनत्यन्तगतौ क्तात् । ५
५ न सामिवचने ।
६ बृहत्या आच्छादने ।
७ अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषा-ऽध्युत्तरपदात् खः । ८
८ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ।
९ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । १०
१० स्थानान्ताद् विभाषा सस्थानेनेति चेत् ।
११ किमेत्—तिङव्यय—घादाम्वद्रव्य—प्रकर्षे । १२
१२ अमु च च्छन्दसि ।
१३ अनुगादिनष्ठक् ।
१४ णचः स्त्रियामञ् ।
१५ अणिनुणः । १६
१६ विसारिणो मत्स्ये ।
१७ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति—गणने कृत्वसुच् । १८, २०
१८ द्वि—त्रि—चतुर्भ्यः सुच् । १९
१९ एकस्य सकृच्च ।
२० विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले (१)
२१ तत्प्रकृतवचने मयट् । २५
२२ समूहवच्च बहुषु ।
२३ अनन्तावसथेतिह—भेषजाञ्ञ्यः ।

२४ देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् २६, २५
२५ पादार्घाभ्यां च ।
(वा०) भाग—रूप—नामभ्यो धेयः ।
२६ अतिथेर्ञ्यः ।
२७ देवात् तल् ।
२८ अवेः कः ।
२९ यावादिभ्यः कन् । ३३
३० लोहितान् मणौ । ३२
३१ वर्णे चानित्ये । ३३
३२ रक्ते । ३३
३३ कालाच्च ।
३४ विनयादिभ्यष्ठक् । ३५
३५ वाचो व्याहृतार्थायाम् । ३६
३६ तद्युक्तात् कर्मणोऽण् । ३८
३७ ओषधेरजातौ ।
३८ प्रज्ञादिभ्यश्च ।
३९ मृदस्तिकन् । ४०
४० स—स्नौ प्रशंसायाम् । ४१ (२)
४१ वृक—ज्येष्ठाभ्यां तिल्—तातिलौ च च्छन्दसि ।
४२ बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् । ४३, ४९
४३ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।
४४ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ४५, ४९
(वा०) आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ।
४५ अपादाने चाहीय—रुहोः ।
४६ अतिग्रहाव्यथन—क्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः । ४७
४७ हीयमान—पाप—योगाच्च ।
४८ षष्ठ्या व्याश्रये । ४९
४९ रोगाच्चापनयने ।
५० (अभूततद्भावे) कृभ्वस्ति—योगे संपद्यकर्त्तरि च्विः । ५७, ५२, ५१
५१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो—रहो—रजसां लोपश्च ।
५२ विभाषा साति कार्त्स्न्ये । ५३, ५५
५३ अभिविधौ संपदा च । ५५
५४ तदधीनवचने । ५५
५५ देये त्रा च । ५६
५६ देव—मनुष्य—पुरुष—पुरु—मर्त्येभ्यो द्वितीया—सप्तम्योर्बहुलम् ।
५७ अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ६७
५८ कृञो द्वितीय—तृतीय—शम्ब—बीजात् कृषौ । ६७, ५९
५९ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।
६० समयाच्च यापनायाम् । (३)
६१ सपत्र—निष्पत्रादतिव्यथने ।
६२ निष्कुलान्निष्कोषणे ।
६३ सुख—प्रियादानुलोम्ये ।
६४ दुःखात् प्रतिलोम्ये ।
६५ शूलात् पाके ।
६६ सत्यादशपथे ।
६७ मद्रात् परिवापणे ।

(अथ समासान्तविधिः)

६८ समासान्ताः । १६०
६९ न पूजनात् । ७२
७० किमः क्षेपे ।
७१ नञस्तत्पुरुषात् । ७२
७२ पथो विभाषा ।

७३ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ।
७४ ऋक्—पूरब्धूः—पथामानक्षे ।
७५ अच् प्रत्यन्वव—पूर्वात्
सामलोम्नः । ८७
७६ अक्ष्णोऽदर्शनात् ।
७७ अचतुर—विचतुर—सुचतुर—स्त्रीपुंस—
धेन्वनडुहक्सर्साम—वाङ्मनसाक्षि—
भ्रुव—दार—गवोर्वष्ठीव—पद—ष्ठीव—
नक्तं—दिव—रात्रिं—दिवाहर्दिव—सर—
जस—निःश्रेयस—पुरुषायुष—द्व्यायुष—
त्र्यायुषर्ग्यजुष—जातोक्ष—महोक्ष—
वृद्धोक्षोपशुन—गोष्ठश्वाः ।
७८ ब्रह्म—हस्तिभ्यां वर्चसः ।
७९ अव—समन्धेभ्यस्तमसः ।
८० श्वसो वसीयः—श्रेयसः । (४)
८१ अन्वव—तप्ताद् रहसः ।
८२ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।
८३ अनुगवमायामे ।
८४ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।
८५ उपसर्गादध्वनः ।
८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्या—
व्ययादेः । १०५, ८८
८७ अहः—सर्वैकदेश—संख्यात—
पुण्याच्च रात्रेः ।
८८ अह्नोऽह्न एतेभ्यः । ९०
८९ न संख्यादेः समाहारे ।
९० उत्तमैकाभ्यां च ।
९१ राजाहःसखिभ्यष्टच् । ११२
९२ गोरतद्धितलुकि ।
९३ अग्राख्यायामुरसः ।
९४ अनोश्मायः—सरसां जाति—संज्ञयोः
९५ ग्राम—कौटाभ्यां च तक्ष्णः ।
९६ अतेः शुनः । ९७
९७ उपमानादप्राणिषु । ९८
९८ उत्तर—मृग—पूर्वाच्च सक्थ्नः ।
९९ नावो द्विगोः । १००, १०१
१०० अर्धाच्च । १०१ (५)
१०१ खार्याः प्राचाम् ।
१०२ द्वि—त्रिभ्यामञ्जलेः ।
१०३ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।
१०४ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । १०५
१०५ कु—महद्भ्यामन्यतरस्याम् ।
१०६ द्वन्द्वाच्चु—द—ष—हान्तात् समाहारे
१०७ अव्ययीभावे शर—
त्प्रभृतिभ्यः । ११२
१०८ अनश्च । १०९
१०९ नपुंसकादन्यतरस्याम् । १११
११० नदी—पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।
१११ झयः ।
११२ गिरेश्च सेनकस्य ।
११३ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्
षच् । १६०, ११४
११४ अङ्गुलेर्दारुणि ।
११५ द्वि—त्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ।
११६ अप् पूरणी—प्रमाण्योः । ११७
११७ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ।
११८ अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं
चास्थूलात् । १२१, ११९
११९ उपसर्गाच्च ।

१२० सुप्रात—सुश्व—सुदिव—शारि—कुक्ष—चतुरश्रैणीपदाजपद—प्रोष्ठपदाः । (६)
१२१ नञ्—दुः—सुभ्यो हलि—सक्थ्योरन्यतरस्याम् । १२२
१२२ नित्यमसिच् प्रजा—मेधयोः १२३
१२३ बहुप्रजाश्छन्दसि ।
१२४ धर्मादनिच् केवलात् । १२६
१२५ जम्भा—सुहरित—तृण—सोमेभ्यः ।
१२६ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।
१२७ इच् कर्मव्यतिहारे । १२८
१२८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।
१२९ प्र—संभ्यां जानुनोर्ज्ञुः । १३०
१३० ऊर्ध्वाद् विभाषा ।
१३१ ऊधसोऽनङ् । १३३
१३२ धनुषश्च । १३३
१३३ वा संज्ञायाम् ।
१३४ जायाया निङ् ।
१३५ गन्धस्येदुत्—पूति—सु—सुरभिभ्यः । १३६
१३६ अल्पाख्यायाम् ।
१३७ उपमानाच्च । १३८
१३८ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।
१३९ कुम्भपदीषु च ।
१४० संख्या—सु—पूर्वस्य । १४१ (७)
१४१ वयसि दन्तस्य दतृ । १४५
१४२ छन्दसि च ।
१४३ स्त्रियां संज्ञायाम् ।
१४४ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । १४५
१४५ अग्रान्त—शुद्ध—शुभ्र—वृष—वराहेभ्यश्च ।
१४६ ककुदस्यावस्थायां लोपः । १५०
१४७ त्रिककुत् पर्वते ।
१४८ उद्—विभ्यां काकुदस्य । १४९
१४९ पूर्णाद् विभाषा ।
१५० सुहृद्—दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।
१५१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ६०
१५२ इनः स्त्रियाम् ।
१५३ नद्यृतश्च ।
१५४ शेषाद् विभाषा ।
१५५ न संज्ञायाम् । १६०
१५६ ईयसश्च ।
१५७ वन्दिते भ्रातुः ।
१५८ ऋतश्छन्दसि ।
१५९ नाडी—तन्त्र्योः स्वाङ्गे ।
१६० निष्प्रवाणिश्च । (८)

(पादशतस्य० तत्प्रकृत० वृकज्येष्ठाभ्यां० सपत्रा० अन्ववतप्ता० खार्या० नञ्दुःसुभ्यो वयसि० विंशतिः २०)

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठे पञ्चमोऽध्यायः ॥

(सूत्रसंख्या ५५५)

★ ★ ★

अथ षष्ठोऽध्यायः

प्रथमः पादः

(द्वित्वप्रकरणम्)

१ एकाचो द्वे प्रथमस्य । ११
२ अजादेर्द्वितीयस्य । ११
३ न न्—द्—राः संयोगादयः ।
(वा०) यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम्
४ पूर्वोऽभ्यासः ।
५ उभे अभ्यस्तम् । ६
६ जक्षित्यादयः षट् ।
७ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।
८ लिटि धातोरनभ्यासस्य । ११
९ सन्—यङोः ।
१० श्लौ ।
११ चङि ।
१२ दाश्वान्—साह्वान्—मीढ्वान् च ।

(सम्प्रसारणप्रकरणम्)

१३ ष्यङः संप्रसारणं पुत्र—पत्योस्त—त्पुरुषे । १४, ३१
१४ बन्धुनि बहुव्रीहौ ।
१५ वचि—स्वपि—यजादीनां किति । १७, १६
१६ ग्रहि—ज्या—वयि—व्यधि—वष्टि—विचति—वृश्चति—पृच्छति—भृज्जतीनां ङिति च । १७
१७ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ।
१८ स्वापेश्चङि ।
१९ स्वपि—स्यमि—व्येञां यङि । २१
२० न वशः । (२)
२१ चायः की ।
२२ स्फायः स्फी निष्ठायाम् । २८
२३ स्त्यः प्रपूर्वस्य ।
२४ द्रवमूर्ति—स्पर्शयोः श्यः । २६
२५ प्रतेश्च ।
२६ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य । २८
२७ शृतं पाके ।
२८ प्यायः पी । २९
२९ लिङ्—यङोश्च । ३०
३० विभाषा श्वेः । ३१
३१ णौ च संश्चङोः । ३२
३२ ह्वः संप्रसारणम् । ३४, ४४
३३ अभ्यस्तस्य च ।
३४ बहुलं छन्दसि । ३५, ३६
३५ चायः की ।
३६ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषे—तित्याज—श्राताः श्रितमाशीरा—शीर्त्ताः ।
३७ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ४४
३८ लिटि वयो यः । ४०, ३९
३९ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ।
४० वेञः । ४१ (२)
४१ ल्यपि च । ४४
४२ ज्यश्च ।
४३ व्यश्च । ४४
४४ विभाषा परेः ।

(आत्वादिप्रकरणम्)

४५ आदेच उपदेशेऽशिति । ५७, ६५

४६ न व्यो लिटि ।
४७ स्फुरति—स्फुलत्योर्घञि ।
४८ क्रीङ्—जीनां णौ । ४९
४९ सिद्ध्यतेरपारलौकिके ।
५० मीनाति—मिनोति—दीङां ल्यपि च । ५१
५१ विभाषा लीयतेः । ५६
५२ खिदेश्छन्दसि ।
५३ अपगुरो णमुलि ।
५४ चि—स्फुरोर्णौ । ५७
५५ प्रजने वीयतेः ।
५६ बिभेतेर्हेतुभये । ५७
५७ नित्यं स्मयतेः ।
५८ सृजि—दृशोर्झल्यमकिति । ५९
५९ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्
६० शीर्षश्छन्दसि । ६१ (३)
६१ ये च तद्धिते ।
६२ अचि शीर्षः ।
६३ पद्—दन्नोमास्—हृन्निशसन्—यूषन्—दोषन्—यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्र—भृतिषु ।
६४ धात्वादेः षः सः । ६५
६५ णो नः ।

(लोपप्रकरणम्)

६६ लोपो व्—योर्वलि ।
६७ वेरपृक्तस्य ।
६८ हल्—ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सु—ति—स्यपृक्तं हल् । ६९
६९ एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः ।
७० शेश्छन्दसि बहुलम् ।

(तुगादिप्रकरणम्)

७१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ७३, ७६

(सन्धिप्रकरणम्)

७२ संहितायाम् । १५७
७३ छे च । ७६
७४ आङ्—माङोश्च ।
७५ दीर्घात् ।
७६ पदान्ताद् वा ।

(यणादिप्रकरणम्)

७७ इको यणचि । १२५
७८ एचोऽयवायावः । ८३
७९ वान्तो यि प्रत्यये । ८०, ८३
(वा०) अध्वपरिमाणे च ।
८० धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ८३ (४)
८१ क्षय्य—जय्यौ शक्यार्थे ।
८२ क्रय्यस्तदर्थे ।
८३ भय्य—प्रवय्ये च च्छन्दसि ।

(एकादेशादिप्रकरणम्)

८४ एकः पूर्व—परयोः । १११
८५ अन्तादिवच्च ।
८६ षत्व—तुकोरसिद्धः ।
८७ आद् गुणः ।
८८ वृद्धिरेचि । ९२, ८९
८९ एत्येधत्यूठ्सु ।
(वा०) अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्, प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु, ऋते च तृतीयासमासे, प्र—वत्सतर—कम्बल—वसनार्ण—दशानामृणे ।
९० आटश्च ।
९१ उपसर्गादृति धातौ ९४, ९२, ९४

९२ वा सुप्यापिशलेः ।
९३ औतोऽम्–शसोः ।
९४ एङि पररूपम् । १००
(वा०) शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ।
९५ ओमाङोश्च ।
९६ उस्यपदान्तात् । ९७
९७ अतो गुणे ।
९८ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । १००, ९९
९९ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ।
१०० नित्यमाम्रेडिते डाचि वा । (५)
१०१ अकः सवर्णे दीर्घः । १०७, १०६
(वा०) ऋति सवर्णे ऋ वा, लृति सवर्णे लृ वा ।
१०२ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । १०६
१०३ तस्माच्छसो नः पुंसि ।
१०४ नादिचि । १०५, १०६
१०५ दीर्घाज्जसि च । १०६
१०६ वा च्छन्दसि ।
१०७ अमि पूर्वः । ११०
१०८ संप्रसारणाच्च ।
१०९ एङः पदान्तादति । ११०, ११३
११० ङसि–ङसोश्च । ११२
१११ ऋत उत् । ११४
११२ ख्यत्यात् परस्य ।
११३ अतो रोरप्लुतादप्लुते । ११४
११४ हशि च ।

(प्रकृतिभावादिप्रकरणम्)

११५ प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे । १३०, ११६
११६ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमव–न्त्ववस्युषु च ।
११७ यजुष्युरः । १२१
११८ आपो–जुषाणो–वृष्णो–वर्षिष्ठेऽम्बे–ऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ।
११९ अङ्ग इत्यादौ च ।
१२० अनुदात्ते च कु-धपरे । १२१ (६)
१२१ अवपथासि च ।
१२२ सर्वत्र विभाषा गोः । १२३, १२४
१२३ अवङ् स्फोटायनस्य । १२४
१२४ इन्द्रे च नित्यम् । १२५
१२५ प्लुतप्रगृह्या अचि । १३०
१२६ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम्
१२७ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । १२८
१२८ ऋत्यकः ।
१२९ अप्लुतवदुपस्थिते । १३०
१३० ई३ चाक्रवर्मणस्य ।
१३१ दिव उत् ।
१३२ एतत्–तदोः सुलोपोऽकोर–नञ्समासे हलि ।१३४, १३३
१३३ स्यश्छन्दसि बहुलम् ।
१३४ सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।

(सुट्प्रकरणम्)

१३५ सुट् कात् पूर्वः । १५७
१३६ अडभ्यासव्यवायेऽपि वा ।
१३७ सं–पर्युपेभ्यां करोतौ भूषणे । १३८, १३९
१३८ समवाये च ।

१३९ उपात् प्रतियत्न—वैकृत—वाक्या—ध्याहारेषु ।
१४० किरतौ लवने । १४२ (७)
१४१ हिंसायां प्रतेश्च ।
१४२ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ।
१४३ कुस्तुम्बुरूणि जातिः ।
१४४ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।
१४५ गोष्पदं सेवितासेवित—प्रमाणेषु ।
१४६ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।
१४७ आश्चर्यमनित्ये ।
१४८ वर्चस्केऽवस्करः
१४९ अपस्करो रथाङ्गम् ।
१५० विष्किरः शकुनौ वा ।
१५१ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ।
१५२ प्रतिष्कशश्च कशेः ।
१५३ प्रस्कण्व—हरिश्चन्द्रावृषी ।
१५४ मस्करमस्करिणौ वेणु—परि—व्राजकयोः ।
१५५ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ।
१५६ कारस्करो वृक्षः ।
१५७ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।

(वैदिकस्वरप्रकरणम्)

१५८ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।

(अन्त उदात्तप्रकरणम्)

१५९ कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । १८५, २२३
१६० उञ्छादीनां च । (८)
१६१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।
१६२ धातोः ।
१६३ चितः । १६४
१६४ तद्धितस्य । १६५
१६५ कितः ।
१६६ तिसृभ्यो जसः ।
१६७ चतुरः शसि ।
१६८ सावेकाचस्तृतीयादि—विभक्तिः । १६९, १८४
१६९ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्य—तरस्यामनित्यसमासे । १७७
१७० अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनाम—स्थानम् । १७५
१७१ ऊडिदम्—पदाद्यप्—पुम्—रै—द्युभ्यः
१७२ अष्टनो दीर्घात् ।
१७३ शतुरनुमो नद्यजादी । १७५
१७४ उदात्तयणो हल्पूर्वात् । १७५
१७५ नोङ्धात्वोः ।
१७६ ह्रस्व—नुड्भ्यां मतुप् । १७७
१७७ नामन्यतरस्याम् । १८७
१७८ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ।
१७९ षट्—त्रि—चतुर्भ्यो हलादिः । १८१
१८० झल्युपोत्तमम् । १८१ (९)
१८१ विभाषा भाषायाम् ।
१८२ न गो—श्वन्—साववर्ण—राडङ्—क्रुङ्—कृद्भ्यः । १८४
१८३ दिवो झल् । १८४
१८४ नृ चान्यतरस्याम् ।
१८५ तित् स्वरितम् ।
१८६ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्ल—सार्वधातुकमनुदात्तमहन्विङोः १९२
१८७ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । १८८
१८८ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि १८९
१८९ अभ्यस्तानामादिः । १९२, १९१
१९० अनुदात्ते च ।

१९१ सर्वस्य सुपि ।
१९२ भी—ह्री—भृ—हु—मद—जन—धन—दरिद्रा—जागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति । १९३
१९३ लिति ।
१९४ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् । १९६
१९५ अचः कर्तृयकि ।
१९६ थलि च सेटीडन्तो वा ।
१९७ ञ्नित्यादिर्नित्यम् । २१६
१९८ आमन्त्रितस्य च ।
१९९ पथि—मथोः सर्वनामस्थाने ।
२०० अन्तश्च तवै युगपत् । (१०)
२०१ क्षयो निवासे ।
२०२ जयः करणम् ।
२०३ वृषादीनां च ।
२०४ संज्ञायामुपमानम् । २०५
२०५ निष्ठा च द्व्यजनात् ।
२०६ शुष्क—धृष्टौ ।
२०७ आशितः कर्ता ।
२०८ रिक्ते विभाषा । २०९
२०९ जुष्टार्पिते च छन्दसि । २१०
२१० नित्यं मन्त्रे ।
२११ युष्मदस्मदोर्ङसि । २१२
२१२ ङयि च ।
२१३ यतोऽनावः ।
२१४ ईड—वन्द—वृ—शंस—दुहां ण्यतः
२१५ विभाषा वेण्विन्धानयोः । २१६
२१६ त्याग—राग—हास—कुह—श्वठ—क्रथा—नाम् ।
२१७ उपोत्तमं रिति । २१८
२१८ चङ्यन्यतरस्याम् ।
२१९ मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् । २२१
२२० अन्तोऽवत्याः । २२३ (११)
२२१ ईवत्याः ।
२२२ चौ ।
२२३ समासस्य ।

(एकाच० चायो० ल्यपि च० ये च० क्षय्यजय्यौ० अकः सवर्णे० अवपथा० हिंसायां० अनुदात्तस्य० विभाषा, क्षय० ईवत्यां त्रीणि ३)

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

(समासस्वरविधिः)

१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ११०
२ तत्पुरुषे तुल्यार्थ—तृतीया—सप्तम्युपमानाव्यय—द्वितीया—कृत्याः । २४
३ वर्णो वर्णेष्वनेते ।
४ गाध—लवणयोः प्रमाणे ।
५ दायाद्यं दायादे ।
६ प्रतिबन्धि चिर—कृच्छ्रयोः ।
७ पदेऽपदेशे ।
८ निवाते वातत्राणे ।
९ शारदेऽनार्तवे ।
१० अध्वर्यु—कषाययोर्जातौ ।
११ सदृश—प्रतिरूपयोः सादृश्ये ।
१२ द्विगौ प्रमाणे ।
१३ गन्तव्य—पण्यं वाणिजे ।

१४ मात्रोपज्ञोपक्रम—च्छाये नपुंसके ।
१५ सुख—प्रिययोर्हिते । १६
१६ प्रीतौ च ।
१७ स्वं स्वामिनि ।
१८ पत्यावैश्वर्ये । २०
१९ न भू—वाक्—चिद्—दिधिषु ।
२० वा भुवनम् । (१)
२१ आशङ्का—वाध—नेदीयस्सु संभावने
२२ पूर्वे भूतपूर्वे ।
२३ सविध—सनीड—समर्याद—
सवेश—सदेशेषु सामीप्ये ।
२४ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ।
२५ श्र—ज्यावम—कन्—पापवत्सु भावे
कर्मधारये । २८
२६ कुमारश्च । २८
२७ आदिः प्रत्येनसि । २८
२८ पूगेष्वन्यतरस्याम् ।
२९ इगन्त—काल—कपाल—भगाल—
शरावेषु द्विगौ । ३०, ३१
३० बह्वन्यतरस्याम् । ३१
३१ दिष्टि—वितस्त्योश्च ।
३२ सप्तमी सिद्ध—शुष्क—पक्व—
बन्धेष्व—कालात् ।
३३ परि—प्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रा—
वयवेषु ।
३४ राजन्य—बहुवचन—द्वन्द्वेऽन्धक—
वृष्णिषु । ३७
३५ संख्या ।
३६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।
३७ कार्त—कौजपादयश्च ।
३८ महान् व्रीह्यपराह्ण—गृष्टीष्वास—
जाबाल—भार—भारत—हैलिहिल—
रौरव—प्रवृद्धेषु । ३९
३९ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ।
४० उष्ट्रः सादि—वाम्योः । (२)
४१ गौः साद—सादि—सारथिषु ।
४२ कुरुगार्हपत—रिक्तगुर्वसूतज—
रत्यलीलदृढरूपा पारेवडवा
तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासी—
भाराणां च ।
४३ चतुर्थी तदर्थे । ४५
४४ अर्थे ।
४५ क्ते च । ४९
४६ कर्मधारयेऽनिष्ठा ।
४७ अहीने द्वितीया ।
४८ तृतीया कर्मणि । ४९
४९ गतिरनन्तरः । ५२, ५१
५० तादौ च निति कृत्यतौ ।
५१ तवै चान्तश्च युगपत् ।
५२ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ५३
५३ न्यधी च ।
५४ ईषदन्यतरस्याम् । ६३
५५ हिरण्य—परिमाणं धने ।
५६ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ।
५७ कतर—कतमौ कर्मधारये । ५९
५८ आर्यो ब्राह्मण—कुमारयोः । ५९
५९ राजा च । ६०
६० षष्ठी प्रत्येनसि । (३)
६१ क्ते नित्यार्थे ।
६२ ग्रामः शिल्पिनि । ६३

६३ राजा च प्रशंसायाम् ।
६४ आदिरुदात्तः । ९१
६५ सप्तमी—हारिणौ धर्म्येऽहरणे ।
६६ युक्ते च ।
६७ विभाषाऽध्यक्षे । ६८
६८ पापं च शिल्पिनि ।
६९ गोत्रान्तेवासि—माणव—ब्राह्मणेषु क्षेपे
७० अङ्गानि मैरेये ।
७१ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ।
७२ गो—बिडाल—सिंह—सैन्धवेषूपमाने ।
७३ अके जीविकार्थे । ७४
७४ प्राचां क्रीडायाम् ।
७५ अणि नियुक्ते । ७७
७६ शिल्पिनि चाकृञः । ७७
७७ संज्ञायां च ।
७८ गो—तन्ति—यवं पाले ।
७९ णिनि । ८०
८० उपमानं शब्दार्थ—प्रकृतावेव । (४)
८१ युक्तारोह्यादयश्च ।
८२ दीर्घ—काश—तुष—भ्राष्ट्र—वटं जे ८३
८३ अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः ।
८४ ग्रामेऽनिवसन्तः ।
८५ घोषादिषु च ।
८६ छात्र्यादयः शालायाम् ।
८७ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ८८
८८ मालादीनां च ।
८९ अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ।
९० अर्मे चावर्णं द्व्यच्—त्र्यच् । ९१
९१ न भूताधिक—संजीव—मद्राश्म—
कज्जलम् ।

९२ अन्तः । ११०
९३ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ।
९४ संज्ञायां गिरि—निकाययोः ।
९५ कुमार्यां वयसि ।
९६ उदकेऽकेवले ।
९७ द्विगौ क्रतौ ।
९८ भाषायां नपुंसके ।
९९ पुरे प्राचाम् । १०१
१०० अरिष्ट—गौड—पूर्वे च । (५)
१०१ न हास्तिन—फलक—मार्देयाः ।
१०२ कुसूल—कूप—कुम्भ—शालं बिले
१०३ दिक्छब्दा ग्राम—जनपदाख्यान—
चानराटेषु । १०५
१०४ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ।
१०५ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ।
१०६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।
१२०, १०८
१०७ उदराश्वेषुषु । १०८
१०८ क्षेपे ।
१०९ नदी बन्धुनि ।
११० निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ।
१११ उत्तरपदादिः । १९९
११२ कर्णो वर्ण—लक्षणात् । ११३
११३ संज्ञौपम्ययोश्च । ११५
११४ कण्ठ—पृष्ठ—ग्रीवा—जङ्घं च ।
११५ शृङ्गमवस्थायां च ।
११६ नञो जर—मर—मित्र—मृताः ।
११७ सोर्मनसी अलोमोषसी । १२०
११८ क्रत्वादयश्च ।
११९ आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि । १२०

१२० वीस्—वीर्यौ च । (६)
१२१ कूल—तीस्—तूल—मूल—शालाक्ष—सममव्ययीभावे ।
१२२ कंस-मन्थ-शूर्प-पाय्यकाण्डं द्विगौ
१२३ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । १३७, १२५
१२४ कन्था च । १२५
१२५ आदिश्चिहणादीनाम् ।
१२६ चेल-खेट-कटुक-काण्डं गर्हायाम्
१२७ चीरमुपमानम् ।
१२८ पलल—सूप—शाकं मिश्रे ।
१२९ कूल—सूद—स्थल—कर्षाः संज्ञायाम्
१३० अकर्मधारये राज्यम् । १३१
१३१ वर्ग्यादयश्च ।
१३२ पुत्रः पुंभ्यः । १३३
१३३ नाचार्य—राजर्त्विक्—संयुक्त—ज्ञात्या—ख्येभ्यः ।
१३४ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । १३५
१३५ षट् च काण्डादीनि ।
१३६ कुण्डं वनम् ।
१३७ प्रकृत्या भगालम् । १४२
१३८ शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ।
१३९ गति—कारकोपपदात् कृत् ।
१४० उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । १४२ (७)
१४१ देवताद्वन्द्वे च । १४२
१४२ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवी—रुद्र—पूष—मन्थिषु ।
१४३ अन्तः । १९९
१४४ थाथघञ्—क्ताजबित्र—काणाम् ।
१४५ सुपमानात् क्तः । १४९
१४६ संज्ञायामनाचितादीनाम् । १४८
१४७ प्रवृद्धादीनां च ।
१४८ कारकाद्दत्त—श्रुतयोरेवाशिषि १५१
१४९ इत्थंभूतेन कृतमिति च ।
१५० अनो भाव—कर्मवचनः ।
१५१ मन्-क्तिन्-व्याख्यान-शयनासन-स्थान—याजकादि—क्रीताः ।
१५२ सप्तम्याः पुण्यम् ।
१५३ ऊनार्थ—कलहं तृतीयायाः १५४
१५४ मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ।
१५५ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्ह—हिता—लमर्थास्तद्धिताः ।
१६१, १५६, १५६
१५६ य—यतोश्चातदर्थे ।
१५७ अच्—कावशक्तौ । १५८
१५८ आक्रोशे च । १५९
१५९ संज्ञायाम् ।
१६० कृत्योकेष्णुच्—चार्वादयश्च ।(८)
१६१ विभाषा तृन्नन्न—तीक्ष्ण—शुचिषु ।
१६२ बहुव्रीहाविदमेतत्—तद्भ्यः प्रथम—पूरणयोः क्रियागणने । १९२
१६३ संख्यायाः स्तनः । १६४
१६४ विभाषा छन्दसि ।
१६५ संज्ञायां मित्राजिनयोः ।
१६६ व्यवायिनोऽन्तरम् ।
१६७ मुखं स्वाङ्गम् । १६९
१६८ नाव्यय—दिक्छब्द—गो—महत्—स्थूल—मुष्टि—पृथु—वत्सेभ्यः ।
१६९ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ।

१७० जाति–काल–सुखादिभ्योऽना–च्छादनात् क्तोऽकृत–मित–प्रति–पन्नाः । १७१
१७१ वा जाते ।
१७२ नञ्–सुभ्याम् । १७४
१७३ कपि पूर्वम् । १७४
१७४ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ।
१७५ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । १७६
१७६ न गुणादयोऽवयवाः ।
१७७ उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु १९६
१७८ वनं समासे । १७९
१७९ अन्तः ।
१८० अन्तश्च । १८१ (९)
१८१ न नि–विभ्याम् ।
१८२ परेरभितोभावि मण्डलम् ।
१८३ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ।
१८४ निरुदकादीनि च ।
१८५ अभेर्मुखम् । १८६
१८६ अपाच्च । १८७
१८७ स्फिग–पूत–वीणाऽध्व–कुक्षि–सीर–नाम नाम च ।
१८८ अधेरुपरिस्थम् ।
१८९ अनोरप्रधान–कनीयसी । १९०
१९० पुरुषश्चान्वादिष्टः ।
१९१ अतेरकृत्पदे ।
१९२ नेरनिधाने ।
१९३ प्रतेरंशवादयस्तत्पुरुषे । १९६
१९४ उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ।
१९५ सोरवक्षेपणे ।
१९६ विभाषोत्पुच्छे । १९८
१९७ द्वि–त्रिभ्यां पाद्–दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ
१९८ सक्थं चाक्रान्तात् ।
१९९ परादिश्छन्दसि बहुलम् ।

(बहुव्रीहौ० आशङ्का० गौःसाद० क्ते नित्यार्थे० युक्ता० न हास्तिन० कुलतीर० देवता० विभाषा० न नि०एकोनविंशतिः १९)

॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

(अलुक्समासादिप्रकरणम्)

१ अलुगुत्तरपदे । २४, १३९
२ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।
३ ओजः–सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६
४ मनसः संज्ञायाम् । ५
५ आज्ञायिनि च ।
६ आत्मनश्च । ७
७ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ८
८ परस्य च ।
९ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् । १८, २०
१० कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।
११ मध्याद् गुरौ ।
(वा०) अन्ताच्च ।
१२ अमूर्ध–मस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।
१३ बन्धे च विभाषा ।
१४ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।
१५ प्रावृट्–शरत्–काल–दिवां जे १६
१६ विभाषा वर्ष–क्षर–शर–वरात् १८

१७ घ—काल—तनेषु—कालनाम्नः ।
१८ शय—वास—वासिष्वकालात् ।
१९ नेन्सिद्ध—बध्नातिषु च । २०
२० स्थे च भाषायाम् । (१)
२१ षष्ठ्या आक्रोशे । २४, २२
२२ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।
२३ ऋतो विद्या—योनि—संबन्धेभ्यः । २४, २५
२४ विभाषा स्वसृ—पत्योः ।
२५ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । २६
२६ देवताद्वन्द्वे च । ३१
२७ ईदग्नेः सोम—वरुणयोः । २८
२८ इद् वृद्धौ ।
२९ दिवो द्यावा । ३०
३० दिवसश्च पृथिव्याम् ।
३१ उषासोषसः ।
३२ मातर—पितरावुदीचाम् ।
३३ पितरा—मातरा च च्छन्दसि ।

(पुंवद्भावादिप्रकरणम्)

३४ स्त्रियाः पुंवद्भाषित—पुंस्काद—नूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ४२, ४३, ४२
३५ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।
३६ क्यङ्—मानिनोश्च ।
३७ न कोपधायाः । ४३
३८ संज्ञा—पूरण्योश्च ।
३९ वृद्धि—निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।
४० स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि । ४१ (२)
४१ जातेश्च ।
४२ पुंवत् कर्मधारय—जातीय—देशीयेषु (वा०) कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ।
४३ घ—रूप—कल्प—चेलड्—ब्रुव—गोत्र—मत—हतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ४५
४४ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ४५
४५ उगितश्च ।
४६ आन्महतः समानाधिकरण—जातीययोः । ४९
४७ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ४९
४८ त्रेस्त्रयः । ४९
४९ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्
५० हृदयस्य हृल्लेख-यदण्-लासेषु ५१
५१ वा शोक—ष्यञ्—रोगेषु ।
५२ पादस्य पदाज्याति—गोपहतेषु ५६
५३ पद्यत्यतदर्थे । ५६
६४ हिम—काषि—हतिषु च ।
५५ ऋचः शे ।
५६ वा घोष—मिश्र—शब्देषु ।

(उदादेशप्रकरणम्)

५७ उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६०
५८ पेषं—वास—वाहन—धिषु च ।
५९ एक—हलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६१
६० मन्थौदन—सक्तु—बिन्दु—वज्र—भार—हार—वीवध—गाहेषु च । (३)

(ह्रस्वप्रकरणम्)

६१ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ६६
६२ एक तद्धिते च ।

६३ ङ्यापोः संज्ञा—छन्दसोर्बहुलम् ६४
६४ त्वे च ।
६५ इष्टकेषीका—मालानां चित—तूल—भारिषु ।
६६ खित्यनव्ययस्य । ६९, ६७

(मुमागमादिप्रकरणम्)

६७ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ७२
६८ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।
६९ वाचंयम—पुरन्दरौ च ।
७० कारे सत्यागदस्य ।
७१ श्येन—तिलस्य पाते ञे ।
७२ रात्रेः कृति विभाषा ।
७३ न—लोपो नञः । ७७
७४ तस्मान्नुडचि ।
७५ नभ्राण्—नपान्नवेदा—नासत्या—नमुचि—नकुल—नख—नपुंसक—नक्षत्र—नक्र—नाकेषु प्रकृत्या । ७७
७६ एकादिश्चैकस्य चादुक् ।
७७ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।

(सभावादिप्रकरणम्)

७८ सहस्यः सः संज्ञायाम् ।८३, ८९
७९ ग्रन्थान्ताधिके च ।
८० द्वितीये चानुपाख्ये । (४)
८१ अव्ययीभावे चाकाले ।
८२ वोपसर्जनस्य ।
८३ प्रकृत्याशिष्यगो—वत्स—हलेषु ।
८४ समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्ध—प्रभृत्युदर्केषु । ८८
८५ ज्योतिर्जनपद रात्रि—नाभि—नाम—गोत्र—रूप—स्थान—वर्ण—वयो—वचन—बन्धुषु ।
८६ चरणे ब्रह्मचारिणि ।
८७ तीर्थे ये । ८८
८८ विभाषोदरे ।
८९ दृग्दृश—वतुषु । ९१
९० इदं—किमोरीश्—की ।
९१ आ सर्वनाम्नः । ९२
९२ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये । ९५
९३ समः समि ।
९४ तिरसस्तिर्यलोपे ।
९५ सहस्य सध्रिः ।
९६ सधमाद—स्थयोश्छन्दसि ।
९७ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । ९८
९८ ऊदनोर्देशे ।
९९ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोति—कारकरागच्छेषु । १००
१०० अर्थे विभाषा । (५)
१०१ कोः कत् तत्पुरुषेऽचि । १०८, १०३
१०२ रथ—वदयोश्च ।
१०३ तृणे च जातौ ।
१०४ का पथ्यक्षयोः । १०८
१०५ ईषदर्थे ।
१०६ विभाषा पुरुषे । १०८
१०७ कवं चोष्णे । १०८
१०८ पथि च च्छन्दसि ।
१०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।
११० संख्या—विसाय—पूर्वस्याह्नस्या—हन्नन्यतरस्यां ङौ ।

(दीर्घप्रकरणम्)

१११ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ११२, ६।४।१८
११२ सहि—वहोरोदवर्णस्य ।
११३ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ।
११४ संहितायाम् । १३५
११५ कर्णे लक्षणस्याविष्ठाष्ट पञ्च—मणि—भिन्न—छिन्न च्छिद्र—स्रुव—स्वस्तिकस्य ।
११६ नहि—वृति—वृषि—व्यधि—रुचि—सहि—तनिषु क्वौ ।
११७ वन—गिर्योः संज्ञायां कोटर—किंशुलुकादीनाम् । १२०
११८ वले ।
११९ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । १२०
१२० शरादीनां च । (६)
१२१ इको वहेऽपीलोः ।
१२२ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । १२४
१२३ इकः काशे । १२४
१२४ दस्ति ।
१२५ अष्टनः संज्ञायाम् । १२६
१२६ छन्दसि च ।
१२७ चितेः कपि ।
१२८ विश्वस्य वसुराटोः । १३०
१२९ नरे संज्ञायाम् ।
१३० मित्रे चर्षौ ।
१३१ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय—विश्व—देव्यस्य मतौ । १३२
१३२ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ।
१३३ ऋचि तु—नु—घ—मक्षु—तङ्—कुत्रो—रुष्याणाम् । १३६
१३४ इकः सुञि ।
१३५ द्व्यचोऽतस्तिङः ।
१३६ निपातस्य च ।
१३७ अन्येषामपि दृश्यते ।
१३८ चौ ।
१३९ संप्रसारणस्य । ६।४।२

(अलुक्० षष्ठ्या० जाते० इको० अव्ययी भावे० कोःकत्त० इको० एकोनविंशतिः १९)

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

(अङ्गाधिकारप्रकरणम्)

१ अङ्गस्य । ७।४।९७
२ हलः ।
३ नामि । ७
४ न तिसृ—चतसृ । ५
५ छन्दस्युभयथा । ६
६ नृ च ।
७ नोपधायाः । १०, १८
८ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ११, १४
९ वा षपूर्वस्य निगमे ।
१० सान्त—महतः संयोगस्य ।
११ अप्—तृन्—तृच्—स्वसृ—नप्तृ—नेष्टृ—त्वष्टृ—क्षत्तृ—होतृ—पोतृ—प्रशास्तृणाम्
१२ इन्—हन्—पूषार्यम्णां शौ । १३
१३ सौ च । १४

१४ अत्वसन्तस्य चाधातोः ।
१५ अनुनासिकस्य क्वि—झलोः क्ङिति । २१
१६ अज्झन—गमां सनि । १७
१७ तनोतेर्विभाषा । १८
१८ क्रमश्च क्त्वि ।
१९ च्छ्वोः शूडनुनासिके च । २१, २०, २१
२० ज्वर—त्वर—स्रिव्यवि—मवामुपधायाश्च । (१)
२१ राल्लोपः ।
२२ असिद्धवदत्राभात् । १७५
२३ श्नान्न लोपः । ३३
२४ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । ३४
२५ दंश—सञ्ज स्वञ्जां शपि । २६
२६ रञ्जेश्च । २७
२७ घञि च भाव—करणयोः । २९
२८ स्यदो जवे ।
२९ अवोदैधौद्म—प्रश्रथ—हिमश्रथाः ।
३० नाञ्चेः पूजायाम् । ३२
३१ क्त्वि स्कन्दि—स्यन्दोः । ३२
३२ जान्त—नशां—विभाषा । ३३
३३ भञ्जेश्च चिणि ।
३४ शास इदङ्—हलोः । ३५
३५ शा हौ । ३६
३६ हन्तेर्जः ।
३७ अनुदात्तोपदेश—वनति—तनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति । ३९, ४०
३८ वा ल्यपि ।
३९ न क्तिचि दीर्घश्च ।
४० गमः क्वौ । (२)
४१ विड्वनोरनुनासिकस्यात् । ४५
४२ ज़न—सन—खनां सञ्झलोः । ४३
४३ ये विभाषा । ४४
४४ तनोतेर्यकि ।
४५ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्
४६ आर्धधातुके । ६९
४७ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।
४८ अतो लोपः । ५४
४९ यस्य हलः । ५०
५० क्यस्य विभाषा ।
५१ णेरनिटि । ५७
५२ निष्ठायां सेटि ।
५३ जनिता मन्त्रे ।
५४ शमिता यज्ञे ।
५५ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । ५७
५६ ल्यपि लघु—पूर्वात् । ५९
५७ विभाषाऽऽपः ।
५८ यु—प्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि । ६१
५९ क्षियः । ६१
६० निष्ठायामण्यदर्थे । ६१ (३)
६१ वाऽऽक्रोश—दैन्ययोः ।
६२ स्य—सिच्—सीयुट्—तासिषु भाव—कर्मणोरुपदेशेऽज्झन—ग्रह—दृशां वा चिण्वदिट् च ।
६३ दीङो युडचि क्ङिति । ६४, ६८
(वा०) वुग्युटावुवङ्—यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ।

६४ आतो लोप इटि च । ६९
६५ ईद् यति । ६६
६६ घु—मा—स्था—गा—पा—जहाति—सां हलि । ६९
६७ एर्लिङि । ६८
६८ वाऽन्यस्य संयोगादेः ।
६९ न ल्यपि । ७०
७० मयतेरिदन्यतरस्याम् ।
७१ लुङ्—लङ्—लृङ्क्ष्वडुदात्तः । ७५, ७२
७२ आडजादीनाम् । ७५
७३ छन्दस्यपि दृश्यते ।
७४ न माङ्योगे ।
७५ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ७६
७६ इरयो रे ।
७७ अचि श्नु—धातु—भ्रुवां य्वोरियङुवङौ । १००, ७८, ८०
७८ अभ्यासस्यासवर्णे ।
७९ स्त्रियाः । ८०
८० वाऽम्—शसोः । (४)
८१ इणो यण् । ८७
८२ एरनेकाचोऽसंयोग—पूर्वस्य । ८७
८३ ओः सुपि । ८४
८४ वर्षाभ्वश्च ।
८५ न भू—सुधियोः । ८६
८६ छन्दस्युभयथा ।
८७ हु—श्नुवोः सार्वधातुके ।
८८ भुवो वुग् लुङ्—लिटोः ।
८९ ऊदुपधाया गोहः । ९१, १००
९० दोषो णौ । ९१, ९४
९१ वा चित्त—विरागे ।
९२ मितां ह्रस्वः । ९३
९३ चिण्—णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ।
९४ खचि ह्रस्वः । ९७
९५ ह्लादो निष्ठायाम् ।
९६ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । ९७
९७ इस्—मन्—त्रन्—क्विषु च ।
९८ गम—हन—जन—खन—घसां लोपः क्ङित्यनङि । १००, १२६
९९ तनि—पत्योश्छन्दसि । १००
१०० घसि—भसोर्हलि च । १०१ (५)
१०१ हु—झल्भ्यो हेर्धिः । १०३
१०२ श्रु—शृणु—पॄ—कृ—वृभ्यश्छन्दसि । १०३
१०३ अङितश्च ।
१०४ चिणो लुक् । १०६
१०५ अतो हेः । १०६
१०६ उतश्च प्रत्ययादसंयोग—पूर्वात् । ११०, १०७
१०७ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्—वोः । १०९, १०८
१०८ नित्यं करोतेः । १०९, ११०
१०९ ये च ।
११० अत उत् सार्वधातुके । १११
१११ श्नसोरल्लोपः । ११२
११२ श्नाभ्यस्तयोरातः । ११३, ११४
११३ ई हल्यघोः । ११६
११४ इद् दरिद्रस्य । ११६
११५ भियोऽन्यतरस्याम् । ११७
११६ जहातेश्च । ११८

११७ आ च हौ ।
११८ लोपो यि ।
११९ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च १२६
१२० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लि-
टि । १२६,१२१,१२१,१२६ (६)
१२१ थलि च सेटि । १२६
१२२ तृ—फल—भज—त्रपश्च ।
१२३ राधो हिंसायाम् ।
१२४ वा जृ—भ्रमु—त्रसाम् । १२५
१२५ फणां च सप्तानाम् ।
१२६ न शस—दद—वादि—गुणानाम् ।
१२७ अर्वणस्त्रसावनञः । १२८
१२८ मघवा बहुलम् ।
१२९ भस्य । १७५
१३० पादः पत् ।
१३१ वसोः संप्रसारणम् । १३३
१३२ वाह ऊठ् ।
१३३ श्व—युव—मघोनामतद्धिते ।
१३४ अल्लोपोऽनः १३८, १४५, १३७
१३५ षपूर्व—हन्—धृतराज्ञामणि ।
१३६ विभाषा ङि—श्योः ।
१३७ न संयोगाद् व—मन्तात् ।
१३८ अचः । १३१
१३९ उद ईत् ।
१४० आतो धातोः । (७)
१४१ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ।
१४२ ति विंशतेर्डिति । १४३
१४३ टेः । १४५
१४४ नस्तद्धिते । १४९
१४५ अह्नष्टखोरेव ।
१४६ ओर्गुणः । १४७
१४७ ढे लोपोऽकद्र्वाः । १५५
१४८ यस्येति च । १५०
१४९ सूर्य—तिष्यागस्त्य—मत्स्यानां य
उपधायाः । १५२, १५०
१५० हलस्तद्धितस्य । १५२
१५१ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।
१५२, १५३
१५२ क्य—च्व्योश्च ।
१५३ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ।
१५४ तुरिष्ठेमेयःसु । १६३
१५५ टेः ।
१५६ स्थूल—दूर—युव—ह्रस्व—क्षिप्र—
क्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च
गुणः ।
१५७ प्रिय—स्थिर—स्फिरोरु—बहुल—
गुरु—वृद्ध—तृप्र—दीर्घ—वृन्दारकाणां
प्र—स्थ—स्फव—बंहि—गर्वर्षि—
त्रब्—द्राघि—वृन्दाः ।
१५८ बहोर्लोपो भू च बहोः । १५९
१५९ इष्ठस्य यिट् च ।
१६० ज्यादादीयसः । (८)
१६१ र ऋतो हलादेर्लघोः । १६२
१६२ विभाषर्जोश्छन्दसि ।
१६३ प्रकृत्यैकाच् । १७०
१६४ इनण्यनपत्ये । १६६, १७१
१६५ गाथि—विदथि—केशि—गणि—
पणिनश्च ।
१६६ संयोगादिश्च ।
१६७ अन् । १७०

१६८ ये चाभाव—कर्मणोः ।

१६९ आत्माऽध्वानौ खे ।

१७० न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।

१७१ ब्राह्मोऽजातौ ।

१७२ कार्मस्ताच्छील्ये ।

१७३ औक्षमनपत्ये ।

१७४ दाण्डिनायन—हास्तिनायनाथ—र्वणिक—जैह्माशिनेय—वाशिनायनि—भ्रौण—हत्य—धैवत्य—सार—वैक्ष्वाक—मैत्रेय—हिरण्मयानि ।

१७५ ऋत्व्य—वास्त्व्य—माध्व—हिरण्य—यानि च्छन्दसि ।

(अङ्गस्य० राल्लोपो० विड्वनो० वाक्रोशे० इणो यण्० हुझल्भ्य० स्थलि च० मन्त्रेषु० रत्रतः पञ्चदश० १५)

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठे षष्ठोऽध्यायः ॥

(सूत्रसंख्या ७३६)

* * *

अथ सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः पादः

(प्रत्ययादेशप्रकरणम्)

१ यु—वोरनाकौ ।
२ आयनेयीनीयियः फ—ढ—ख—छ—घां प्रत्ययादीनाम् । ५
३ झोऽन्तः । ७
४ अदभ्यस्तात् । ७
५ आत्मनेपदेष्वनतः ।
६ शीङो रुट् । ८
७ वेत्तेर्विभाषा ।
८ बहुलं छन्दसि । ८
९ अतो भिस ऐस् । १७, ११
१० बहुलं छन्दसि ।
११ नेदमदसोरकोः ।
१२ टा—ङसि—ङसामिनात्—स्याः ।
१३ ङेर्यः । १४
१४ सर्वनाम्नः स्मै । १७
१५ ङसि—ङ्योः स्मात्—स्मिनौ १६
१६ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।
१७ जसः शी । १९
१८ औङ आपः । १९
१९ नपुंसकाच्च । २०
२० जश्—शसोः शिः । २२ (१)
२१ अष्टाभ्य औश् ।
२२ षड्भ्यो लुक् । २३
२३ स्वमोर्नपुंसकात् । २६
२४ अतोऽम् ।
२५ अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । २६
२६ नेतराच्छन्दसि ।
२७ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ३३
२८ ङे प्रथमयोरम् ।
२९ शसो न ।
३० भ्यसो भ्यम् । ३१
३१ पञ्चम्या अत् । ३२
३२ एकवचनस्य च ।
३३ साम आकम् ।
३४ आत औ णलः ।
३५ तु—ह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् । ३७
३६ विदेः शतुर्वसुः ।
३७ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ३८
३८ क्त्वापि च्छन्दसि । ५०
३९ सुपां सु—लुक्—पूर्वसवर्णाच्छे—या—डा—ड्या—याजालः ।
४० अमो मश् । (२)
४१ लोपस्त आत्मनेपदेषु ।
४२ ध्वमो ध्वात् ।
४३ यजध्वैनमिति च ।
४४ तस्य तात् । ४५
४५ तप्—तनप्—तन—थनाश्च ।
४६ इदन्तो मसिः ।
४७ क्त्वो यक् । ४९
४८ इष्ट्वीनमिति च ।
४९ स्नात्व्यादयश्च ।
५० आज्जसेरसुक् । ५२, ५१

५१ अश्व—क्षीर—वृष—लवणानामात्म—प्रीतौ क्यचि ।
५२ आमि सर्वनाम्नः सुट् । ५७
५३ त्रेस्त्रयः ।
५४ ह्रस्व—नद्यापो नुट् । ५७
५५ षट्चतुर्भ्यश्च ।
५६ श्री—ग्रामण्योश्छन्दसि ।
५७ गोः पादान्ते ।
५८ इदितो नुम् धातोः । ८३
५९ शे मुचादीनाम् ।
(वा०) तुम्फादीनामुपसंख्यानम् ।
६० मस्जि—नशोर्झलि । (३)
६१ रधि—जभोरचि । ६४
६२ नेट्यलिटि रधेः ।
६३ रभेरशब्लिटोः । ६४
६४ लभेश्च । ६९
६५ आङो यि । ६६
६६ उपात् प्रशंसायाम् ।
६७ उपसर्गात् खल्—घञोः । ६८
६८ न सु—दुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।
६९ विभाषा चिण्—णमुलोः ।
७० उगिदचां सर्वनामस्थानेऽ—धातोः । ७२
७१ युजेरसमासे ।
७२ नपुंसकस्य झलचः । ७७
७३ इकोऽचि विभक्तौ । ७४, ७५
७४ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य । ७६
७५ अस्थि—दधि—सक्थ्यक्ष्णा—मनङुदात्तः । ७७, ७६
७६ छन्दस्यपि दृश्यते । ७७
७७ ई च द्विवचने ।
७८ नाभ्यस्ताच्छतुः । ७९, ८१
७९ वा नपुंसकस्य । ८०
८० आच्छी—नद्योर्नुम् ८१, ८२ (४)
८१ शप्—श्यनोर्नित्यम् ।
८२ सावनडुहः ।
८३ दृक्—स्ववस्—स्वतवसां च्छन्दसि
८४ दिव औत् ।
८५ पथि—मथ्यृभुक्षामात् । ८८
८६ इतोऽत् सर्वनामस्थाने । ९८
८७ थो न्थः ।
८८ भस्य टेर्लोपः ।
८९ पुंसोऽसुङ् ।
९० गोतो णित् । ९२
९१ णलुतमो वा ।
९२ सख्युरसंबुद्धौ । ९३, ९५
९३ अनङ् सौ । ९४
९४ ऋदुशनस्—पुरुदंसोऽनेहसां च ।
९५ तृज्वत् क्रोष्टुः । ९७
९६ स्त्रियां च ।
९७ विभाषा तृतीयादिष्वचि ।
९८ चतुरनडुहोरामुदात्तः । ९९
९९ अम् संबुद्धौ ।
१०० ऋत इद् धातोः ।
१०३, १०१, १०३ (५)
१०१ उपधायाश्च ।

१०२ उदोष्ठ्यपूर्वस्य । १०३
१०३ बहुलं छन्दसि ।
(युवो० अष्टाभ्यो० लोप० रधि० शप्श्यनो० उपधाया० त्रीणि ३)

॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः

(वृद्धिप्रकरणम्)

१ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७
२ अतो ल्—रान्तस्य ।
३ वद—व्रज—हलन्तस्याचः । ४
४ नेटि । ७
५ ह्म्यन्त—क्षण—श्वस—जागृ—णि—श्व्येदिताम् ।
६ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७
७ अतो हलादेर्लघोः ।

(अनिट्प्रकरणम्)

८ नेड् वशि कृति । ३४, ९
९ ति—तु—त्र—त—थ—सि—सु—सर—कसेषु च ।
१० एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ११
११ श्र्युकः किति । १२
१२ सनि ग्रह—गुहोश्च ।
१३ कृ—सृ—भृ—वृ—स्तु—द्रु—स्रु—श्रुवो लिटि ।
१४ श्वीदितो निष्ठायाम् । ३४
१५ यस्य विभाषा ।
१६ आदितश्च । १७
१७ विभाषा भावादिकर्मणोः ।
१८ क्षुब्ध—स्वान्त—ध्वान्त—लग्न—म्लिष्ट—विरिब्ध—फाण्ट—बाढानि मन्थ—मन—स्तमः—सक्ताविस्पष्ट—स्वरानायास—भृशेषु ।
१९ धृषि—शसी वैयात्ये ।
२० दृढः स्थूल—बलयोः । (१)
२१ प्रभौ परिवृढः ।
२२ कृच्छ्र—गहनयोः कषः ।
२३ घुषिरविशब्दने ।
२४ अर्देः सं—नि—विभ्यः । २५
२५ अभेश्चाविदूर्ये ।
२६ णेरध्ययने वृत्तम् । २७
२७ वा दान्त—शान्त—पूर्ण—दस्त—स्पष्ट—च्छन्न—ज्ञप्ताः । २९
२८ रुष्यम—त्वर—संघुषास्वनाम् ।
२९ हृषेर्लोमसु ।
३० अपचितश्च ।
३१ हु ह्वरेश्छन्दसि । ३४
३२ अपरिह्वृताश्च ।
३३ सोमे ह्वरितः ।
३४ ग्रसित—स्कभित—स्तभितोत्तभित—चत्त—विकस्ता विशस्तृ—शंस्तृ—शास्तृ—तरुतृ—तरूतृ—वरुतृ—वरूतृ—वरूत्री—रुज्ज्वलिति—क्षरिति—क्षमिति—वमित्यमितीति च ।

(इडागमादिप्रकरणम्)

३५ आर्धधातुकस्येड् वलादेः ७५, ७८
३६ स्नु—क्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।
३७ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ३८, ४०
नतो त्रा । ४२

३९ न लिङि । ४०
४० सिचि च परस्मैपदेषु । (२)
४१ इट् सनि वा । ४३
४२ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ४३
४३ ऋतश्च संयोगादेः ।
४४ स्वरति–सूति–सूयति–
धूञूदितो वा । ५१
४५ रधादिभ्यश्च ।
४६ निरः कुषः । ४७
४७ इण् निष्ठायाम् ।
४८ तीश–सह–लुभ–रुष–रिषः ।
४९ सनीवन्तर्ध–भ्रस्ज–दम्भु–श्रि–स्वृ–
यूर्णु–भर–ज्ञपि–सनाम् ।
५० क्लिशः क्त्वा–निष्ठयोः । ५४
५१ पूङश्च ।
५२ वसति–क्षुधोरिट् । ७८
५३ अञ्चेः पूजायाम् ।
५४ लुभो विमोहने ।
५५ जॄ व्रश्च्योः क्त्वि । ५६
५६ उदितो वा । ५७
५७ सेऽसिचि कृत–चृत–च्छृद–
तृद–नृतः । ६०
५८ गमेरिट् परस्मैपदेषु । ६०
५९ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । ६५
६० तासि च क्लृपः । ६३ (३)
६१ अचस्तास्वत् थल्यनिटो
नित्यम् । ६३, ६६, ६३
६२ उपदेशेऽत्वतः ।
६३ ऋतो भारद्वाजस्य ।
६४ बभूथाततन्थ–जगृम्भ–ववर्थेति
निगमे ।
६५ विभाषा सृजि–दृशोः ।
६६ इडत्त्यर्ति–व्ययतीनाम् ।
६७ वस्वेकाजाद्घसाम् । ६९
६८ विभाषा गम–हन–विद–विशाम्
६९ सनि–ससनिवांसम् ।
७० ऋद्धनोः स्ये ।
७१ अञ्जेः सिचि । ७३
७२ स्तु–सु–धूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७३
७३ यम–रम–नमातां सक् च ।
७४ स्मि–पुङ्–रञ्ज्वशां सनि । ७५
७५ किरश्च पञ्चभ्यः ।
७६ रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ८१
७७ ईशः से । ७८
७८ ईड–जनोर्ध्वे च ।
७९ लिङः स–लोपोऽनन्त्यस्य ।
८० अतो येयः । ८२, ८१ (४)
८१ आतो ङितः ।
८२ आने मुक् । ८३
८३ ईदासः ।

(विभक्तावादेशादिप्रकरणम्)

८४ अष्न आ विभक्तौ ८९, ११३
८५ रायो हलि ।
८६ युष्मदस्मदोरनादेशे । ९८, ८९
८७ द्वितीयायां च ।
८८ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।
८९ योऽचि ।
९० शेषे लोपः ।

९१ मपर्यन्तस्य । ९८
९२ युवावौ द्विवचने ।
९३ यूय—वयौ जसि ।
९४ त्वाहौ सौ ।
९५ तुभ्य—मह्यौ ङयि ।
९६ तव—ममौ ङसि ।
९७ त्व—मावेकवचने । ९८
९८ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।
९९ त्रि—चतुरोः स्त्रियां तिसृ—चतसृ १००
१०० अचि र ऋतः । १०१ (५)
१०१ जराया जरसन्यतरस्याम् ।
१०२ त्यदादीनामः ।
१०३ किमः कः । १०५
१०४ कु ति होः ।
१०५ क्वाति ।
१०६ तदोः सः सावनन्त्ययोः । १०८
१०७ अदस औ सुलोपश्च ।
१०८ इदमो मः । ११३, १०९
१०९ दश्च ।
११० यः सौ । १११
१११ इदोऽय् पुंसि । ११३
११२ अनाप्यकः ।
११३ हलि लोपः ।

(वृद्धिप्रकरणम्)

११४ मृजेर्वृद्धिः । ७।३।३५
११५ अचो ञ्णिति । ७।३।३५
११६ अत उपधायाः ।
११७ तद्धितेष्वचामादेः । ७।३।३१
११८ किति च । ७।३।३१
(सिचि० प्रभौ० इट् सनि० उचस्ता-
स्वत्० आतो० जराया०
अष्यदश १८)

॥ इति सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

१ देविका—शिंशपा—दित्यवाड्—दीर्घ—सत्र—श्रेयसामात् ।
२ केकय मित्रयु—प्रलयानां यादेरियः
३ न य्—वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ५
४ द्वारादीनां च ।
५ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।
६ न कर्मव्यतिहारे । ९
७ स्वागतादीनां च ।
८ श्वादेरिञि । ९
९ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।
१० उत्तरपदस्य । ३१
११ अवयवादृतोः ।
१२ सु—सर्वार्धाज्जनपदस्य । १३
१३ दिशोऽमद्राणाम् । १४
१४ प्राचां ग्राम—नगराणाम् ।
१५ संख्यायाः संवत्सर—संख्यस्य च । १७
१६ वर्षस्याभविष्यति ।
१७ परिमाणान्तस्याऽसंज्ञा—शाणयोः ।
१८ जे प्रोष्ठपदानाम् ।

१९ हृद्—भग—सिन्ध्वन्ते
पूर्वपदस्य च । २५
२० अनुशतिकादीनां च । (१)
२१ देवता—द्वन्द्वे च । २३
२२ नेन्द्रस्य परस्य । २३
२३ दीर्घाच्च वरुणस्य ।
२४ प्राचां नगरान्ते ।
२५ जङ्गल—धेनु—वलजान्तस्य विभा—
षितमुत्तरम् ।
२६ अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य
तु वा । २७, ३१, ३०
२७ नातः परस्य ।
२८ प्रवाहणस्य ढे । २९
२९ तत्प्रत्ययस्य च ।
३० नञः शुचीश्वर—क्षेत्रज्ञ—कुशल—
निपुणानाम् । ३१
३१ यथातथ—यथापुरयोः पर्यायेण ।
३२ हनस्तोऽचिण्—णलोः ।
३३ आतो युक् चिण्—कृतोः । ३५
३४ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ३५
३५ जनि—वध्योश्च ।

(आगमप्रकरणम्)

३६ अर्ति—ह्री—व्ली—री—क्नूयी—क्ष्मा—
य्यातां पुग् णौ । ४३
३७ शा—च्छा—सा—ह्वा—व्या—वे—पां युक्
(वा०) पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः ।
३८ वो विधूनने जुक् ।
३९ ली—लोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां
स्नेहनिपातने ।
४० भियो हेतुभये षुक् । (२)

(आदेशप्रकरणम्)

४१ स्फायो वः ।
४२ शदेरगतौ तः ।
४३ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ।
४४ प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात
इदाप्यसुपः । ४९, ४८
४५ न या—सयोः ।
४६ उदीचामातः स्थाने य—क—
पूर्वायाः । ४८, ४९
४७ भस्त्रैषा—जा—ज्ञा—द्वा—स्वा नञ्पूर्वा—
णामपि ।
४८ अभाषितपुंस्काच्च । ४९
४९ आदाचार्याणाम् ।
५० ठस्येकः । ५१
५१ इसुसुक्—तान्तात् कः ।
५२ च—जोः कु घिण्ण्यतोः । ६९
५३ न्यङ्क्वादीनां च ।
५४ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । ५६, ५५
५५ अभ्यासाच्च । ५८
५६ हेरचङि ।
५७ सन्—लिटोर्जेः । ५८
५८ विभाषा चेः ।
५९ न क्वादेः ।
६० अजि—व्रज्योश्च । (३)
६१ भुज—न्युब्जौ पाण्युपतापयोः ।
६२ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।
६३ वञ्चेर्गतौ ।
६४ ओक उचः के ।
६५ ण्य आवश्यके । ६९
६६ यज—याच—रुच—प्रवचर्चश्च ।

(वा०) त्यजेश्च ।
६७ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।
६८ प्रयोज्य—नियोज्यौ शक्यार्थे ।
६९ भोज्यं भक्ष्ये ।
७० घोर्लोपो लेटि वा । ७२
७१ ओतः श्यनि ।
७२ क्सस्याचि । ७३
७३ लुग्वा दुह—दिह—लिह—गुहामात्मने—पदे दन्त्ये ।
७४ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । ७६
७५ ष्ठिवु—क्लमु—चमां शिति । ८२
७६ क्रमः परस्मैपदेषु ।
७७ इषु—गमि—यमां छः ।
७८ पा—घ्रा—ध्मा—स्था—म्ना—दाण्—दृश्यर्ति सर्ति—शद—सदां पिब—जिघ्र—धम—तिष्ठ—मन—यच्छ—पश्यर्च्छ—धौ—शीय—सीदाः ।
७९ ज्ञा—जनोर्जा ।
८० प्वादीनां ह्रस्वः । ८१ (४)
८१ मीनातेर्निगमे ।

(गुणादिप्रकरणम्)

८२ मिदेर्गुणः । ८८
८३ जुसि च ।
८४ सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ८६
८५ जाग्रोऽवि—चिण्—णल्—ङित्सु ।
८६ पुगन्त—लघूपधस्य च । ८७
८७ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्व—धातुके । ८८, ९४, १०१
८८ भू—सुवोस्तिङि ।
८९ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ९०, १००
९० ऊर्णोतेर्विभाषा । ९१
९१ गुणोऽपृक्ते ।
९२ तृणह इम् ।
९३ ब्रुव ईट् । ९८
९४ यङो वा । ९५
९५ तु—रु—स्तु—शम्यमः सार्वधातुके ।
९६ अस्ति सिचोऽपृक्ते । ९७, १००
९७ बहुलं छन्दसि ।
९८ रुदश्च पञ्चभ्यः । ९९
९९ अड् गार्ग्य—गालवयोः । १००
१०० अदः सर्वेषाम् । (५)
१०१ अतो दीर्घो यञि । १०४, १०२
१०२ सुपि च । १०३
१०३ बहुवचने झल्येत् । १०६
१०४ ओसि च । १०५
१०५ आङि चापः । १०६
१०६ संबुद्धौ च । १०८
१०७ अम्बार्थ—नद्योर्ह्रस्वः ।
१०८ ह्रस्वस्य गुणः । १०९, १११
१०९ जसि च ।
११० ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।
१११ घेर्ङिति । ११५
११२ आण् नद्याः ।
११३ याडापः । ११४
११४ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । ११५
११५ विभाषा द्वितीया—तृतीयाभ्याम् ।
११६ ङेराम् नद्याम्नीभ्यः । ११९, ११७
११७ इदुद्भ्याम् । ११८
११८ औत् । ११९
११९ अच्च घेः । १२०

१२० आङो नाऽस्त्रियाम् । (६)
(देविका० देवता० स्फायो० भुज० मीनाते० अतो दीर्घो० विंशतिः २०)

॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

(ह्रस्वादिप्रकरणम्)

१ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । ८, ३
२ नाग्लोपि—शास्वृदिताम् ।
३ भ्राज—भास—भाष—दीप—जीव—मील—पीडामन्यतरस्याम् ।
४ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ।
५ तिष्ठतेरित् । ६
६ जिघ्रतेर्वा । ७
७ उर्ऋत् । ८
८ नित्यं छन्दसि ।
९ दयतेर्दिगि लिटि । ११
१० ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । १२
११ ऋच्छत्यृताम् ।
१२ शॄ—दॄ—प्रां ह्रस्वो वा । १५
१३ केऽणः । १४
१४ न कपि । १५
१५ आपोऽन्यतरस्याम् ।
१६ ऋ—दृशोऽङि गुणः । २०
१७ अस्यतेस्थुक् ।
१८ श्वयेतरः ।
१९ पतः पुम् ।
२० वच उम् । (१)
२१ शीङः सार्वधातुके गुणः । २२
२२ अयङ् यि क्ङिति । २९, २५
२३ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । २४
२४ एतेर्लिङि ।
२५ अकृत्—सार्वधातुकयोर्दीर्घः । २९, २६
२६ च्वौ च । २७
२७ रीङ् ऋतः । ३०
२८ रिङ् श—यग्—लिङ्क्षु । २९
२९ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । ३०
३० यङि च । ३१
३१ ई घ्रा—ध्मोः । ३३
३२ अस्य च्वौ । ३५
३३ क्यचि च । ३९
३४ अशनायोदन्य—धनाया बुभुक्षा—पिपासा—गर्धेषु ।
३५ न च्छन्दस्य पुत्रस्य । ३९
३६ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ।
३७ अश्वाघस्यात् । ३८
३८ देव—सुम्नयोर्यजुषि काठके ।
३९ कव्यध्वर—पृतनस्यर्चि लोपः ।
४० द्यति—स्यति—मा—स्थामित् ति किति । ४१, ४७ (२)
४१ शा—च्छोरन्यतरस्याम् ।
४२ दधातेर्हिः । ४४
४३ जहातेश्च क्त्वि । ४४
४४ विभाषा छन्दसि । ४५

४५ सुधित—वसुधित—नेमधित—धिष्व—धिषीय च ।
४६ दो दद् घोः । ४७
४७ अच उपसर्गात् तः । ४९
४८ अपो भि ।
४९ सः स्यार्धधातुके । ५२, ५७
५० तासस्त्योर्लोपः । ५२, ५३
५१ रि च ।
५२ ह एति ।
५३ यीवर्णयोर्दीधी—वेव्योः ।
५४ सनि मी—मा—घु—रभ—लभ—शक—पत—पदामच इस् । ५७, ५६
५५ आप्—ज्ञप्यृधामीत् । ५६
५६ दम्भ इच्च ।
५७ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।

(अभ्यासस्य विधानप्रकरणम्)

५८ अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ९७
५९ ह्रस्वः ।
(वा०) अभ्यासस्यानचि ।
६० हलादिः शेषः । ६१ (३)
६१ शर्पूर्वाः खयः ।
६२ कुहोश्चुः । ६४
६३ न कवतेर्यङि । ६४
६४ कृषेश्छन्दसि । ६५
६५ दाधर्ति—दर्धर्ति—दर्धर्षि—बोभूतु—तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्—संस—निष्यदत्—करिक्रत्—कनिक्रदद्—भरिभ्रद्—दविध्वतो—दविद्युतत्—तरित्रतः—सरीसृपतं—वरीवृजन्—मर्मृज्यागनीगन्तीति च ।
६६ उरत् ।
६७ द्युति—स्वाप्योः संप्रसारणम् । ६८
६८ व्यथो लिटि । ७४
६९ दीर्घ इणः किति । ७०
७० अत आदेः ।
७१ तस्मान्नुड् द्विहलः । ७२
७२ अश्नोतेश्च ।
७३ भवतेरः । ७४
७४ ससूवेति निगमे ।
७५ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ७६, ७८
७६ भृञामित् । ८१
७७ अर्ति—पिपर्त्योश्च ।
७८ बहुलं छन्दसि ।
७९ सन्यतः । ८१
८० ओः पु—यण्—ज्यपरे । ८१ (४)
८१ स्रवति—शृणोति—द्रवति—प्रवति—प्लवति—च्यवतीनां वा ।
८२ गुणो यङ्—लुकोः । ९०
८३ दीर्घोऽकितः ।
८४ नीग्—वञ्चु—स्रंसु—ध्वंसु—भ्रंसु—कस—पत—पद—स्कन्दाम् ।
८५ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ८७
(वा०) पदान्ताच्चेति वक्तव्यम् ।
८६ जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशां च
८७ चर—फलोश्च । ८७
८८ उत् परस्यातः । ८९

८९ ति च ।
९० रीगृदुपधस्य च । ९२, ९१
(वा०) रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ।
९१ रुग्रिकौ च लुकि । ९२
९२ ऋतश्च ।
९३ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ९४, ९७, ९४
९४ दीर्घो लघोः ।
९५ अत् स्मृ—दृ—त्वर—प्रथ—म्रद—स्तृ—स्पशाम् । ९७
९६ विभाषा वेष्टि—चेष्ट्योः ।
९७ ई च गणः ।

(णौ च० शीङ्० शाच्छो० शर्पूवाः० स्रवति० सप्तदश १७)

॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठे सप्तमोऽध्यायः ॥
(सूत्रसंख्या ४३८)

★ ★ ★

९ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽ—यवादिभ्यः । १६, १५
१० झयः ।
११ संज्ञायाम् । १६
१२ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्—कक्षी—वद्रुमण्वच्चर्मण्वती ।
१३ उदन्वानुदधौ च ।
१४ राजन्वान् सौराज्ये ।
१५ छन्दसीरः । १७
१६ अनो नुट् । १७
१७ नाद् घस्य ।
१८ कृपो रो लः । २२
१९ उपसर्गस्यायतौ ।
२० ग्रो यङि । २१ (१)
२१ अचि विभाषा । २२
२२ परेश्च घाङ्कयोः ।
२३ संयोगान्तस्य लोपः । २४, २९
(वा०) यणः प्रतिषेधो वाच्यः ।
२४ रात् सस्य । २८
२५ धि च ।
२६ झलो झलि । ३८
२७ ह्रस्वादङ्गात् ।
२८ इट ईटि ।
२९ स्—कोः संयोगाद्योरन्ते च । ३८
३० चोः कुः ।
३१ हो ढः । ३५
३२ दादेर्धातोर्घः । ३८, ३३
३३ वा द्रुह—मुह—ष्णुह—ष्णिहाम् ।
३४ नहो धः ।
३५ आहस्थः ।
३६ व्रश्च—भ्रस्ज—सृज—मृज—यज—राज—भ्राज—च्छ—शां षः ।
(वा०) परौ व्रजेः षः पदान्ते ।
३७ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्—ध्वोः । ३८
३८ दधस्त—थोश्च ।
३९ झलां जशोऽन्ते ।
४० झषस्त—थोर्धोऽधः । (२)
४१ ष—ढोः कः सि ।

(निष्ठादेशप्रकरणम्)

४२ र—दाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ६१
४३ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ।
४४ ल्वादिभ्यः ।
४५ ओदितश्च ।
४६ क्षियो दीर्घात् ।
४७ श्योऽस्पर्शे ।
४८ अञ्चोऽनपादाने ।
४९ दिवोऽविजिगीषायाम् ।
५० निर्वाणोऽवाते ।
५१ शुषः कः ।
५२ पचो वः ।
५३ क्षायो मः । ५४
५४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ।
५५ अनुपसर्गात् फुल्ल—क्षीब—कृशो—ल्लाघाः ।
५६ नुद—विदोन्द—त्रा घ्रा—ह्रीभ्योऽन्य—तरस्याम् ।
५७ न ध्या—ख्या—पृ—मूर्च्छि—मदाम् ६१
५८ वित्तो भोग—प्रत्यययोः ।
५९ भित्तं शकलम् ।
६० ऋणमाधमर्ण्ये । (३)
६१ नसत्त—निषत्तानुत्त—प्रतूर्त—सूर्त—गूर्तानि छन्दसि ।

(क्वादिप्रकरणम्)

६२ क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ६३
६३ नशेर्वा ।
६४ मो नो धातोः । ६५
६५ म्—वोश्च ।
६६ स—सजुषो रुः । ७१
६७ अवयाःश्वेतवाः पुरोडाश्च ।
६८ अहन् । ६९
(वा०) रूप—रात्रि—रथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् ।
६९ रोऽसुपि । ७१
७० अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ७१
७१ भुवश्च महाव्याहृतेः ।
७२ वसु—स्रंसु—ध्वंस्वनडुहां दः । ७५
७३ तिप्यनस्तेः ।
७४ सिपि धातो रुर्वा । ७५, ७९, ७५
७५ दश्च ।
७६ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । ७९
७७ हलि च । ७८
७८ उपधायां च ।
७९ न भ—कुर्छुराम् ।
८० अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८१ (४)
८१ एत ईद् बहुवचने ।
८२ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ९८
८३ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ।
८४ दूराद्धूते च । ८६
८५ है—हे—प्रयोगे है—हयोः ।
८६ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।
८७ ओमभ्यादाने ।
८८ ये यज्ञकर्मणि । ९२
८९ प्रणवष्टेः । ९०
९० याज्यान्तः ।
९१ ब्रूहि—प्रेष्य—श्रौषड्—वौषडावहाना—मादेः । ९२
९२ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।
९३ विभाषा पृष्ट—प्रतिवचने हेः । ९४
९४ निगृह्यानुयोगे च ।
९५ आम्रेडितं भर्त्सने । ९६
९६ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ।
९७ विचार्यमाणानाम् । ९८
९८ पूर्वं तु भाषायाम् ।
९९ प्रति—श्रवणे च ।
१०० अनुदात्तं प्रश्नान्ताभि—पूजितयोः । १०२ (५)
१०१ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ।
१०२ उपरिस्विदासीदिति च ।
१०३ स्वरितमाम्रेडितेऽसूया—संमति—कोप—कुत्सनेषु । १०५
१०४ क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ।
१०५ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।
१०६ प्लुतावैच इदुतौ ।
१०७ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ।
१०८ तयोर्—य्—वावचि संहितायाम् । ८।४।६८
(पूर्वत्र० अचि० षढोः० नसत्त० एत ईच्च० चिदिति अष्टौ ८)

॥ इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

प्रथमः पादः

(द्विरुक्तिप्रकरणम्)

१ सर्वस्य द्वे । १५
२ तस्य परमाम्रेडितम् । ३
३ अनुदात्तं च ।
४ नित्य—वीप्सयोः ।
५ परेर्वर्जने ।
६ प्र—समुपोदः पाद—पूरणे ।
७ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।
८ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयाऽसंमति कोप—कुत्सन—भर्त्सनेषु ।
९ एकं बहुव्रीहिवत् । १०
१० आबाधे च ।
११ कर्मधारयवदुत्तरेषु । १५
१२ प्रकारे गुणवचनस्य ।
(वा०) डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्, कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्, स्त्री—नपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः ।
१३ अकृच्छ्रे प्रिय—सुखयोरन्यतरस्याम्
१४ यथास्वे यथायथम् ।
१५ द्वन्द्वं रहस्य—मर्यादा—वचन—व्युत्क्रमण—यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ।

(पदान्तेकार्यप्रकरणम्)

१६ पदस्य । ८।३।५४
१७ पदात् । ६९

(अनुदात्तप्रकरणम्)

१८ अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ७४
१९ आमन्त्रितस्य च ।
२० युष्मदस्मदोः षष्ठी—चतुर्थी—द्वितीयास्थयोर्वान्नावौ । २६, २२ (१)
२१ बहुवचनस्य वस्—नसौ ।
२२ ते—मयावेकवचनस्य । २३
२३ त्वा—मौ द्वितीयायाः ।
२४ न च—वा—हाहैव—युक्ते । २६
२५ पश्यार्थैश्चानालोचने ।
२६ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।
२७ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्योः
२८ तिङ्ङतिङः । ६६
२९ न लुट् । ६६
३० निपातैर्यद्यदि—हन्त—कुविन्—नेच्—चेच्—चण्—कच्चिद्—यत्र—युक्तम्
३१ नह प्रत्यारम्भे ।
३२ सत्यं प्रश्ने ।
३३ अङ्गाप्रातिलोम्ये । ३४
३४ हि च । ३५
३५ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ।
३६ यावद्—यथाभ्याम् । ३८
३७ पूजायां नानन्तरम् । ३८
३८ उपसर्गव्यपेतं च ।
३९ तु—पश्य—पश्यताहैः पूजायाम् ४०
४० अहो च । ४१ (२)
४१ शेषे विभाषा । ४२

४२ पुरा च परीप्सायाम् ।
४३ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ।
४४ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रति–
षिद्धम् । ४५
४५ लोपे विभाषा ।
४६ एहि मन्ये प्रहासे लृट् ।
४७ जात्वपूर्वम् । ४९
४८ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ।
४९ आहो उताहो चानन्तरम् । ५०
५० शेषे विभाषा ।
५१ गत्यर्थ—लोटा लृण्—न—चेत्
कारकं सर्वान्यत् । ५३
५२ लोट् च । ५४
५३ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ५४
५४ हन्त च ।
५५ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।
५६ यद्धि—तु—परं छन्दसि ।
५७ चन—चिदिव—गोत्रादि—तद्धिता–
म्रेडितेष्वगतेः । ५८
५८ चादिषु च ।
५९ च—वा—योगे प्रथमा । ६५
६० हेति क्षियायाम् । ६८ (३)
६१ अहेति विनियोगे च ।
६२ चाहलोप एवेत्यवधारणम् ।
६३ चादिलोपे विभाषा । ६५
६४ वै—वावेति च च्छन्दसि । ६५
६५ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ।
६६ यद्वृत्तान्नित्यम् ।
६७ पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठा–
दिभ्यः । ६८
६८ सगतिरपि तिङ् । ६९
६९ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ।
७० गतिर्गतौ । ७१
७१ तिङि चोदात्तवति ।
७२ आमंत्रितं पूर्वमविद्य–
मानवत् । ७४
७३ नामन्त्रिते समानाधिकरणे
सामान्यवचनम् ।
७४ विभाषितं विशेषवचने । ७४
(सर्वस्य० बहुवचनस्य० शेषे० हेति०
चतुर्दश १४)

॥ इति अष्टमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

॥ इति सपादसप्ताध्यायी ॥

(सूत्रसंख्या ३७५८)

द्वितीयः पादः

(त्रिपादीसूत्राणि)

१ पूर्वत्रासिद्धम् । ८।४।६८
२ नलोपः सुप्—स्वर—संज्ञा—तुग्विधिषु
कृति ।
३ न मु ने ।
(वा०) निष्ठादेशः षत्व—स्वर—प्रत्ययेड्–
विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ।
४ उदात्त—स्वरितयोर्यणः स्वरितो–
ऽनुदात्तस्य । ६
५ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ६
६ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ।
७ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८
८ न ङिसंबुद्ध्योः ।
(वा०) वा नपुंसकानाम् ।

९ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽ—
यवादिभ्यः । १६, १५
१० झयः ।
११ संज्ञायाम् । १६
१२ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्—कक्षी—
वद्रुमण्वच्चर्मण्वती ।
१३ उदन्वानुदधौ च ।
१४ राजन्वान् सौराज्ये ।
१५ छन्दसीरः । १७
१६ अनो नुट् । १७
१७ नाद् घस्य ।
१८ कृपो रो लः । २२
१९ उपसर्गस्यायतौ ।
२० ग्रो यङि । २१ (१)
२१ अचि विभाषा । २२
२२ परेश्च घाङ्क्योः ।
२३ संयोगान्तस्य लोपः । २४, २९
(वा०) यणः प्रतिषेधो वाच्यः ।
२४ रात् सस्य । २८
२५ धि च ।
२६ झलो झलि । ३८
२७ ह्रस्वादङ्गात् ।
२८ इट ईटि ।
२९ स्—कोः संयोगाद्योरन्ते च । ३८
३० चोः कुः ।
३१ हो ढः । ३५
३२ दादेर्धातोर्घः । ३८, ३३
३३ वा द्रुह—मुह—ष्णुह—ष्णिहाम् ।
३४ नहो धः ।
३५ आहस्थः ।
३६ व्रश्च—भ्रस्ज—सृज—मृज—यज—
राज—भ्राज—च्छ—शां षः ।

(वा०) परौ व्रजेः षः पदान्ते ।
३७ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य
स्—ध्वोः । ३८
३८ दधस्त—थोश्च ।
३९ झलां जशोऽन्ते ।
४० झषस्त—थोर्धोऽधः । (२)
४१ ष—ढोः कः सि ।

(निष्ठादेशप्रकरणम्)

४२ र—दाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च दः । ६१
४३ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ।
४४ ल्वादिभ्यः ।
४५ ओदितश्च ।
४६ क्षियो दीर्घात् ।
४७ श्योऽस्पर्शे ।
४८ अञ्चोऽनपादाने ।
४९ दिवोऽविजिगीषायाम् ।
५० निर्वाणोऽवाते ।
५१ शुषः कः ।
५२ पचो वः ।
५३ क्षायो मः । ५४
५४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ।
५५ अनुपसर्गात् फुल्ल—क्षीब—कृशो—
ल्लाघाः ।
५६ नुद—विदोन्द—त्रा घ्रा—ह्रीभ्योऽन्य—
तरस्याम् ।
५७ न ध्या—ख्या—पृ—मूर्च्छि—मदाम् ६१
५८ वित्तो भोग—प्रत्यययोः ।
५९ भित्तं शकलम् ।
६० ऋणमाधमर्ण्ये । (३)
६१ नसत्त—निषत्तानुत्त—प्रतूर्त—सूर्त—
गूर्तानि छन्दसि ।

(क्वादिप्रकरणम्)

६२ क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ६३
६३ नशेर्वा ।
६४ मो नो धातोः । ६५
६५ म्—वोश्च ।
६६ स—सजुषो रुः । ७१
६७ अवयाःश्वेतवाः पुरोडाश्च ।
६८ अहन् । ६९
(वा०) रूप—रात्रि—रथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् ।
६९ रोऽसुपि । ७१
७० अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ७१
७१ भुवश्च महाव्याहृतेः ।
७२ वसु—स्रंसु—ध्वंस्वनडुहां दः । ७५
७३ तिप्यनस्तेः ।
७४ सिपि धातो रुर्वा । ७५, ७९, ७५
७५ दश्च ।
७६ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । ७९
७७ हलि च । ७८
७८ उपधायां च ।
७९ न भ—कुर्छुराम् ।
८० अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८१ (४)
८१ एत ईद् बहुवचने ।
८२ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ९८
८३ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ।
८४ दूराद्धूते च । ८६
८५ है—हे—प्रयोगे है—हयोः ।
८६ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।
८७ ओमभ्यादाने ।
८८ ये यज्ञकर्मणि । ९२
८९ प्रणवष्टेः । ९०
९० याज्यान्तः ।
९१ ब्रूहि—प्रेष्य—श्रौषड्—वौषडावहाना—मादेः । ९२
९२ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।
९३ विभाषा पृष्ट—प्रतिवचने हेः । ९४
९४ निगृह्यानुयोगे च ।
९५ आम्रेडितं भर्त्सने । ९६
९६ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ।
९७ विचार्यमाणानाम् । ९८
९८ पूर्वं तु भाषायाम् ।
९९ प्रति—श्रवणे च ।
१०० अनुदात्तं प्रश्नान्ताभि—पूजितयोः । १०२ (५)
१०१ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ।
१०२ उपरिस्विदासीदिति च ।
१०३ स्वरितमाम्रेडिते—ऽसूया—संमति—कोप—कुत्सनेषु । १०५
१०४ क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ।
१०५ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।
१०६ प्लुतावैच इदुतौ ।
१०७ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ।
१०८ तयोर्—य्—वावचि संहितायाम् । ८।४।६८

(पूर्वत्र० अचि० षढोः० नसत्त० एत ईच्च० चिदिति अष्टौ ८)

॥ इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः

(रुप्रकरणम्)

१ मतु—वसो रु संबुद्धौ छन्दसि १२
२ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ३, ४
३ आतोऽटि नित्यम् ।
४ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।
५ समः सुटि ।
(वा०) सं—पुं—कानां सो वक्तव्यः, समो वा लोपमेके ।
६ पुमः खय्यम्परे । ८
७ नश्छव्यप्रशान् । १२, ८
८ उभयथर्क्षु ।
९ दीर्घादटि समानपादे ।
१० नॄन् पे ।
११ स्वतवान् पायौ ।
१२ कानाम्रेडिते ।
१३ ढो ढे लोपः । १४
१४ रो रि । १५
१५ खरवसानयोर्विसर्जनीयः । १६
१६ रोः सुपि । १७
१७ भो—भगो—अघो—अपूर्वस्य योऽशि । २२, २०
१८ व्—योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । २१

(लोपादिप्रकरणम्)

१९ लोपः शाकल्यस्य । २२
२० ओतो गार्ग्यस्य । (१)
२१ उञि च पदे ।
२२ हलि सर्वेषाम् ।
२३ मोऽनुस्वारः । २६, २४
२४ नश्चापदान्तस्य झलि ।
२५ मो राजि समः क्वौ । २७
२६ हे मपरे वा । २७, ३१
२७ नपरे नः ।
२८ ङ्—णोः कुक् टुक् शरि । ३०
२९ डः सि धुट् । ३०
३० नश्च । ३१
३१ शि—तुक् ।
३२ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ३३
३३ मय उञो वो वा ।
३४ विसर्जनीयस्य सः । ५४
३५ शर्परे विसर्जनीयः । ३६
३६ वा शरि ।
(वा०) खर्परे शरि वा विसर्गलोपः ।
३७ कु—प्वोः ≍क ≍पौ च । ४९
३८ सोऽपदादौ । ५४, ३९
३९ इणः षः । ४८
४० नमस्—पुरसोर्गत्योः । (२)
४१ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।
४२ तिरसोऽन्यतरस्याम् । ४४
४३ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ।
४४ इसुसोः सामर्थ्ये । ४५
४५ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ५४, ४७
४६ अतः कृ—कमि—कंस—कुम्भ—पात्र—कुशा—कर्णीष्वनव्ययस्य ।
४७ अधःशिरसी पदे ।
४८ कस्कादिषु च ।
४९ छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः । ५४
५० कः करत्—करति—कृधि—कृतेष्व—नदितेः ।
५१ पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ५२

५२ पातौ च बहुलम् ।
५३ षष्ठ्याः पति—पुत्र—पृष्ठ—पार—पद—पयस्—पोषेषु । ५४
५४ इडाया वा ।

(मूर्धन्यादेशप्रकरणम्)

५५ अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ११९
५६ सहेः साडः सः । ११९
५७ इण्—कोः । ११९
५८ नुम्—विसर्जनीय—शर्व्यवायेऽपि ।
५९ आदेश—प्रत्यययोः ।
६० शासि—वसि—घसीनां च । (३)
६१ स्तौति—ण्योरेव षण्यभ्यासात् ६२
६२ सः स्विदि—स्वदि—सहीनां च ।
६३ प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि । ७०
६४ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ६५
६५ उपसर्गात् सुनोति—सुवति—स्यति—स्तौति—स्तोभति—स्था—सेनय—सेध—सिच—सञ्ज—स्वञ्जाम् । ७७
६६ सदिरप्रतेः ।
६७ स्तन्भेः । ६८
६८ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः । ६९
६९ वेश्च स्वनो भोजने ।
७० परि-नि-विभ्यः सेव—सित—सय—सिवु—सह—सुट्—स्तु—स्वञ्जाम् ७१
७१ सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि । ७६
७२ अनु—वि—पर्यभि—निभ्यः स्यन्दतेर—प्राणिषु ।
७३ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ७५
७४ परेश्च ।
७५ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।
७६ स्फुरति—स्फुलत्योर्नि—र्नि—विभ्यः ।
७७ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ।
७८ इणः षी—ध्वं—लुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ७९
७९ विभाषेटः ।
८० समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८५ (४)
८१ भीरोः स्थानम् ।
८२ अग्नेः स्तुत्—स्तोम—सोमाः ।
८३ ज्योतिरायुषः स्तोमः ।
८४ मातृ—पितृभ्यां स्वसा । ८५
८५ मातुः—पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८६
८६ अभि—निसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्
८७ उपसर्ग—प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।
८८ सु—वि—निर्दुर्भ्यः सुपि—सूति—समाः
८९ नि—नदीभ्यां स्नातेः कौशले ।
९० सूत्रं प्रतिष्णातम् ।
९१ कपिष्ठलो गोत्रे ।
९२ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ।
९३ वृक्षासनयोर्विष्टरः । ९४
९४ छन्दोनाम्नि च ।
९५ गवि—युधिभ्यां स्थिरः ।
९६ वि—कु—शमि—परिभ्यः स्थलम् ।
९७ अम्बाम्ब—गो—भूमि—सव्याऽप—द्वि—त्रि—कु—शेकु—शङ्क्वङ्गु—मञ्जि—पुञ्जि—परमे—बर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।
९८ सुषामादिषु च ।
९९ एति संज्ञायामगात् । १००
१०० नक्षत्राद् वा । (५)
१०१ ह्रस्वात् तादौ तद्धिते । १०४
१०२ निसस्तपतावनासेवने ।

१०३ युष्मत्—ततततक्षुःष्वन्तः—
पादम् । १०४
१०४ यजुष्येकेषाम् । १०६
१०५ स्तुत—स्तोमयोश्छन्दसि । १०९
१०६ पूर्वपदात् । १०७
१०७ सुञः ।
१०८ सनोतेरनः ।
१०९ सहेः पृतनर्ताभ्यां च ।
११० न रपर—सृपि—सृजि—स्पृशि—
स्पृहि—सवनादीनाम् । ११९
१११ सात्—पदाद्योः ।
११२ सिचो यङि ।
११३ सेधतेर्गतौ ।
११४ प्रतिस्तब्ध—निस्तब्धौ च ।
११५ सोढः ।
११६ स्तम्भु—सिवु—सहां चङि ।
११७ सुनोतेः स्यसनोः ।
११८ सदि—ष्वञ्जोः परस्य लिटि ।
११९ नि—व्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा
छन्दसि ।

(मतुवसो० उञ—च० इदुदुपधस्य, स्तौ—तिण्य० भीरोः० ह्रस्वात्तादौ० एकोनविंशतिः १९)

॥ इति अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः

(णत्वप्रकरणम्)

१ र—षाभ्यां नो णः समानपदे । ३९
(वा०) ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ।
२ अट्—कु—प्वाङ्—नुम्व्यवायेऽपि ।
३ पूर्वपदात् संज्ञायामगः । १३, ४
४ वनं पुरगा—मिश्रका—सिध्रका—
सारिका—कोटरा—ऽग्रेभ्यः । ६
५ प्र—निरन्तः—शरेक्षु—प्लक्षाम्र—कार्ष्य—
खदिर—पीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ।
६ विभाषौषधि—वनस्पतिभ्यः ।
७ अह्नोऽदन्तात् ।
८ वाहनमाहितात् ।
९ पानं देशे । १०
१० वा भाव—करणयोः । ११
११ प्रातिपदिकान्त—नुम्—
विभक्तिषु च । १३
१२ एकाजुत्तरपदे णः ।
१३ कुमति च ।
१४ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य २३
१५ हिनु—मीना ।
१६ आनि लोट् ।
१७ नेर्गद—नद—पत—पद—घु—मा—
स्यति—हन्ति—याति—वाति—द्राति—
प्साति—वपति—वहति—शाम्यति—
चिनोति—देग्धिषु च । १८
१८ शेषे विभाषाऽक—खादावषान्त उपदेशे
१९ अनितेः । २१
२० अन्तः । (१)
२१ उभौ साभ्यासस्य ।
२२ हन्तेरत्पूर्वस्य । २३
२३ व—मोर्वा ।
२४ अन्तरदेशे । २५
२५ अयनं च ।
२६ छन्दस्यृदवग्रहात् । २७
२७ नश्च धातुस्थोरु—षुभ्यः । २८
२८ उपसर्गाद् बहुलम् । ३४

२९ कृत्यचः । ३४, ३१
३० णेर्विभाषा । ३१
३१ हलश्चेजुपधात् ।
३२ इजादेः सनुमः ।
३३ वा निंस—निक्ष—निन्दाम् ।
३४ न भा—भू—पू—कमि—गमि—प्यायी—वेपाम् । ३९
३५ षात् पदान्तात् ।
३६ नशेः षान्तस्य ।
३७ पदान्तस्य ।
३८ पदव्यवायेऽपि ।
३९ क्षुभ्नादिषु च ।
(वा०) आचार्यादणत्वं च ।

(श्चुत्वादिप्रकरणम्)

४० स्तोः श्चुना श्चुः । ४२, ४४ (२)
४१ ष्टुना ष्टुः । ४४
४२ न पदान्ताट्टोरनाम् । ४५
४३ तोः षि । ४४
४४ शात् ।
४५ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ४७
(वा०) प्रत्यये भाषायां नित्यम् ।

(द्वित्वप्रकरणम्)

४६ अचो र—हाभ्यां द्वे । ४७, ५२
४७ अनचि च ।
४८ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ५२
४९ शरोऽचि ।
५० त्रि—प्रभृतिषु शाकटायनस्य ।
५१ सर्वत्र शाकल्यस्य ।
५२ दीर्घादाचार्याणाम् ।

(जशादेशादिप्रकरणम्)

५३ झलां जश् झशि । ५६, ५४
५४ अभ्यासे चर् च । ५६
५५ खरि च ।
५६ वाऽवसाने । ५७
५७ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।
५८ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ५९, ६५
५९ वा पदान्तस्य ।
६० तोर्लि । (३)
६१ उदः स्था—स्तम्भोः पूर्वस्य । ६२
६२ झयो होऽन्यतरस्याम् । ६३, ६५
६३ शश्छोऽटि ।
(वा०) छत्वममीति वाच्यम् ।
६४ हलो यमां यमि लोपः । ६५
६५ झरो झरि सवर्णे ।
६६ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ६७
६७ नोदात्त—स्वरितोदयमगार्ग्य—काश्यप—गालवानाम् ।
६८ अ अ ।
(रषाभ्या० उभौ० ष्टुना ष्टु० उदः स्था० अष्टौ ८)

॥ इति अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति त्रिपादी ॥
(सूत्रसंख्या २९५)

॥ इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठे अष्टमोऽध्यायः ॥
(सूत्रसंख्या ३६९)

॥ इति पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रपाठः ॥
(सूत्रसंख्या ३९८३)

★ ★ ★

'अ' कारादिक्रमेण अष्टाध्यायीसूत्राणां सूची

अ अ ८।४।६८
अंशंहारी ५।२।६९
अकः सवर्णेदीर्घः ६।१।१०१
अकथितं च १।४।५१
अकर्तरि च० ३।३।१९
अकर्तर्यृणे पञ्चमी २।३।२४
अकर्मकाच्च १।३।२६
अकर्मकाच्च १।३।३५
अकर्मकाच्च १।३।४५
अकर्मधारये ६।२।१३०
अकृच्छ्रेप्रियसुख० ८।१।१३
अकृत्सार्वधातु० ७।४।२५
अके जीविकार्थे ६।२।७३
अकेनोर्भविष्य० २।३।७०
अक्षशलाका० २।१।१०
अक्षेषु ग्लहः ३।३।७०
अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५
अक्ष्णोऽदर्शनात् ५।४।७६
अगारान्ताट्ठन् ४।४।७०
अगारैकदेशे ३।३।७९
अग्नीत्प्रेषणे ८।२।९२
अग्नेः स्तुत्स्तोम० ८।३।८२
अग्नेर्ढक् ४।२।३३
अग्नौ चेः ३।२।९१
अग्नौ परि० ३।१।१३१
अग्राख्यायामुरसः ५।४।९३
अग्राद्यत् ४।४।११६
अग्रान्तशुद्ध० ५।४।१४५
अङितश्च ६।४।१०३
अङ्ग इत्यादौ च ६।१।११९
अङ्गयुक्तं तिङ् ८।२।९६
अङ्गस्य ६।४।१
अङ्गानि मैरेये ६।२।७०
अङ्गात् प्राति० ८।१।३३
अङ्गुलेर्दारुणि ५।४।११४
अङ्गुल्यादि० ५।३।१०८
अ च ४।३।३१
अच उपसर्गात्तः ७।४।४७
अचः ६।४।१३८
अचः कर्तृयकि ६।१।१९५
अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२
अचः परस्मिन्० १।१।५७
अचतुरविचतुर० ५।४।७७
अतश्च १।२।२८
अचस्तास्वत्थल्य० ७।२।६१
अचित्तहस्तिधेनो० ४।२।४७
अचित्ताददेश० ४।३।९६
अचि र ऋतः ७।२।१००
अचि विभाषा ८।२।२१
अचि श्नुधातु० ६।४।७७
अचोऽञ्णिति ७।२।११५
अचोऽन्त्यादि टि १।१।६४
अचो यत् ३।१।९७
अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६
अच्कावशक्तौ ६।२।१५७
अच्च घेः ७।३।११९
अच्छ गत्यर्थवदेषु १।४।६९
अच्प्रत्यन्वव० ५।४।७५
अजर्यं संगतम् ३।१।१०५
अजादी गुण० ५।३।५८
अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२
अजाद्यतष्टाप् ४।१।४
अजाद्यदन्तम् २।२।३३
अजाविभ्यां थ्यन् ५।१।८
अजिनान्तस्योत्तर ५।३।८२
अजिव्रज्योश्च ७।३।६०
अजेर्व्यघञपोः २।४।५६
अज्झनगमां सनि ६।४।१६
भज्ञाते ५।३।७३
अञ्चेः पूजायाम् ७।२।५३
अञ्चेर्लुक् ५।३।३०
अञ्चेश्छन्दस्या० ६।१।१७०
अञ्चोऽनपादाने ८।२।४८
अञ्जेः सिचि ७।२।७१
अञ्नासिकायाः ५।४।११८
अट्कुप्वाङ्० ८।४।२
अड् गार्ग्य० ७।३।९९
अणञौ च ४।३।३३
अणावकर्म० १।३।८८
अणिञोरनार्ष० ४।१।७८
अणि नियुक्ते ६।२।७५
अणिनुणः ५।४।१५
अणुदित्सवर्णस्य० १।१।६९
अणृगयनादिभ्यः ४।३।७३
अणो द्व्यचः ४।१।१५६
अणोऽप्रगृह्य० ८।४।५७
अण्कर्मणि च ३।३।१२

अण्कुटिलिकायाः ४।४।१८
अण्च ५।२।१०३
अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८
अत आदेः ७।४।७०
अत इञ् ४।१।९५
अत इनिठनौ ५।२।११५
अत उत्सार्व० ६।४।११०
अत उपधायाः ७।२।११६
अत एकहल्० ६।४।१२०
अतः कृकमि० ८।३।४६
अतश्च ४।१।१७७
अतिग्रहाव्यथन० ५।४।४६
अतिथेर्ञ्यः ५।४।२६
अतिरितिक्रमेण च १।४।९५
अतिशायने ५।३।५५
अतेः शुनः ५।४।९६
अतेरकृत्पदे ६।२।१९१
अतो गुणे ६।१।९७
अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१
अतो भिस ऐस् ७।१।९
अतोऽम् ७।१।२४
अतो येयः ७।२।८०
अतो रोरप्लु० ६।१।११३
अतो लोपः ६।४।४८
अतो ल्रान्तस्य ७।२।२
अतो हलादेर्लघोः ७।२।७
अतो हेः ६।४।१०५
अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९
अत्रलोपोऽभ्यास० ७।४।५८
अत्रानुनासिकः ८।३।२
अत्रिभृगुकुत्स० २।४।६५
अत्वसन्तस्य ६।४।१४
अत्स्मृदृत्वरप्रथः ७।४।९५
अदः सर्वेषाम् ७।३।१००
अदभ्यस्तात् ७।१।४
अदर्शनं लोपः १।१।६०
अदस औ सु० ७।२।१०७
अदसो मात् १।१।१२
अदसोऽसेर्दादु० ८।२।८०
अदि प्रभृतिभ्यः २।४।७२
अदूरभवश्च ४।२।७०
अदेङ् गुणः १।१।२
अदो जग्धिर्ल्यप्ति० २।४।३६
अदोऽनन्ने ३।२।६८
अदोऽनुपदेशे १।४।७०
अद्भुतरादिभ्यः ७।१।२५
अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४
अद्यश्वीनावष्टब्धे ५।२।१३
अधःशिरसी पदे ८।२।४७
अधिकम् ५।२।७३
अधिकरणवाचि० २।३।६८
अधिकरणवाचि० २।२।१३
अधिकरणविचाले ५।३।४३
अधिकरणे बन्धः ३।४।४१
अधिकरणे शेतेः ३।२।१५
अधिकरणैतावत्त्वे २।४।१५
अधिकृत्य कृते ४।३।८७
अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३
अधिरीश्वरे १।४।९७
अधिशीङ्स्था० १।४।४६
अधीगर्थदयेशां २।३।५२
अधीष्टे च ३।३।१६६
अधुना ५।३।१७
अधेः प्रसहने १।३।३३
अधेरुपरिस्थम् ६।२।१८८
अध्ययनतोऽवि० २।४।५
अध्यर्धपूर्व० ५।१।२८
अध्यायन्यायो० ३।३।१२२
अध्यायानुवाक० ५।२।६०
अध्यायिन्यदेश० ४।४।७१
अध्यायेष्वेवर्षेः ४।३।६९
अध्वनो यत्खौ ५।२।१६
अध्वर्युकषाय० ६।२।१०
अध्वर्युक्रतुर० २।४।४
अन् ६।४।१६७
अन उपधालोपि० ४।१।२८
अनङ् सौ ७।१।९३
अनचि च ८।४।४७
अनत्यन्तगतौ क्तात् ५।४।४
अनत्याधान० १।४।७५
अनद्यतने लङ् ३।२।१११
अनद्यतने लुट् ३।३।१५
अनद्यतने र्हिल्० ५।३।२१
अनन्तावसथ० ५।४।२३
अनन्त्यस्यापि ८।२।१०५
अनभिहिते २।३।१
अनवक्लृप्त्य० ३।३।१४५
अनश्च ५।४।१०८
अनसन्तान्नपुं० ५।४।१०३
अनाप्यकः ७।२।११२
अनिगन्तोऽञ्चतौ ६।२।५२
अनितेः ८।४।१९
अनिदितां हल० ६।४।२४

अनुकम्पायाम् ५।३।७६
अनुकरणं चानि० १।४।६२
अनुकामिका० ५।२।७४
अनुगवमायामे ५।४।८३
अनुगादिनष्ठक् ५।४।१३
अनुग्वलंगामी ५।२।१५
अनुदात्तं सर्वम० ८।१।१८
अनुदात्तङित० १।३।१२
अनुदात्तं च ८।१।३
अनुदात्तं पद० ६।१।१५८
अनुदात्तं प्रश्ना० ८।२।१००
अनुदात्तस्य च ६।१।१६१
अनुदास्य चर्दुप० ६।१।५९
अनुदात्तादेरञ् ४।२।४४
अनुदात्तादेश्च ४।३।१४०
अनुदात्ते च ६।१।१९०
अनुदात्ते च कु० ६।१।१२०
अनुदात्तेतश्च ३।२।१४९
अनुदात्तोपदेश० ६।४।३७
अनुदात्तौ सुप्पितौ ३।१।४
अनुनासिकस्य ६।४।१५
अनुनासिकात्० ८।३।४
अनुपदसर्वान्नाया० ५।२।९
अनुपद्यन्वेष्टा ५।२।९०
अनुपराभ्यां कृञः १।३।७९
अनुपसर्गाज्ज्ञः १।३।७६
अनुपसर्गात्फुल्ल० ८।२।५५
अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
अनुपसर्गाल्लि० ३।१।१३८
अनुपसर्जनात् ४।१।१४
अनुप्रतिगृणश्च १।४।१
अनुप्रवचनादि० ५।१।१११
अनुब्राह्मणादिनिः ४।२।६२
अनुर्यत्समया २।१।१५
अनुर्लक्षणे १।४।८४
अनुवादे चरणानाम् २।४।३
अनुविपर्यभिनि० ८।३।७२
अनुशतिकादीनां ७।३।२०
अनुस्वारस्य ८।४।५८
अनुष्यानन्तर्ये ४।१।१०४
अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४
अनेकाल्शित्० १।१।५५
अनो नुट् ८।२।१६
अनो बहुव्रीहेः ४।१।१२
अनो भावकर्म० ६।२।१५०
अनोरकर्मकात् १।३।४९
अनोरप्रधान० ६।२।१८९
अनोश्मायः० ५।४।९४
अनौ कर्मणि ३।२।१००
अन्तः ६।२।९२
अन्तः ६।२।१४३
अन्तः ६।२।१७९
अन्तः ८।४।२०
अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ४।३।६०
अन्तरं बहिर्योगो० १।१।३६
अन्तरदेशे ८।४।२४
अन्तरपरिग्रहे १।४।६५
अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४
अन्तर्घनो देशे ३।३।७८
अन्तर्धौ येनाद० १।४।२८
अन्तर्बहिर्भ्यां० ५।४।११७
अन्तर्वत्पति० ४।१।३२
अन्तश्च ६।२।१८०
अन्तश्च तवै ६।१।२००
अन्तात्यध्व० ३।२।४८
अन्तादिवच्च ६।१।८५
अन्तिकबाढयो० ५।३।६३
अन्तोदात्तादु० ६।१।१६९
अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०
अन्त्यात्पूर्वं बह्व० ६।२।८३
अन्नाण्णः ४।४।८५
अन्नेन व्यञ्जनम् २।१।३४
अन्यतो ङीष् ४।१।४०
अन्यथैवंकथमि० ३।४।२७
अन्यपदार्थे च २।१।२१
अन्यारादितरर्ते २।३।२९
अन्येभ्योऽपि ३।२।१७८
अन्येभ्योऽपि ३।३।१३०
अन्येभ्योऽपि ३।२।७५
अन्येषामपि ६।३।१३७
अन्येष्वपि ३।२।१०१
अन्वच्यानुलोम्ये ३।४।६४
अन्ववतप्ताद्रहसः ५।४।८१
अपगुरो णमुलि ६।१।५३
अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१
अपचितश्च ७।२।३०
अपत्यं पौत्र० ४।१।१६२
अपथं नपुंसकम् २।४।३०
अपदातौ सा० ४।२।१३५
अपदान्तस्य मूर्ध० ८।३।५५
अपपरिबहिरञ्चवः २।१।१२
अपपरी वर्जने १।४।८८
अपमित्ययाचि० ४।४।२

अपरस्पराः ६।१।१४४
अपरिमाणबि० ४।१।२२
अपरिह्वृताश्च ७।२।३२
अपरोक्षे च ३।२।११९
अपवर्गे तृतीया २।३।६
अपस्कारो रथ० ६।१।१२९
अपस्पृधेथामा० ६।१।३६
अपह्नवे ज्ञः १।३।४४
अपाच्च ६।२।१८६
अपाच्चतुष्पा० ६।१।१४२
अपादाने चाहीय० ५।४।४५
अपादाने पञ्चमी २।३.३८
अपादाने परी० ३।४।५२
अपाद्वदः १।३।७३
अपिः पदार्थसं० १।४।९६
अपूर्वपदादन्य० ४।१।१४०
अपृक्त एकाल्० १।२।४१
अपे क्लेशतमसोः ३।२।५०
अपे च लषः ३।२।१४४
अपेतापोढमुक्ता० २।१।३८
अपोनप्त्रपान्नप्तृ० ४।२।२७
अपो भि ७।४।४८
अप्तृन्तृच्स्वसृ० ६।४।११
अप्पूरणीप्रमा० ५।४।११६
अ प्रत्ययात् ३।३।१०२
अप्लुतवदुप० ६।१।१२९
अभाषितपुंस्काच्च ७।३।४८
अभिजनश्च ४।३।९०
अभिजिद्विदभृ० ५।३।११८
अभिज्ञावचने ३।२।११२
अभिनिविशश्च १।४।४७
अभिनिष्क्रामति ४।३।८६
अभिनिसः स्तनः ८।३।८६
अभिप्रत्यतिभ्यः १।३।८०
अभिरभागे १।४।९१
अभिविधौ भाव० ३।३।४४
अभिविधौ संपदा ५।४।५३
अभेर्मुखम् ६।२।१८५
अभेश्चाविदूर्ये ७।२।२५
अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७
अभ्यस्तस्य च ६।१।३३
अभ्यस्ताना० ६।१।१८९
अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८
अभ्यासाच्च ७।३।५५
अभ्यासे चर्च ८।४।५४
अभ्युत्सादयांप्र० ३।१।४२
अमनुष्यकर्तृके च ३।२।५३
अमहन्नवं नगरे ६।२।८९
अमावस्यदन्य० ३।१।१२२
अमावास्याया वा ४।३।३०
अमि पूर्व ६।१।१०७
अमु च च्छन्दसि ५।४।१२
अमूर्धमस्तका० ६।३।१२
अमैवाव्ययेन० २।२।२०
अमो मश् ७।१।४०
अम्नरूधरवरि० ८।२।७०
अम्बाम्बगोभू० ८।३।९७
अम्बार्थनद्यो० ७।३।१०७
अम् संबुद्धौ ७।१।९९
अयःशूलदण्डा० ५।२।७६
अयङ् यि क्ङिति ७।४।२२
अयनं च ८।४।२५
अयस्मयादीनि १।४।२०
अयामन्ताल्वा० ६।४।५५
अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९
अरिष्टगौडपूर्वे ६।२।१००
अरुर्द्विषदजन्तस्य ६।३।६७
अरुर्मनश्चक्षुश्चे० ५।४।५१
अर्तिपिपर्त्योश्च ७।४।७७
अर्तिलूघूसूखन० ३।२।१८४
अर्तिह्रीब्लीरी० ७।३।३६
अर्थवदधातुर० १।२।४५
अर्थे ६।२।४४
अर्थे विभाषा ६।३।१००
अर्देः संनिविभ्यः ७।२।२४
अर्धं नपुंसकम् २।२।२
अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१
अर्धाच्च ५।४।१००
अर्धात्परिमाणस्य ७।३।२६
अर्धाद्यत् ४।३।४
अर्मे चावर्णद्व्यच् ६।२।९०
अर्यः स्वामि० ३।१।१०३
अर्वणस्त्रसाव० ६।४।१२७
अर्शआदिभ्यो० ५।२।१२७
अर्हः ३।२।१२
अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३
अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६९
अलंकृञ्निरा० ३।२।१३६
अलंखल्वोः ३।४।१८
अलुगुत्तरपदे ६।३।१
अलोऽन्त्यस्य १।१।५२
अलोऽन्त्यात्पूर्व० १।१।६५
अल्पाख्यायाम् ५।४।१३६

अल्पाच्तरम् २।२।३४
अल्पे ५।३।८५
अल्लोपोऽनः ६।४।१३४
अवक्रयः ४।४।५०
अवक्षेपणे कन् ५।३।९५
अवङ् स्फोटा० ६।१।१२३
अवचक्षे च ३।४।१५
अवद्याण्यवर्या० ३।१।१०१
अवपथासि च ६।१।१२१
अवयवादृतोः ७।३।११
अवयवे च ४।३।१३५
अवयसि ठंश्च ५।१।८४
अवयाः श्वेतवाः ८।२।६७
अवसमन्धेभ्य० ५।४।७९
अवाच्चालम्बना० ८।३।६८
अवात्कुटारच्च ५।२।३०
अवादुग्रः १।३।५१
अवारपारात्य० ५।२।११
अवृद्धादपि ४।२।१२५
अवृद्धाभ्यो ४।१।११३
अवेः कः ५।४।२८
अवे ग्रहो वर्ष० ३।३।५१
अबे तृस्त्रोर्घञ् ३।३।१२०
अवे यजः ३।२।७२
अवादैघौद्यप्रश्रय० ६।४।२९
अवोदोर्नियः ३।३।२६
अव्यक्तानुकरण० ६।१।९८
अव्यक्तानुकरणा० ५।४।५७
अव्ययं विभक्ति० २।१।६
अव्ययसर्वना० ५।३।७१
अव्ययात्त्यप् ४।२।१०४
अव्ययादाप्सुपः २।४।८२
अव्ययीभावः २।१।५
अव्ययीभावश्च १।१।४१
अव्ययीभावश्च २।४।१८
अव्ययीभावाच्च ४।३।५९
अव्ययीभावे चा० ६।३।८१
अव्ययीभावो शर ५।४।१०७
अव्यये यथाभि० ३।४।५९
अव्यादवद्या० ६।१।११६
अशनायोदन्यध० ७।४।३४
अशब्दे यत्खाव० ४।३।६४
अशाला च २।४।२४
अश्नोतेश्च ७।४।७२
अश्वक्षीरवृष० ७।१।५१
अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४
अश्वस्यैकाहगमः ५।२।१९
अश्वाघस्यात् ७।४।३७
अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०
अश्विमानण् ४।४।१२६
अषडक्षाशितंग्वलं० ५।४।७
अषष्ठ्यतृतीया० ६।३।९९
अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४
अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२५
अष्टनो दोर्घात् ६।१।१७२
अष्टाभ्य औश् ७।१।२१
असंयोगाल्लिट् १।२।५
असंज्ञायां ४।२।१४९
असमासे निष्का० ५।१।२०
अ सांप्रतिके ४।३।९
असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२
असुरस्य स्वम् ४।४।१२३
असूर्यललाटयोर्द० ३।२।३६
अस्तं च १।४।६८
अस्ताति च ५।३।४०
अस्तिनास्ति० ४।४।६०
अस्तिसिचोऽपृक्ते ७।३।९६
अस्तेर्भूः २।४।५२
अस्थिदधिसक्थ्य० ७।१।७५
अस्मदो द्वयोश्च १।२।५९
अस्मद्युत्तमः १।४।१०७
अस्मायामेधा० ५।२।१२१
अस्य च्वौ ७।४।३२
अस्यतितृषोः ३।४।५७
अस्यतिवक्तिख्या० ३।१।५२
अस्यतेस्थुक् ७।४।१७
अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४।१।५३
अहः सर्वैकदेश० ५।४।८७
अहंशुभयोर्युस् ५।२।१४०
अहन् ८।२।६८
अहीने द्वितीया ६।२।४७
अहेतिविनियोगे ८।१।६१
अहो च ८।१।४०
अह्नष्टखोरेव ६।४।१४५
अह्नोऽदन्तात् ८।४।७
अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५।४।८८

आ

आकडारादेका १।४।१
आकर्षात्ष्ठल् ४।४।९
आकर्षादिभ्यः ५।२।६४
आकालिकडा० ५।१।११४
आक्रन्दाट्ठञ्च ४।४।३८
आक्रोशे च ६।२।१५८

आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।११२
आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ३।३।४५
आ क्वेस्त० ३।२।१३४
आख्यातोपयोगे १।४।२९
आगवीनः ५।२।१४
आगस्त्यकौण्डि० २।४।७०
आग्रहायण्यश्व० ४।२।२२
आङ उद्गमने १।३।४०
आङि चापः ७।३।१०५
आङि ताच्छील्ये ३।२।११
आङि युद्धे ३।३।७३
आङो दोऽनास्य० १।३।२०
आङो ना० ७।३।१२०
आङोऽनुनासि० ६।१।१२६
आङो यमहनः १।३।२८
आङो यि ७।१।६५
आङ् मर्यादाभि० २।१।१३
आङ् मर्यादावचने १।४।८९
आङ्माङोश्च ६।१।७४
आ च त्वात् ५।१।१२०
आ च हौ ६।४।११७
आचार्योपसर्ज० ६।२।१०४
आचार्योपसर्जन० ६।२।३६
आच्छीनद्योर्नुम् ७।१।८०
आज्जसेरसुक् ७।१।५०
आज्ञायिनि च ६।३।५
आट्श्च ६।१।९०
आडजादीनाम् ६।४।७२
आडुत्तमस्य पिच्च ३।४।९२
आढकाचित० ५।१।५३
आढ्यसुभग० ३।२।५६
आण् नद्याः ७।३।११२
आत ऐ ३।४।९५
आत औ णलः ७।१।३४
आतः ३।४।११०
आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६
आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६
आतो ङितः ७।२।८१
आतोऽटि नित्यम् ८।३।३
आतो धातोः ६।४।१४०
आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३
आतो मनिन्० ३।२।७४
आतो युक् चिण् ७।३।३३
आतो युच ३।३।१२८
आतो लोप इटि ६।४।६४
आत्मनश्च ६।३।६
आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५
आत्मनेपदेष्व० २।४।४४
आत्मनेपदेष्वन्य० ३।१।५४
आत्मन्विश्वजन० ५।१।९
आत्ममाने खश्च ३।२।८३
आत्माध्वानौ खे ६।४।१६९
आथर्वणिक० ४।३।१३३
आदरानादरयोः १।४।६३
आदाचार्याणाम् ७।३।४९
आदिः प्रत्येनसि ६।२।२७
आदिः सिचो० ६।१।१८७
आदिकर्मणि क्तः ३।४।७१
आदितश्च ७।२।१६
आदिरन्त्येन १।१।७१
आदिरुदात्तः ६।२।६४
आदिर्ञिटुडवः १।३।५
आदिर्णमुल्यन्य० ६।१।१९४
आदिश्चिहणा० ६।२।२२५
आदृगमहनजनः ३।२।१७१
आदेः परस्य १।१।५४
आदेच उपदेशे० ६।१।४५
आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९
आद् गुणः ६।१।८७
आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१
आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६
आद्युदात्तं द्व्यच० ६।२।११९
आद्युदात्तश्च ३।१।३
आधारोऽधि० १।४।४५
आनङृतो द्वन्द्वे ६।३।२५
आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७
आनि लोट् ८।४।१६
आने मुक् ७।२।८२
आन्महतः ६।३।४६
आपत्यस्य च ५।४।१५१
आपो जुषाणो० ६।१।११८
आपोऽन्यतर० ७।४।१५
आप्ज्ञप्यृधामीत् ७।४।५५
आप्रपदं प्राप्नोति ५।२।८
आबाधे च ८।१।१०
आभीक्ष्ण्ये णमुल्च ३।४।२२
आम एकान्तर० ८।१।५५
आमः २।४।८१
आमन्त्रितं पूर्वम्० ८।१।७२
आमन्त्रितस्य च ६।१।१९८
आमन्त्रितस्य च ८।१।१९
आमि सर्वनाम्नः ७।१।५२
आमेतः ३।४।९०

आम्प्रत्ययवत्० १।३।६३
आम्रेडितं भर्त्सने ८।२।९५
आयनेयीनीयियः ७।१।२
आयादय आर्ध० ३।१।३१
आयुक्तकुशला० २।३.४०
आयुधजीविभ्य० ४।३।९१
आयुधजीवि० ५।३।११४
आयुधाच्छ च ४।४।१४
आरगुदीचाम् ४।१।१३०
आर्धधातुकं शेषः ३।४।११४
आर्धधातुकस्ये० ७।२।३५
आर्धधातुके २।४।३५
आर्धधातुके ६।४।४६
आर्यो ब्राह्मणकु० ६।२।५८
आर्हादगोपुच्छ० ६।१।१९
आलजाटचौ ५।२।१२५
आवट्याच्च ४।१।७५
आवश्यकाधम्० ३।३।१७०
आवसथात्ष्ठल् ४।४।७४
आशंसायां ३।३।१३२
आशंसावचने ३।३।१३४
आशङ्काबाधने० ६।२।२१
आशितः कर्ता ६।१।२०७
आशिते भुवः ३।२।४५
आशिषि च ३।१।१५०
आशिषि नाथः २।३।५५
आशिषि लिङ्० ३।३।१७३
आशिषि हनः ३।२।४९
आश्चर्यमनित्ये ६।१।१४७
आश्वयुज्यावुञ् ४।३।४५
आसन्दीवदष्ठी० ८।२।१२
आ सर्वनाम्नः ६।३।९१
आसुयुवपिरपि० ३।१।१२६
आस्पदं प्रति० ६।१।१४६
आहस्थः ८।२।३५
आहि च दूरे ५।३।३७
आहो उताहो ७।१।४९

इ

इकः काशे ६।३।१२३
इकः सुञि ६।३।१३४
इको गुणवृद्धी १।१।३
इको झल् १।२।९
इको यणचि ६।१।७७
इको वहेऽपीलोः ६।३।१२१
इकोऽसवर्णे ६।१।१२७
इको ह्रस्वो० ६।३।६१
इगन्तकालकपाल० ६।२।२९
इगन्ताच्च लघु० ५।१।१३१
इगुपधज्ञाप्री० ३।१।१३५
इग्यणः संप्रसा० १।१।४५
इङश्च २।४।४८
इङश्च ३।३।२१
इङ्धार्योः ३।२।१३०
इच एकाचोऽम्प्र० ६।३।६८
इच्कर्मव्यतिहारे ५।४।१२७
इच्छा ३।३।१०१
इच्छार्थेभ्यो० ३।३।१६०
इच्छार्थेषु लिङ् ३।३।१५७
इजादेः सनुमः ८।४।३२
इजादेश्च गुरुमतो० ३।१।३६
इञः प्राचाम् २।४।६०
इञश्च ४।२।११२
इट ईटि ८।२।२८
इटोऽत् ३।४।१०६
इट् सनि वा ७।२।४१
इडत्यर्तिव्ययती० ७।२।६६
इडाया वा ८।३।५४
इणः षः ८।३।३९
इणः षीध्वंलुङ्० ८।३।७८
इणो गा लुङि २।४।४५
इणो यण् ६।४।८१
इण्कोः ८।३।५७
इण्नशजि० ३।२।१६३
इण्निष्ठायाम् ७।२।४७
इतराभ्योऽपि ५।३।१४
इतरेतरान्योन्यो० १।३।१६
इतश्च ३।४।१००
इतश्च लोपः ३।४।९७
इतश्चानिञः ४।१।१२२
इतोऽत्सर्वनाम० ७।१।८६
इतो मनुष्यजातेः ४।१।६५
इत्थंभूतलक्षणे २।३।२१
इत्थं भूतेन ६।२।१४९
इदंकिमोरीश्की ६।३।९०
इदन्तो मसि ७।१।४६
इदम इश् ५।३।३
इदमस्थमुः ५।३।२४
इदमोऽन्वादेशे० २।४।३२
इदमो मः ७।२।१०८
इदमोर्हिल् ५।३।१६
इदमो हः ५।३।११
इदितो नुम् ७।१।५८
इदुदुपधस्य चा० ८।३।४१

इदुद्भ्याम् ७।३।११७
इदोऽय् पुंसि ७।२।१११
इद् गोण्याः १।२।५०
इद्दरिद्रस्य ६।४।११४
इद् वृद्धौ ६।३।२८
इनः स्त्रियाम् ५।४।१५२
इनच्पिटच्चिकचि ५।२।३३
इनण्यनपत्ये ६।४।१६४
इनित्रकट्यचश्च ४।२।५१
इन्द्रवरुणभवशर्व० ४।१।४९
इन्द्रियमिन्द्र० ५।२।९३
इन्द्रे च ६।१।१२४
इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६
इन्हन्पूषार्यम्णां ६।४।१२
इरयो रे ६।४।७६
इरितो वा ३।१।५७
इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६
इषुगमियमां छः ७।३।७७
इष्टकेषीका० ६।३।६५
इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८
इष्ट्वीनमिति च ७।१।४८
इष्ठस्य यिट् च ६।४।१५९
इसुसुक्तान्तात्कः ७।३।५१
इसुसोः सामर्थ्ये ८।३।४४
इस्मन्त्रन्क्विषु च ६।४।९७

ई

ई घ्राध्मोः ७।४।३१
ई च खनः ३।१।१११
ई च गणः ७।४।९७
ई च द्विवचने ७।१।७७
ईडजनोर्ध्वे च ७।२।७८
ईडवन्दवृशंस० ६।१।२१४
ईदग्नेः सोम० ६।३।२७
ईदासः ७।२।८३
ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९
ईदूदेद् द्विवचनं १।१।११
ईद्यति ६।४।६५
ईयसश्च ५।४।१५६
ईवत्याः ६।१।२२१
ईशः से ७।२।७७
ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ३।४।१३
ईषदकृता २।२।७
ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४
ईषदर्थे ६।३।१०५
ईषदसमाप्तौ ५।३।६७
ईषद्दुःसुषु कृ० ३।३।१२६
ई हल्यघोः ६।४।११३
ई ३ चाक्रवर्म० ६।१।१३०

उ

उगवादिभ्यो यत् ५।१।२
उगितश्च ४।१।६
उगितश्च ६।३।४५
उगिदचां सर्व० ७।१।७०
उग्रं पश्येरंमद० ३।२।३७
उच्चैरुदात्तः १।२।२९
उच्चैस्तरां वा १।२।३५
उञः १।१।१७
उञि च पदे ८।३।२१
उञ्छति ४।४।३२
उञ्छादीनां च ६।१।१६०
उणादयो बहुलम् ३।३।१
उतश्च प्रत्ययाः० ६।४।१०६
उताप्योः सम० ३।३।१५२
उतो वृद्धिर्लुकि ७।३।८९
उत्क उन्मनाः ५।२।८०
उत्करादिभ्यश्छः ४।२।९०
उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९०
उत्तरपथेनाहृ० ५।१।७७
उत्तरपदवृद्धौ ६।२।१०५
उत्तरपदस्य ७।३।१०
उत्तरपदादिः ६।२।१११
उत्तरमृगपूर्वाच्च ५।४।९८
उत्तराच्च ५।३।३८
उत्तराधरदक्षिण० ५।३।३४
उत्परस्यातः ७।४।८८
उत्सादिभ्योऽञ् ४।१।८६
उद ईत् ६।४।१३९
उदः स्थास्तम्भोः ८।४।६१
उदकस्योदः सं० ६।३।५७
उदकेऽकेवले ६।२।९६
उदक्च विपाशः ४।२।७४
उदङ्कोऽनुदके ३।३।१२३
उदन्वानुदधौ च ८।२।१३
उदराट्ठगाद्यूने ५।२।६७
उदराश्वेषुषु ६।२।१०७
उदश्चरः सकर्म० १।३।५३
उदश्वितोऽन्य० ४।२।१९
उदात्तयणो० ६।१।१७४
उदात्तस्वरित० १।२।४०
उदात्तस्वरित० ८।२।४
उदात्तादनुदात्त० ८।४।६६
उदि कूले रुजि० ३।२।३१
उदि ग्रहः ३।३।३५

उदितो वा ७।३।५६
उदि श्रयतियौति० ३।३।४९
उदीचां वृद्धा० ४।१।१५७
उदीचामातः ७।३।४६
उदीचामिञ् ४।१।१५३
उदीचां माङो० ३।४।१९०
उदीच्यग्रामाच्च ४।२।१०९
उदुपधाद्भावादि० १।२।२
उदोऽनूर्ध्वकर्मणि १।३।२४
उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७।१।१०२
उद्घनोऽत्या० ३।३।८०
उद्विभ्यां काकु० ५।४।१४८
उद्विभ्यां तपः १।३।२७
उन्योर्ग्रः ३।३।२९
उपकादिभ्यो० २।४।६९
उपघ्न आश्रये ३।३।८५
उपजानूपकर्णो० ४।३।४०
उपज्ञाते ४।३।११५
उपज्ञोपक्रमं तदा० २।४।२१
उपदंशस्तृतीया० ३।४।४७
उपदेशेऽजनुनासि० १।३।२
उपदेशेऽत्वतः ७।२।६२
उपधायां च ८।२।७८
उपधायाश्च ७।१।१०१
उपपदमतिङ् २।२।१९
उपपराभ्याम् १।३।३९
उपमानं शब्दार्थ० ६।२।८०
उपमानाच्च ५।४।१३७
उपमानादप्राणिषु ५।४।९७
उपमानादाचारे ३।१।१०
उपमानानि सा० २।१।५५
उपमाने कर्मणि च ३।४।४५
उपमितं व्याघ्रा० २।१।५६
उपरिस्विदा० ८।२।१०२
उपर्यध्यधसः सा० ८।१।७
उपर्युपरिष्टात् ५।३।३१
उपसंवादाशङ्कयोश्च ३।४।८
उपसर्गप्रादुर्भ्यां० ८।३।८७
उपसर्गव्यपेतं च ८।१।३८
उपसर्गस्य ६।३।१२२
उपसर्गस्यायतौ ८।२।१९
उपसर्गाः क्रिया० १।४।५९
उपसर्गाच्च ५।४।११९
उपसर्गाच्छन्द० ५।१।११८
उपसर्गात्खल्घञोः ७।१।६७
उपसर्गात्सुनोति० ८।३।६५
उपसर्गात्स्वाङ्ग० ६।२।१७७
उपसर्गादध्वनः ५।४।८५
उपसर्गादसमासे० ८।४।१४
उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१
उपसर्गाद्ध्रस्व० ७।४।२३
उपसर्गाद्बहुलम् ८।४।२८
उपसर्गे घोः किः ३।३।९२
उपसर्गे च संज्ञा० ३।२।९९
उपसर्गेऽदः ३।३।५९
उपसर्गे रुवः ३।३।२२
उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०
उपसर्या काल्या० ३।१।१०४
उपाच्च १।३।८४
उपाजेऽन्वाजे १।४।७३
उपात्प्रतियत्न० ६।१।१३९
उपात्प्रशंसायाम् ७।१।६६
उपाद् द्व्यज० ६।२।१९४
उपाद्यमः स्व० १।३।५६
उपाधिभ्यां त्यक० ५।२।३४
उपान्मन्त्रकरणे १।३।२५
उपान्वध्याङ्वसः १।४।४८
उपेयिवाननाश्वा० ३।२।१०९
उपोत्तमं रिति ६।१।२१७
उपोऽधिके च १।४।८७
उप्ते च ४।३।४४
उभयथर्क्षु ८।३।८
उभयप्राप्तौ कर्मणि २।३।६६
उभादुदात्तो० ५।२।४४
उभे अभ्यस्तम् ६।१।५
उभे वनस्पत्या० ६।२।१४०
उभौ साभ्यासस्य ८।४।२१
उमोर्णयोर्वा ४।३।१५८
उरःप्रभृतिभ्यः ५।४।१५१
उरण् रपरः १।१।५१
उरत् ७।४।६६
उरसोऽण्च ४।४।९४
उरसो यच्च ४।३।११४
उर्ऋत् ७।४।७
उश्च १।२।१२
उषविदजागृ० ३।१।३८
उषासोषसः ६।३।३१
उष्ट्रः सादिवा० ६।२।४०
उष्ट्राद् वुञ् ४।३।१५७
उस्यपदान्तात् ६।१।९६

ऊ

ऊकालोऽज्झ्रस्व० १।२।२७
ऊङुतः ४।१।६६
ऊडिदंपदाद्यप् ६।१।१७१

ऊतियूतिजूतिसा० ३।३।९७
ऊदनोर्देशे ६।३।९८
ऊदुपधाया० ६।४।८९
ऊधसोऽनङ् ५।४।१३१
ऊनार्थकलहं० ६।२।१५३
ऊरूत्तरपदा० ४।१।६९
ऊर्णाया युस् ५।२।१२३
ऊर्णोतेर्विभाषा ७।२।६
ऊर्णोतेर्विभाषा ७।३।९०
ऊर्ध्वाद्विभाषा ५।४।१३०
ऊर्ध्वे शुषिपुरोः ३।४।४४
ऊर्यादिच्विडाचश्च १।४।६१
ऊषसुषिमुष्क० ५।२।१०७
ऊँ १।१।१८

ऋ

ऋक्पूरब्धूःपथा० ५।४।७४
ऋचः शे ६।३।५५
ऋचि तनुघम० ६।३।१३३
ऋच्छत्यृताम् ७।४।११
ऋणमाधमर्ण्ये ८।२।६०
ऋत उत् ६।१।१११
ऋतश्च ७।४।९२
ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३
ऋतश्च संयोगा० ७।४।१०
ऋतश्छन्दसि ५।४।१५८
ऋतष्ठञ् ४।३।७८
ऋतेरीयङ् ३।१।२९
ऋतो ङिसर्वना० ७।३।११
ऋतोऽञ् ४।४।४९
ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३
ऋतोरण् ५।१।१०५
ऋतो विद्यायोनि० ६।३।२३
ऋत्यकः ६।१।१२८
ऋत्विग्दधृवस्र० ३।२।५९
ऋत्व्यवास्त्व्य० ६।१।१७५
ऋदुपधाच्चा० ३।१।११०
ऋदुशनस्पुरुदं० ७।१।९४
ऋदृशोऽङि गुणः ७।४।१६
ऋद्धनोः स्ये ७।२।७०
ऋन्नेभ्यो ङीप् ४।१।५
ऋषभोपानहो० ५।१।१४
ऋष्यन्धक० ४।१।११४
ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४

ॠ

ॠत इद्धातोः ७।१।१००
ॠदोरप् ३।३।५७

ए

एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४
एकगोपूर्वा० ५।२।११८
एकतद्धिते च ६।३।६२
एकधुराल्लुक्च ४।४।७९
एकं बहुव्रीहिवत् ८।१।९
एकवचनं संबुद्धिः २।३।४९
एकवचनस्य च ७।१।३२
एकविभक्ति चा० १।२।४४
एकशालाया० ५।३।१०९
एकश्रुति दूरात्० १।२।३३
एकस्य सकृच्च ५।४।१९
एकहलादौ पूर० ६।३।५९
एकाच उपदेशे ७।२।१०
एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१
एकाचो बशो० ८।२।३७
एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४
एकाजुत्तरपदे णः ८।४।१२
एकादाकिनिच्चा० ५।३।५२
एकादिश्चैकस्य ६।४।७६
एकादेश उदात्ते० ८।२।५
एकाद्धो ध्यमु० ५।३।४४
एकान्याभ्यां ८।१।६५
एको गोत्रे ४।१।९३
एङः पदान्ता० ६।१।१०९
एङि पररूपम् ६।१।९४
एङ् प्राचां देशे १।१।७५
एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ६।१।६९
एच इग्घ्रस्वादेशे १।१।४८
एचोऽप्रगृह्य० ८।२।१०७
एचोऽयवायावः ६।१।७८
एजेः खश् ३।२।२८
एण्या ढञ् ४।३।१५९
एत ईद् बहुवचने ८।२।८१
एत ऐ ३।४।९३
एतत्तदोः ६।१।१३२
एतदस्त्रतसो० २।४।३३
एतदोऽन् ५।३।५
एति संज्ञायाम० ८।३।९९
एतिस्तुशास्वृ० ३।१।१०९
एतेतौ रथोः ५।३।४
एतेर्लिङि ७।४।२४
एत्येधत्यूठसु ६।१।८९
एधाच्च ५।३।४६
एनपा द्वितीया २।३।३१
एनबन्यतर० ५।३।३५
एरच् ३।३।५६

एरनेकाचोऽसं० ६।४।८२
एरुः ३।४।८६
एर्लिङि ६।४।६७
एहि मन्ये प्रहासे ८।१।४६

ऐ

ऐकागारिकट्० ४।१।११३
ऐषमोह्यः० ४।२।१०५

ओ

ओः पुयण्ज्यपरे ७।४।८०
ओः सुपि ६।४।८३
ओक उचः के ७।३।६४
ओजःसहोम्भ० ४।४।२७
ओजःसहोऽम्भ० ६।३।३
ओजसोऽहनि ४।४।१३०
ओत् १।१।१५
ओतः श्यनि ७।३।७१
ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०
ओदितश्च ८।२।४५
ओमभ्यादाने ८।२।८७
ओमाङोश्च ६।१।९५
ओरञ् ४।२।७१
ओरञ् ४।३।१३९
ओरावश्यके ३।१।१२५
ओर्गुणः ६।४।१४६
ओर्देश ठञ् ४।२।११९
ओषधेरजातौ ५।४।३७
ओषधेश्च वि० ६।३।१३२
ओसि च ७।३।१०४

औ

औक्षमनपत्ये ६।४।१७३
औङ आपः ७।१।१८
औत् ७।३।१२८
औतोऽम्शसोः ६।१।९३

क

कः करत्करति० ८।३।५०
कंशंभ्यां ५।२।१३८
कंसमन्थशूर्प० ६।२।१२२
कंसाट्टिठन् ५।१।२५
कंसीयपरशव्य० ४।३।१६८
ककुदस्याव० ५।४।१४६
कच्छाग्नि० ४।२।१२६
कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३
कठचरकाल्लुक् ४।३।१०७
कठिनान्तप्रस्ता० ४।४।७२
कडङ्करदक्षिणा० ५।१।६९
कडाराः कर्मधा० २।२।३८
कणेमनसी श्रद्धा० १।४।६६
कण्ठपृष्ठग्रीवा० ६।२।११४
कण्ड्वादिभ्यो ३।१।२७
कण्वादिभ्यो० ४।२।१११
कतरकतमौ कर्म० ६।२।५७
कतरकतमौ जा० २।१।६३
कत्त्र्यादिभ्यो ढ० ४।२।९५
कथादिभ्यष्ठक् ४।४।१०२
कद्रुकमण्डल्वो० ४।१।७१
कन्या च ६।२।१२४
कन्यापलद० ४।२।१४२
कन्थायाष्ठक् ४।२।१०२
कन्यायाः क० ४।१।११६
कपिज्ञात्योर्ढक् ५।१।१२७
कपि पूर्वम् ६।२।१७३
कपिबोधादा० ४।१।१०७
कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१
कमेर्णिङ् ३।१।३०
कम्बलाच्च संज्ञा० ५।१।३
कम्बोजाल्लुक् ४।१।१७५
करणाधिकर० ३।३।११७
करणे च स्तो० २।३।३३
करणे यजः ३।२।८५
करणेऽयोविद्रुषु ३।३।८२
करणे हनः ३।४।३७
कर्कलोहितादी० ५।३।११०
कर्णललाटात्क० ४।३।६५
कर्णे लक्षण० ६।३।११५
कर्णो वर्णलक्ष० ६।२।११२
कर्तरि कर्मव्य० १।३।१४
कर्तरि कृत् ३।४।६७
कर्तरि च २।२।१६
कर्तरि चर्षिदे० ३।२।१८६
कर्तरि भुवः ३।२।५७
कर्तरि शप् ३।१।६८
कर्तर्युपमाने ३।२।७९
कर्तुः क्यङ् सलो० ३।१।११
कर्तुरीप्सिततमं १।४।४९
कर्तृकरणयो० २।३।१८
कर्तृकरणे कृता० २।१।३२
कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
कर्तृकर्मणोश्च ३।३।१२७
कर्तृस्थे चाशरीरे १।३।३७
कर्त्रोर्जीवपुरुष० ३।४।४३
कर्मण उकञ् ५।१।१०३
कर्मणा यमभि० १।४।३२

कर्मणि घटोऽठच् ५।२।३५
कर्मणि च २।२।१४
कर्मणि च येन ३।३।११६
कर्मणि दृशि० ३।४।२९
कर्मणि द्वितीया २।३।२
कर्मणि भृतौ ३।२।२२
कर्मणि हनः ३।२।८६
कर्मणीनि० ३।२।९३
कर्मणो रोमन्थ० ३।१।१५
कर्मण्यग्न्या० ३।२।९२
कर्मण्यण् ३।२।१
कर्मण्यधिकरणे ३।३।९३
कर्मण्याक्रोशे ३।४।२५
कर्मधारयवदु० ८।१।८१
कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।२।४६
कर्मन्दकृशा० ४।३।१११
कर्मप्रवचनीययुक्ते० २।३।८
कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३
कर्मवत्कर्मणा ३।१।८७
कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००
कर्मव्यतिहारे ३।३।४३
कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३
कर्षात्वतो घ० ६।१।१५९
कलापिनोऽण् ४।३।१०८
कलापिवैश० ४।३।१०४
कलाप्यश्वत्थय० ४।३।४८
कलेर्ढक् ४।२।८
कल्याण्यादी० ४।१।१२६
कवं चोष्णे ६।३।१०७
कव्यध्वरपृतन० ७।४।३९
कव्यपुरीषतुरी० ३।२।६५
कपादिषु यथा० ३।४।४६
कष्यय क्रमणे ३।१।१४
कस्कादिषु च ८।३।४८
कस्य च दः ५।३।७२
कस्येत् ४।२।२५
काण्डाण्डादी० ५।२।१११
काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३
कानाम्रेडिते ८।३।१२
का पथ्यक्षयोः ६।२।१०४
कापिश्याः ष्फक् ४।२।९९
कामप्रवेदने० ३।३।१५३
काम्यच्च ३।१।९
कारकाद्दत्त० ६।२।१४८
कारके १।४।२३
कारनाम्नि च ६।३।१०
कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६
कारे सत्यागदस्य ६।३।७०
कार्तकौजपादय० ६।२।३७
कार्मस्ताच्छील्ये ६।४।१७२
कालप्रयोजना० ५।२।८१
कालविभागे ३।३।१३७
कालसमयवे० ३।३।१६७
कालाः २।१।२८
कालाः परिमा० २।२।५
कालाच्च ५।४।३३
कालाट्ठञ् ४।३।११
कालात् ५।१।७८
कालात्साधुपु० ४।३।४३
कालाद्यत् ५।१।१०७
कालाध्वनोरत्यन्त० २।३।५
कालेभ्यो भववत् ४।२।३४
कालोपसर्जने च १।२।५७
काश्यपकौशि० ४।३।१०३
काश्यादिभ्य० ४।२।११६
कासूगोणीभ्यां० ५।३।९०
कास्तीराजस्तु० ६।१।१५५
कास्प्रत्ययादाम० ३।१।३५
किंकिलास्त्य० ३।३।१४६
किं क्रियाप्रश्ने० ८।१।४४
किं क्षेपे २।१।६४
किंयत्तदो निर्धा० ५।३।९२
किंवृत्तं च चिदु० ८।१।४८
किंवृत्ते लिङ्० ३।३।१४४
किंवृत्ते लिप्सा० ३।३।६
किंसर्वनामबहु० ५।३।२
कितः ६।१।१६५
किति च ७।२।११८
किदाशिषि ३।४।१०४
किमः कः ७।२।१०३
किमः क्षेपे ५।४।७०
किमः संख्याप० ५।२।४१
किमश्च ५।३।२५
किमिदंभ्यां वो ५।२।४०
किमेत्तिङव्य० ५।४।११
किमोऽत् ५।३।१२
किरतौ लवने ६।१।१४०
किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५
किसरादिभ्यः० ४।४।५३
कुगतिप्रादयः २।२।१८
कुटीशमीशुण्डा० ५।२।८८
कुण्डं वनम् ६।२।१३६
कु तिहोः ७।२।१०४

कुत्वा डुपच् ५।३।८९
कुत्सने च ८।१।६९
कुत्सितानि २।१।५३
कुत्सिते ५।३।७४
कुप्वोः ≍क ≍पौ च ८।३।३७
कुमति च ८।४।१३
कुमहद्भ्याम० ५।४।१०५
कुमारश्रमणादि० २।१।७०
कुमारशीर्षयो० ३।२।५१
कुमारश्च ६।२।२६
कुमार्या वयसि ६।२।९५
कुमुदनडवेतसे० ४।२।८७
कुम्भपदीषु च ५।४।१३९
कुरुगार्हपतरि० ६।२।४२
कुरुनादिभ्यो० ४।१।१७२
कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१
कुलकुक्षिग्रीवा० ४।२।९६
कुलटाया वा ४।१।१२७
कुलत्थकोपधादण् ४।४।४
कुलात्खः ४।१।१३९
कुलालादि० ४।३।११८
कुलिजाल्लुक्खौ ५।१।५५
कुल्माषादञ् ५।२।८३
कुशाग्राच्छः ५।३।१०५
कुषिरजोः ३।१।९०
कुसीददशैकाद० ४।४।३१
कुसूलकूप० ६।२।१०२
कुस्तुम्बुरूणि ६।१।१४३
कुहोश्चुः ७।४।६२
कूलतीरतूल० ६।२।१२१
कूलसूदस्थल० ६।२।१२९
कृकणपर्णा० ४।२।१४५
कृच्छ्रगहनयोः ७।२।२२
कृञः प्रतियत्ने २।३।५३
कृञः श च ३।३।१००
कृञो द्वितीयतृ० ५।४।५८
कृञो हेतुताच्छी० ३।२।२०
कृञ् चानुप्रयुज्य० ३।१।४०
कृतलब्धक्रीत० ४।३।३८
कृते ग्रन्थे ४।३।११६
कृत्तद्धितसमा० १।२।४६
कृत्यचः ८।४।२९
कृत्यतुल्याख्या० २।१।६८
कृत्यल्युटो ३।३।११३
कृत्याः ३।१।९५
कृत्यानां कर्तरि २।३।७१
कृत्यार्थे तवैके० ३।४।१४
कृत्याश्च ३।३।१७१
कृत्यैरधिकार्थ० २।१।३३
कृत्यैर्ऋणे २।१।४३
कृत्योकेष्णु ६।२।१६०
कृत्वोर्थप्रयोगे २।३।६४
कृदतिङ् ३।१।९३
कृन्मेजन्तः १।१।३९
कृपो रो लः ८।२।१८
कृभ्वस्तियोगे ५।४।५०
कृमृदृरुहिभ्यश्छ० ३।१।५९
कृपेश्छन्दसि ७।४।६४
कृसृभृवृस्तुद्रु० ७।२।१३
कृधान्ये ३।३।३०
केकयमित्रयुप्र० ७।३।२
केऽणः ७।४।१३
केदाराद्यञ्च ४।२।४०
केवलमामक० ४।१।३०
केशाद्वोऽन्यतर० ५।२।१०९
केशाश्वाभ्यां य० ४।२।४८
कोः कत्तत्पुरु० ६।३।१०१
कोपधाच्च ४।२।७९
कोपधाच्च ४।३।१३७
कोपधादण् ४।२।१३२
कोशाड्ढञ् ४।३।४२
कौपिञ्जल० ४।२।१३२
कौमारापूर्वचने ४।२।१३
कौरव्यमाण्डूका० ४।१।१९
कौशल्यकार्मा० ४।१।११५
क्ङिति च १।१।५
क्तक्तवतू निष्ठा १।१।२६
क्तस्य च वर्तमाने २।३।६७
क्तादल्पाख्यायाम् ४।१।५१
क्तिच्क्तौ च ३।३।१७४
क्ते च ६।२।४५
क्ते न च पूजायाम् २।२।१२
क्तेन नञ् विशि० २।१।६०
क्तेनाहोरात्रा० २।१।४५
क्ते नित्यार्थे ६।२।६१
क्तोऽधिकरणे च ३।४।७६
क्त्रेर्मम् नित्यम् ४।४।२०
क्त्वा च २।२।२२
क्त्वातोसुन्क० १।१।४०
क्त्वापिच्छन्द० ७।१।३८
क्त्वि स्कन्दिस्य० ६।४।३१
क्त्वो यक् ७।१।४७
क्यङ्मानिनोश्च ६।३।३६

क्यचि च ७।४।३३
क्यच्व्योश्च ६।४।१५२
क्यस्य विभाषा ६।४।५०
क्याच्छन्दसि ३।२।१७०
क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४।३।६८
क्रतुक्थादिसूत्रा० ४।२।६०
क्रतौ कुण्डपा० ३।१।१३०
क्रत्वादयश्च ६।२।११८
क्रमः परस्मैप० ७।३।७६
क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८
क्रमादिभ्यो ४।२।६१
क्रय्यस्तदर्थे ६।१।८२
क्रव्ये च ३।२।६९
क्रियार्थोपपदस्य २।३।१४
क्रियासमभिहारे ३।४।२
क्रीङ्जीनां णौ ६।१।४८
क्रीडोऽनुसंपरि० १।३।२१
क्रीतवत्परिमा० ४।३।१५६
क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०
क्रुधद्रुहेर्ष्यासू० १।४।३७
क्रुधद्रुहोरुपसृष्ट० १।४।३८
क्रुधमण्डार्थेभ्य० ३।२।१५१
क्रौड्यादिभ्यश्च ४।१।८०
क्र्यादिभ्यः श्ना ३।१।८१
क्लिशः क्त्वा० ७।२।५०
क्वणो वीणायां च ३।३।६५
क्वसुश्च ३।२।१०७
क्वाति ७।१।१०५
क्विन्प्रत्ययस्य० ८।२।६२
क्विप् च ३।२।७६
क्षत्राद्घ ४।१।१३८
क्षयो निवासे ६।१।२०१
क्षय्यजय्यौ श० ६।१।८१
क्षायो मः ८।२।५३
क्षिप्रवचने लृट् ३।३।१३३
क्षियः ६।४।५९
क्षियाशीःप्रैषेषु ८।२।१०४
क्षियो दीर्घात् ८।२।४६
क्षीराड्ढञ् ४।२।२०
क्षुद्रजन्तवः २।४।८
क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१
क्षुद्राभ्रमरवट० ४।३।११९
क्षुब्धस्वान्त० ७।२।१८
क्षुभ्नादिषु च ८।४।३९
क्षुल्लकश्चवैश्व० ६।२।३९
क्षेत्रियच्परक्षेत्रे ५।२।९२
क्षेपे २।१।४७
क्षेपे ६।२।१०८
क्षेमप्रियमद्रे० ३।२।४४
क्सस्याचि ७।३।७२

ख

खः सर्वधुरात् ४।४।७८
खचि ह्रस्वः ६।४।९४
खट्वा क्षेपे २।१।२६
खण्डिकादि० ४।२।४५
खनो घ च ३।३।१२५
खरवसानयोर्वि० ८।३।१५
खरि च ८।४।५५
खलगोरथात् ४।२।५०
खलयवमाषतिल० ५।१।७
खार्या ईकन् ५।१।३३
खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१
खित्यनव्ययस्य ६।३।६६
खिदेश्छन्दसि ६।१।५२
ख्यत्यात्परस्य ६।१।११२

ग

गतिकारकोप० ६।२।१३९
गतिबुद्धिप्रत्यव० १।४।५२
गतिरनन्तरः ६।२।४९
गतिर्गतौ ८।१।७०
गतिश्च १।४।६०
गत्यर्थकर्मणि २।३।१२
गत्यर्थलोटा ८।१।५१
गत्यर्थाकर्मक० ३।४।७२
गत्वरश्च ३।२।१६४
गदमदचरयम० ३।१।१००
गन्तव्यपण्यं० ६।२।१३
गन्धनावक्षेपण० १।३।३२
गन्धस्येदुत्पूति० ५।४।१३५
गमः क्वौ ६।४।४०
गमश्च ३।२।४७
गमहनजनखन० ६।४।९८
गमेरिट् परस्मै० ७।२।५८
गम्भीराञ्ञ्यः ४।३।५८
गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५
गर्तोत्तरपदा० ४।२।१३७
गहायां लडपि० ३।३।१४२
गर्हायां च ३।३।१४९
गवाश्वप्रभृतीनि २।४।११
गवियुधिभ्यां० ८।३।९५
गः स्थकन् ३।१।१४६
गहादिभ्यश्च ४।२।१३८
गाङ्कुटादिभ्यो० १।२।१
गाङ् लिटि २।४।४९

गाण्ड्यजगात्० ५।२।११०
गातिस्थाघुपा० २।४।७७
गाथिविदथिके० ६।४।१६५
गाधलवणयोः ६।२।४
गापोष्टक् ३।२।८
गिरेश्च सेनक० ५।४।११२
गुडादिभ्यष्ठञ् ४।४।१०३
गुणवचनब्राह्म० ५।१।१२४
गुणोऽपृक्ते ७।३।९१
गुणो यङ्लुकोः ७।४।८२
गुणोऽर्तिसंयो० ७।४।२९
गुपूधूपविच्छि० ३।१।२८
गुपेश्छन्दसि ३।१।५०
गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ३।१।५
गुरोरनृतोऽन० ८।२।८६
गुरोश्च हलः ३।३।१०३
गुधिवञ्च्योः प्र० १।३।६९
गुष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६
गृहपतिना संयुक्ते ४।४।९०
गेहे कः ३।१।१४४
गोः पादान्ते ७।१।५७
गोचरसंचरव० ३।३।११९
गोतन्तियवं पाले ६।२।७८
गोतो णित् ७।१।९०
गोत्रक्षत्रियाख्ये० ४।३।९९
गोत्रचरणा० ५।१।१३४
गोत्रचरणाद्वुञ् ४।३।१२६
गोत्रस्त्रियाः ४।१।१४७
गोत्रादङ्कवत् ४।३।८०
गोत्राद्यूयन्यस्त्रि० ४।१।९४
गोत्रान्तेवासि० ६।२।६९
गोत्रावयवात् ४।१।७९
गोत्रे कुञ्जा० ४।१।९८
गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९
गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र० ४।२।३९
गोद्व्यचोऽसंख्या० ५।१।३९
गोपाया द्रक् ४।१।१२९
गोपयसोर्यत् ४।३।१६०
गोपुच्छाट्ठञ् ४।४।६
गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६
गोरतद्धितलुकि ५।४।९२
गोबिडालसिंह० ६।२।७२
गोश्च पुरीषे ४।३।१४५
गोषदादिभ्यो० ५।२।६२
गोष्ठात्खञ्भूत० ५।२।१८
गोष्पदं सेविता० ६।१।१४५
गोस्त्रियोरुपस० १।२।४८
गोः सादसादि० ६।२।४१
ग्रन्थान्ताधिके ६।३।७९
ग्रसितस्कभित० ७।२।३४
ग्रहवृनिश्चिगमश्च ३।३।५८
ग्रहिज्यावयिव्य० ६।१।१६
ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७
ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२
ग्रामकौटाभ्यां च ५।४।९५
ग्रामजनपदैकदे० ४।३।७
ग्रामजनबन्धुभ्य० ४।२।४३
ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१
ग्रामाद्यखञौ ४।२।९४
ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४
ग्राम्यपशु० १।२।७३
ग्रीवाभ्योऽण्च ४।३।५७
ग्रीष्मवसन्ताद० ४।३।४६
ग्रीष्मावरसमाद्० ४।३।४९
ग्रो यङि ८।२।२०
ग्लाजिस्थश्च ३।२।१३९

घ

घकालतनेषु ६।३।१७
घच्छौ च ४।४।११७
घञः सास्यां ४।२।५८
घञपोश्च २।४।३८
घञि च भाव० ६।४।२७
घनिलचौ च ५।३।७९
घरूपकल्पचेलड्० ६।३।४३
घसिमसोर्हलि ६।४।१००
घुमास्थागापा० ६।४।६६
घुषिरविशब्दने ७।२।२३
घेर्ङिति ७।३।१११
घोर्लोपो लेटि ७।२।७०
घोषादिषु च ६।२।८५
घ्वसोरेद्धाव० ६।४।११९

ङ

ङमो ह्रस्वादचि ८।३।३२
ङयि च ६।१।२१२
ङसिङसोश्च ६।१।११०
ङसिङ्योः स्मा० ७।१।१५
ङिच्च १।१।५३
ङिति ह्रस्वश्च १।४।६
ङेप्रथमयोरम् ७।१।२८
ङेराम्नद्या० ७।३।११६
ङेर्यः ७।१।१३
ङ्णोःकुक्टुक्शरि ८।३।२८
ङ्याप्प्रातिपदि० ४।१।१
ङ्यारछन्दसि० ६।१।१७८

च

चक्षिङः ख्याञ् २।४।५४
चङि ६।१।११
चङ्यन्यतर० ६।१।२१८
चजोः कु ७।३।५२
चटकाया ऐरक् ४।१।१२८
चतुरः शसि ६।१।१६७
चतुरनडुहोरा० ७।१।९८
चतुर्थी चाशिष्या० २।३।७३
चतुर्थी तदर्था० २।१।३६
चतुर्थी तदर्थे० ६।२।४३
चतुर्थी संप्रदाने २।३।१३
चतुर्थ्यर्थे बहुलं २।२।६२
चतुष्पादो गर्भि० २।१।७१
चतुष्पाद्भ्यो० ४।१।१३५
चनचिदिव० ८।१।५७
चरणे ब्रह्मचा० ६।३।८६
चरणेभ्यो धर्म० ४।२।४६
चरति ४।४।८
चरफलोश्च ७।४।८७
चरेष्टः ३।२।१६
चर्मणोऽञ् ५।१।१५
चर्मोदरयोः पूरेः ३।४।३१
चलनशब्दा० ३।२।१४८
चवायोगे प्रथमा ८।१।५९
चादयोऽसत्त्वे १।४।५७
चादिलोपे विभा० ८।१।६३
चादिषु च ८।१।५८
चायः की ६।१।२१
चायः की ६।१।३५
चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९
चाहलोप एवे० ८।१।६२
चिणो लुक् ६।४।१०४
चिण्णमुलोर्दीर्घो० ६।४।९३
चिण्ते पदः ३।१।६०
चिण्भावकर्मणोः ३।१।६६
चितः ६।१।१६३
चतेः कपि ६।३।१२७
चित्तवति नित्यम् ५।१।८९
चित्याग्निचि० ३।१।१३२
चित्रीकरणे च ३।३।१५०
चिदिति चोप० ८।२।१०१
चिन्तिपूजि० ३।३।१०५
चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४
चीरमुपमानम् ६।२।१२७
चुटू १।३।७
चूर्णादिनिः ४।४।२३
चूर्णादीन्यप्रा० ६।२।१३४
चेलखेटकटुक० ६।२।१२६
चेले क्नोपेः ३।४।३३
चोः कुः ८।२।३०
चौ ६।१।२२२
ची ६।३।१३८
च्छ्वोः शूडनु० ६।४।१९
च्लि लुङि ३।१।४३
च्लेः सिच् ३।१।४४
च्वौ च ७।४।२६

छ

छगलिनो ढिं० ४।३।१०९
छ च ४।२।२८
छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२
छदिरुपधिबलेर्ढञ् ५।१।१३
छन्दसि गत्यर्थे ३।३।१२९
छन्दसि घस् ५।१।१०६
छन्दसि च ५।१।६७
छन्दसि च ५।४।१४२
छन्दसि च ६।३।१२६
छन्दसि ठञ् ४।३।१९
छन्दसि निष्ट० ३।१।१२३
छन्दसि परि० ५।२।८९
छन्दसि परेऽपि १।४।८१
छन्दसि पुनर्व० १।२।६१
छन्दसि लिट्० ३।२।१०५
छन्दसि लुङ्लङ्० ३।४।६
छन्दसि वनस० ३।२।२७
छन्दसि वा प्रा० ८।३।४९
छन्दसि शायज० ३।१।८४
छन्दसि सहः ३।२।६३
छन्दसीरः ८।२।१५
छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
छन्दसो यदणौ ४।३।७१
छन्दस्यनेकमपि० ८।१।३५
छन्दस्यपि दृश्य० ६।४।७३
छन्दस्यपि दृ० ७।१।७६
छन्दस्युभयथा ३।४।११७
छन्दस्युभयथा ६।४।५
छन्दस्युभयथा ६।४।८६
छन्दस्युदवग्रहात् ८।४।२६
छन्दोगौक्थि० ४।३।१२९
छन्दोनाम्नि च ३।३।३४
छन्दोनाम्नि च ८।३।९४
छन्दोब्राह्मणानि ४।२।६६
छात्र्यादयः शा० ६।२।८६

छादेर्घेऽद्व्युपस० ६।४।९६
छाया बाहुल्ये २।४।२२
छे च ६।१।७३
छेदादिभ्यो नि० ५।१।६४

ज

जश्शसोः शिः ७।१।२०
जक्षित्यादयः षट् ६।१।६
जङ्गलधेनुवल० ७।३।२५
जनपदतद० ४।२।१२४
जनपदशब्दा० ४।१।१६८
जनपदिनां ज० ४।३।१००
जनपदे लुप् ४।२।८१
जनसनख० ३।२।६७
जनसनखनां स० ६।४।४२
जनिकर्तुः प्रकृ० १।४।३०
जनिता मन्त्रे ६।४।५३
जनिवध्योश्च ७।३।३५
जपजभदहदश० ७।४।८६
जम्ब्वा वा ४।३।१६५
जम्भा सुहरित० ५।४।१२५
जयः करणम् ६।१।२०२
जराया जरस० ७।२।१०१
जल्पभिक्षकुट्ट० ३।२।१५५
जसः शी ७।१।१७
जसि च ७।३।१०९
जहातेश्च ६।४।११६
जहातेश्च क्त्वि ७।४।४३
जागरूकः ३।२।१६५
जाग्रो विचिण्ण० ७।३।८५
जातरूपेभ्यः ४।३।१५३
जातिकालसु० ६।२।१७०
जातिनाम्नः कन् ५।३।८१
जातिरप्राणिनाम् २।४।६
जातुयदोर्लिङ् ३।३।१४७
जातेरस्त्रीविष० ४।१।६३
जातेश्च ६।३।४१
जात्यन्ताच्छ ब० ५।४।९
जात्याख्याया० १।२।५८
जात्वपूर्वम् ८।१।४७
जानपदकुण्ड० ४।१।४२
जान्तनशां वि० ६।४।३२
जायाया निङ् ५।४।१३४
जालमानायः ३।३।१२४
जासिनिप्रहण० २।३।५६
जिघ्रतेर्वा ७।४।६
जिदृक्षिविश्री० ३।२।१५७
जिह्वामूलाङ्गु० ४।३।६२
जीर्यतेरतृन् ३।२।१०४
जीवति तु ४।१।१६३
जीविकार्थे चा० ५।३।९९
जीविकोपनिष० १।४।७९
जुचङ्क्रम्यद० ३।२।१५०
जुष्टार्पिते च० ६।१।२०९
जुसि च ७।३।८३
जुहोत्यादिभ्य० २।४।७५
जृव्रश्च्योः क्त्वि० ७।२।५५
जृस्तम्भुम्रुचुम्लु० ३।१।५८
जे प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८
ज्ञाजनोर्जा ७।३।७९
ज्ञाश्रुस्मृदृशां १।३।५७
ज्ञो विदर्थस्य क २।३।५१
ज्य च ५।३।६१
ज्यश्च ६।१।४२
ज्यादादीयसः ६।४।१६०
ज्योतिरायुषः ८।३।८३
ज्योतिर्जनपदरा० ६।३।८५
ज्योत्स्नातमि० ५।२।११४
ज्वरत्वरस्रिव्य० ६।४।२०
ज्वलितिक० ३।१।१४०

झ

झयः ५।४।१११
झयः ८।२।१०
झयो होऽन्यतर० ८।४।६२
झरो झरि सवर्णे ८।४।६५
झलां जशोऽन्ते ८।२।३९
झलां जश् झशि ८।४।५३
झलो झलि ८।२।२६
झल्युपोत्तमम् ६।१।१८०
झषस्तथोर्धोऽधः ८।२।४०
झस्य रन् ३।४।१०५
झेर्जुस् ३।४।१०८
झोऽन्तः ७।१।३

ञ

ञितश्च तत्प्रत्य० ४।३।१५५
ञीतः क्तः ३।२।१८७
ञ्नित्यादि० ६।१।१९७
ञ्यादयस्तद्रा० ५।३।११९

ट

टाङसिङसामि० ७।१।१२
टाबृचि ४।१।९
टिड्ढाणञ्द्वय० ४।१।१५
टित आत्मनेप० ३।४।७९
टेः ६।४।१४३

टितोऽथुच् ३।३।८९
ठ
ठक्—छौ च ४।२।८४
ठगायस्थानेभ्यः ४।३।७५
ठञ्कवचिनश्च ४।२।४१
ठस्येकः ७।३।५०
ठाजावूर्ध्वं द्वि० ५।३।८३
ड
डः सि धुट् ८।३।२९
डति च १।१।२५
डाबुभाभ्याम० ४।१।१३
ड्वितः क्त्रिः ३।३।८८
ढ
ढकि लोपः ४।१।१३३
ढक्च मण्डूकात् ४।१।११९
ढश्छन्दसि ४।४।१०६
ढे लोपोऽक० ६।४।१४७
ढो ढे लोपः ८।३।१३
ढ्रलोपे पूर्वस्य० ६।३।१११
ण
णचः स्त्रियामञ् ५।४।१४
णलुत्तमो वा ७।१।९१
णितश्च १।३।७४
णिजां त्रयाणा० ७।४।७५
णिनि ६।२।७९
णिश्रिद्रुस्रु० ३।१।४८
णेरणौ यत्कर्म १।३।६७
णेरध्ययने वृत्तम् ७।२।२६
णेरनिटि ६।४।५१
णेर्विभाषा ८।४।३०
णेश्छन्दसि ३।२।१३७
णो नः ६।१।६५
णौ गमिरबोधने २।४।४६
णौ चङ्युपधाया० ७।४।१
णौ च संश्चङोः २।४।५१
णौ च संश्चङोः ६।१।३१
ण्य आवश्यके ७।३।६५
ण्यक्षत्रियार्ष० २।४।५८
ण्यासश्रन्थो० ३।३।१०७
ण्युट् च ३।३।१४७
ण्वुल्तृचौ ३।१।१३३
त
तङानावात्मने० १।४।१००
तत आगतः ४।३।७४
तत्पुरुषः २।१।२२
तत्पुरुषः समा० १।२।४२
तत्पुरुषस्याङ्गु० ५।४।८६
तत्पुरुषे कृति ६।३।१४
तत्पुरुषे तुल्यार्थ० ६।२।२
तत्पुरुषे शाला० ६।२।१२३
तत्पुरुषोऽनञ्० २।४।१९
तत्प्रकृतवचने ५।४।२१
तत्प्रत्यनु० ४।४।२८
तत्प्रत्ययस्य ७।३।२९
तत्प्रयोजको १।४।५४
तत्र २।१।४६
तत्र कुशलः ५।२।६३
तत्र च दीयते ५।१।९६
तत्र जातः ४।३।२५
तत्र तस्येव ५।१।११६
तत्र तेनेदमिति २।२।२७
तत्र नियुक्तः ४।४।६९
तत्र भवः ४।३।५३
तत्र विदित इति ५।१।४३
तत्र साधुः ४।४।९८
तत्रोद्धृतममत्रे० ४।२।१४
तत्रोपपदं सप्त० ३।१।९२
तत्सर्वादेः ५।२।७
तथायुक्तं चानी० १।४।५०
तदधीते तद्वेद ४।२।५९
तदधीनवचने ५।४।५४
तदर्थं विकृतेः ५।१।१२
तदर्हति ५।१।६३
तदर्हम् ५।१।११७
तदशिष्यं संज्ञा० १।२।५३
तदस्मिन्नधिक० ५।२।४५
तदस्मिन्नन्नं० ५।२।८२
तदस्मिन्नस्ती० ४।२।६७
तदस्मिन्वृ० ५।१।४७
तदस्मै दीयते ४।४।६६
तदस्य तदस्मि० ५।१।१६
तदस्य पण्यम् ४।४।५१
तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९४
तदस्य संजातं ५।२।३६
तदस्य सोढम् ४।३।५२
तदस्यां प्रहरण० ४।२।५७
तदस्यास्त्य० ५।२।९४
तदोः सः सा० ७।२।१०६
तदो दा च ५।३।१९
तद् गच्छति ४।३।८५
तद्धरतिवहत्या० ५।१।५०
तद्धितश्चासर्व० १।१।३८

तद्धितस्य ६।१।१६४
तद्धिताः ४।१।७६
तद्धितार्थोत्तर० २।१।५१
तद्धितेष्वचामा० ७।२।११७
तद्युक्तात्कर्मणो० ५।४।३६
तद्राजस्य बहुषु० २।४।६२
तद्वहति रथयुग० ४।४।७६
तद्वानासामुप० ४।४।१२५
तनादिकृञ्भ्य० ३।१।७९
तनादिभ्यस्त० २।४।७९
तनिपत्योश्छन्द० ६।४।९९
तनूकरणे तक्षः ३।१।७६
तनोतेर्यकि ६।४।४४
तनोतेर्विभाषा ६।४।१७
तन्त्रादचिरा० ५।२।७०
तपःसहस्राभ्यां ५।२।१०२
तपरस्तत्कालस्य १।१।७०
तपस्तपःकर्म० ३।१।८८
तपोऽनुतापे ३।१।६५
तप्तनप्तनथनाश्च ७।१।४५
तमधीष्टो भृतो० ५।१।८०
तयोरेव कृत्य० ३।४।७०
तयोर्दाहिलौ च ५।३।२०
तयोर्य्वावचि ८।२।१०८
तरति ४।४।५
तरप्तमपौ घः १।१।२२
तवकममकावेक० ४।३।३
तवममौ ङसि ७।२।९६
तवै चान्तश्च ६।२।५१
तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।९६
तसिलादिष्वाकृ० ६।३।३५
तसिश्च ४।३।११३
तसेश्च ५।३।८
तसौ मत्वर्थे १।४।१९
तस्थस्थमिपां ३।४।१०१
तस्माच्छसो नः ६।१।१०३
तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७
तस्मान्नुडचि ६।३।७४
तस्मान्नुड् द्विहलः ७।४।७१
तस्मिन्नणि च ४।३।२
तस्मिन्निति १।१।६६
तस्मै प्रभवति ५।१।१०१
तस्मै हितम् २।१।५
तस्य च दक्षि० ५।१।९५
तस्य तात् ७।१।४४
तस्य धर्म्यम् ४।४।४७
तस्य निमित्तं ५।१।३८
तस्य निवासः ४।२।६९
तस्य परमाम्रेडि० ८।१।२
तस्य पाकमूले० ५।२।२४
तस्य पूरणे डट् ५।२।४८
तस्य भावस्त्व० ५।१।११९
तस्य लोपः १।३।९
तस्य वापः ५।१।४५
तस्य विकारः ४।३।१३४
तस्य व्याख्यान० ४।३।६६
तस्य समूहः ४।२।३७
तस्यादित उदा० १।२।३२
तस्यापत्यम् ४।१।९२
तस्येदम् ४।३।१२०
तस्येश्वरः ५।४।४२
ताच्छील्यव० ३।२।१२९
तादौ च निति० ६।२।५०
तान्येकवचन० १।४।१०२
ताभ्यामन्यत्रो० ३।४।७५
तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२
तावतिथं ग्रहण० ५।२।७७
तासस्त्योर्लोपः ७।४।५०
तासि च क्लृपः ७।२।६०
तास्यनुदात्ते० ६।१।१८६
तिककितवादि० २।४।६८
तिकादिभ्यः ४।१।१५४
तिङश्च ५।३।५६
तिङस्त्रीणि त्री० १।४।१०१
तिङि चोदात्त० ८।१।७१
तिङो गोत्रादी० ८।१।२७
तिङ्ङतिङः ८।१।२८
तिङ्शित्सार्व० ३।४।११३
ति च ७।४।८९
तितुत्रतथसिसुसर० ७।२।९
तित्तिरिवरत० ४।३।१०२
तित्स्वरितम् ६।१।१८५
तिप्तस्झिसिप्थ० ३।४।७८
तिप्यनस्तेः ८।२।७३
तिरसस्तिर्यलोपे ६।३।९४
तिरसोऽन्यतर० ८।३।४२
तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१
तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०
ति विंशतेर्डिति ६।४।१४२
तिष्ठतेरित् ७।४।५
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि० २।१।१७
तिष्यपुनर्वस्वो० १।२।६३

तिसृभ्यो जसः ६।१।१६६
तीररूप्योत्तर० ४।२।१०६
तीर्थे ये ६।३।८७
तीपसहलुभरुप० ७।२।४८
तुग्राद्धन् ४।४।११५
तुजादीनां दीर्घो० ६।१।७
तुदादिभ्यः शः ३।१।७७
तुन्दशोकयोः परि० ३।२।५
तुन्दादिभ्य० ५।२।११७
तुन्दिबलिवटे० ५।२।१३९
तुपश्यपश्यताहैः० ८।१।३९
तुभ्यमह्यौ ङयि ७।२।९५
तुमर्थाच्च भावव० २।३।१५
तुमर्थे सेसेनसेऽसे० ३।४।९
तुमुन्ण्वुलौ क्रि० ३।३।१०
तुरिष्ठेमेयःसु ६।४।१५४
तुरुस्तुशम्यमः० ७।३।९५
तुल्यार्थैरतुलो० २।३।७२
तुल्यास्यप्रयत्नं १।१।९
तुश्छन्दसि ५।३।५९
नह्यास्तातङ्ङ० ७।१।३५
तृदासल्तातुबर्म० ३।४।९४
तृण्णोमि भुवः ३।४।६३
तृजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५
तृज्वत्क्रोष्टुः ७।१।९५
तृणह इम् ७।३।९२
तृणे च जातौ ६।३।१०३
तृतीया कर्मणि ६।२।४८
तृतीया च होश्छ० २।३।३
तृतीया तत्कृता० २।१।३०
तृतीयादिषु भा० ७।१।७४
तृतीयाप्रभृती० २।२।२१
तृतीयार्थे १।४।८५
तृतीयासप्तम्यो० २।४।८४
तृतीयासमासे १।१।३०
तृन् ३।२।१३५
तृषिमृषिकृषेः १।२।२५
तृफलभजत्रपश्च ६।४।१२२
ते तद्राजाः ४।१।१७४
तेन क्रीतम् ५।१।३७
तेन तुल्यं क्रि० ५।१।११५
तेन दीव्यति ख० ४।४।२
तेन निर्वृत्तम् ४।२।६८
तेन निर्वृत्तम् ५।१।७९
तेन परिजय्यल० ५।१।९३
तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१
तेन यथाकथा० ५।१।९८
तेन रक्तं रागात् ४।२।१
तेन वित्तश्चु० ५।२।२६
तेन सहेति तुल्य० २।२।२८
तेनैकदिक् ४।३।११२
ते प्राग्धातोः १।४।८०
तेमयावेकवचन० ८।१।२२
तोः षि ८।४।४३
तोर्लि ८।४।६०
तौ सत् ३।२।१२७
त्यदादिषु दृशो० ३।२।६०
त्यदादीनामः ७।२।१०२
त्यदादीनि च १।१।७४
त्यदादीनि सर्वै० १।२।७२
त्यागरागाहास० ६।१।२१६
त्रपुजतुनोः षुक् ४।३।१३८
त्रसिगृधिधृषि० ३।२।१४०
त्रिंशच्चत्वारिंश० ५।१।६२
त्रिककुत्पर्वते ५।४।१४७
त्रिचतुरोः ७।२।९९
त्रिप्रभृतिषु शा० ८।४।५०
त्रेः संप्रसारणं च ५।२।५५
त्रेस्त्रयः ६।३।४८
त्रेस्त्रयः ७।१।५३
त्वमावेकवचने ७।२।९७
त्वामौ द्वितीया० ८।१।२३
त्वाहौ सौ ७।२।९४
त्वे च ६।३।६४

थ

थट् चच्छन्दसि० ५।२।५०
थलि च सेटि ६।४।१२१
थलि च सेटीड० ६।१।१९६
थाथघञ्क्ताज० ६।२।१४४
थासः से ३।४।८०
था हेतौ चच्छ० ५।३।२६
थो न्थः ७।१।८७

द

दंशसञ्जस्व० ६।४।२५
दक्षिणादाच् ५।३।३६
दक्षिणापश्चात्पुर० ४।२।९८
दक्षिणेर्मा ५।४।१२६
दक्षिणोत्तराभ्या० ५।३।२८
दण्डव्यवसर्गयोश्च ५।४।२
दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६
ददातिदधात्यो० ३।१।१३९
दधस्तथोश्च ८।२।३८
दधातेर्हिः ७।४।४२

दध्नष्ठक् ४।२।१८
दन्त उन्नत० ५।२।१०६
दन्तशिखात्सं० ५।२।११३
दम्भ इच्च ७।४।५६
दयतेर्दिगि लिटि ७।४।९
दयायासश्च ३।१।३७
दश्च ७।२।१०९
दश्च ८।२।७५
दस्ति ६।३।१२४
दाणश्च सा १।३।५५
दाण्डिनायन० ६।४।१७४
दादेर्धातोर्घः ८।२।३२
दाधर्तिदर्धर्ति० ७।४।६५
दाधा घ्वदाप् १।१।२०
दाधेट्सिशदस० ३।२।१५९
दानीं च ५।३।१८
दामन्यादित्रि० ५।३।११६
दामहायना० ४।१।२७
दाम्नीशसयु० ३।२।१८२
दायाद्यं दायादे ६।२।५
दाशगोघ्नौ सं० ३।४।७३
दाश्वान्साह्वा० ६।१।१२
दिक्शब्दा ६।२।१०३
दिक्शब्देभ्यः ५।३।२७
दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ४।३।६
दिक्पूर्वपदाद० ४।२।१०७
दिक्पूर्वपदान् ङीप् ४।१।६०
दिक्संख्ये संज्ञा० २।१।५०
दिगादिभ्यो० ४।३।५४
दिङ्नामान्यन्त० २।२।२६
दित्यदित्यादि० ४।१।८५
दिव उत् ६।१।१३१
दिव औत् ७।१।८४
दिवः कर्म च १।४।४३
दिवसश्च पृथि० ६।३।३०
दिवस्तदर्थस्य २।३।५८
दिवादिभ्यः ३।१।६९
दिवाविभानि० ३।२।२१
दिवो झल् ६।१।१८३
दिवो द्यावा ६।३।२९
दिवोऽविजिगी० ८।२।४९
दिशो मद्राणाम् ७।३।१३
दिष्टिवितस्त्यो० ६।२।३१
दीङो युडचि० ६।४।६३
दीधीवेवीटाम् १।१।६
दीपजनबुधपूरि० ३।१।६१
दीर्घ इणः किति ७।४।६९
दीर्घकाशतुषभ्रा० ६।२।८३
दीर्घजिह्वी च० ४।१।५९
दीर्घं च १।४।१२
दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३
दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५
दीर्घात् ६।१।७५
दीर्घादटि समान० ८।३।९
दीर्घादाचार्या० ८।४।५२
दीर्घोऽकितः ७।४।८३
दीर्घो लघोः ७।४।९४
दुःखात्प्रातिलो० ५।४।६४
दुन्योरनुपसर्गे ३।१।१४२
दुरस्युर्द्रविण० ७।४।३६
दुष्कुलाड्ढक् ४।१।१४२
दुहः कब्घश्च ३।२।७०
दुह्श्च ३।१।६३
दूतस्य भागक० ४।४।१२०
दूराद्धूते च ८।२।८४
दूरान्तिकार्थेभ्यो० २।३।३५
दूरान्तिकार्थैः २।३।३४
दृक्स्ववस्वत० ७।१।८३
दृग्दृशवतुपु ६।३।८९
दृढः स्थूलबल० ७।२।२०
दृतिकुक्षिकल० ४।३।५६
दृशेः क्वनिप् ३।२।९४
दृशे विख्ये च ३।४।११
दृष्टं साम २।३।४७
देयमृणे ४।३।४७
देये त्रा च ५।४।५५
देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६
देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१
देवतान्तात्ता० ५।४।२४
देवपथादिभ्य० ५।३।१००
देवब्राह्मणोरनु० १।२।३८
देवमनुष्यपुरुष० ५।४।५६
देवसुम्नयोर्य० ७।४।३८
देवात्तल् ५।४।२७
देविकाशिंशपा० ७।३।१
देविक्रुशोश्चोप० ३।२।१४७
देशे लुबिलचौ ५।२।१०५
दैयर्ज्ञिशौचि ४।१।८१
दो दद्घोः ७।४।४६
दोषो णौ ६।४।९०
द्यतिस्यतिमा० ७।४।४०
द्यावापृथिवीशु० ४।२।३२

द्युतिस्वाप्योः ७।४।६७
द्युद्भ्यो लुङि १।३।९१
द्युद्रुभ्यां मः ५।२।१०८
द्युप्रागपागु० ४।२।१०१
द्रवमूर्तिस्पर्शयोः ६।१।२४
द्रव्यं च भव्ये ५।३।१०४
द्रोणपर्वतजीव० ४।१।१०३
द्रोश्च० ४।३।१६१
द्वन्द्वं रहस्यम० ८।१।१५
द्वन्द्वमनोज्ञा० ५।१।१३३
द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य० २।४।२
द्वन्द्वाच्चुदषहा० ५।४।१०६
द्वन्द्वाच्छः ४।२।६
द्वन्द्वाद्वुन्वैर० ४।३।१२५
द्वन्द्वे घि २।२।३२
द्वन्द्वे च १।१।३१
द्वन्द्वोपतापगर्ह्या० ५।२।१२८
द्वारादीनां च ७।३।४
द्विगुरेकवचनम् २।४।१
द्विगुश्च २।१।२३
द्विगोः ४।१।२१
द्विगोः ष्ठंश्च ५।१।५४
द्विगोर्यप् ५।१।८२
द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८
द्विगोर्वा ५।१।८६
द्विगौ क्रतौ ६।२।९७
द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२
द्वितीयतृतीयच० २।२।३
द्वितीयाटौस्स्वेनः २।४।३४
द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०
द्वितीयायां च ३।४।५३
द्वितीयायां च ७।२।८७
द्वितीयाश्रिता० २।१।२४
द्वितीये चानुपाख्ये ६।३।८०
द्वित्रिचतुर्भ्यः ५।४।१८
द्वित्रिपूर्वादण् च ५।१।३६
द्वित्रिपूर्वान्नि० ५।१।३०
द्वित्रिभ्यां ५।४।११५
द्वित्रिभ्यां तय० ५।२।४३
द्वित्रिभ्याम० ५।४।१०२
द्वित्रिभ्यां पा० ६।२।१९७
द्वित्र्योश्च धमुञ् ५।३।४५
द्विदण्ड्या० ५।४।१२८
द्विर्वचनेऽचि १।१।५९
द्विवचनविभ० ५।३।५७
द्विषत्परयोस्ता० ३।२।३९
द्विषश्च ३।४।११२
द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१
द्विस्तावा त्रि० ५।४।८४
द्विस्त्रिश्चतुरि० ८।३।४३
द्वीपादनुसमुद्रं ४।३।१०
द्वेस्तीयः ५।२।५४
द्वैपवैयाघ्रादञ् ४।२।१२
द्व्यचः ४।१।१२१
द्व्यचश्छन्दसि ४।३।१५०
द्व्यचोऽत० ६।३।१३५
द्व्यजृद्ब्राह्मण० ४।३।७२
द्व्यञ्मगध० ४।१।१७०
द्व्यन्तरुपस० ६।३।९७
द्व्यष्टनः सं० ६।३।४७
द्व्येकयोर्द्वि० १।४।२२

ध

ध्रः कर्मणि ष्ट्रन् ३।२।१८१
धनगणं लब्धा ४।४।८४
धनहिरण्यात्कामे ५।२।६५
धनुषश्च ५।४।१३२
धन्वयोपधाद्वुञ् ४।२।१२१
धर्मं चरति ४।४।४१
धर्मपथ्यर्थन्या० ४।४।९२
धर्मशीलवर्णा० ५।२।१३२
धर्मादिनिच्केच० ५।४।१२४
धातुसंबन्धे प्रत्य० ३।४।१
धातोः ३।१।९१
धातोः ६।१।१६२
धातोः कर्मणः० ३।१।७
धातोरेकाचो ३।१।२२
धातोस्तन्निमि० ६।१।८०
धात्वादेः षः सः ६।१।६४
धान्यानां भवने ५।२।१
धारेरुत्तमर्णः १।४।३५
धि च ८।२।२५
धिन्विकृण्व्योर० ३।१।८०
धुरो यड्ढकौ ४।४।७७
धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७
धृषिशसी वैया० ७।२।१९
ध्रुवमपायेऽपादा० १।४।२४
ध्वमो ध्वात् ७।१।४२
ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २।१।४२

न

नः क्ये १।४।१५
न कपि ७।४।१४
न कर्मव्यतिहारे ७।३।६
न कवतेर्यङि ७।४।६३
न कोपधायाः ६।३।३७

न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३९
न क्त्वा सेट् १।२।१८
न क्रोडादिबह्वचः ४।१।५६
न क्वादेः ७।३।५९
नक्षत्राद्धः ४।४।१४१
नक्षत्राद्वा ८।३।१००
नक्षत्रे च लुपि २।३।४५
नक्षत्रेण युक्तः ४।२।३
नक्षत्रेभ्यो बहु० ४।३।३७
नखमुखात्संज्ञा० ४।१।५८
न गतिहिंसार्थे० १।३।१५
नगरात्कुत्सन० ४।२।१२८
न गुणादयोऽव० ६।२।७६
न गोपवनादि० २।४।६७
नगोऽप्राणिष्व ६।३।७७
न गोश्वन्सा० ६।१।१८२
न ङिसंबुद्ध्योः ८।२।८
न चवाहाहैवयुक्ते ८।१।२४
नच्छन्दस्यपुत्रस्य ७।४।३५
नञ् २।२।६
नञः शुचीश्वर० ७।३।३०
नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
नञो गुण० ६।२।१५५
नञो जरम० ६।२।११६
नञ्दुःसुभ्यो ५।४।१२१
नञ्सुभ्याम् ३।२।१७२
नडशादाड्ड्वल० ४।२।८८
नडादिभ्यः फक् ४।१।९९
नडादीनां कुक्च ४।२।९१
न तिसृचतसृ ६।४।४
नते नासिकायाः ५।२।३१
न तौल्वलिभ्यः २।४।६१
न दण्डमाणवा० ४।३।१३०
न दधिपयआदीनि २।४।१४
नदीपौर्णमास्या० ५।४।११०
नदी बन्धुनि ६।२।१०९
नदीभिश्च २।१।२०
न दुहस्नुनमां ३।१।८९
न दृशः ३।१।४७
नद्याः शेषस्या० ६।३।४४
नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७
नद्यां मतुप् ४।२।८५
नद्यृतश्च ५।४।१५३
न द्व्यचः प्रा० ४।२।११३
न धातुलोप आर्ध० १।१।४
न ध्याख्यापॄमू० ८।२।५७
न नञ्पूर्वात् ५।१।१२१
न निर्धारणे २।२।१०
न निविभ्याम् ६।२।१८१
ननौ पृष्टप्रति० ३।२।१२१
नन्दिग्रहिपचा० ३।१।१३४
नन्द्राः संयोगादयः ६।१।३
नन्वित्यनुज्ञैष० ८।१।४३
नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१
न पदान्तद्विर्व० १।१।५८
न पदान्ताट्टोर० ८।४।४२
नपरे नः ८।३।२७
न पादम्याङ्य० १।३।८९
नपुंसकमनपुंसके १।२।६९
नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२
नपुंसकाच्च ७।१।१९
नपुंसकादन्यत० ५।४।१०९
नपुंसके भावे ३।३।११४
न पूजनात् ५।४।६९
न प्राच्यभर्गा० ४।१।१७८
न बहुव्रीहौ १।१।२९
न भकुर्छुराम् ८।२।७९
न भाभूपूकमि० ८।४।३४
न भूताधिकसं० ६।२।९१
न भूवाक्चि० ६।२।१९
न भूसुधियोः ६।४।८५
न भ्राण्नपान्न० ६।३।७५
नमः स्वस्तिस्वा० २।३।१६
न मपूर्वोऽपत्ये ६।४।१७०
नमस्पुरसोर्गत्योः ८।३।४०
न माङ्योगे ६।४।७४
नमिकम्पिसम्य० ३।२।१६७
न मु ने ८।२।३
नमोवरिवश्चित्र० ३।१।१९
न यः ३।२।१५२
न यदि ३।२।११३
न यद्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३
न यासयोः ७।३।४५
न य्वाभ्यां पदा० ७।३।३
न रपरसृपिसृ० ८।३।११०
न रुधः ३।१।६४
नरे संज्ञायाम् ६।३।१२९
न लिङि ७।२।३९
न लुट् ८।१।२९
न लुमताङ्गस्य १।१।६३
न लोकाव्यय० २।३।६९
न लोपः प्रातिपदि० ८।२।७
नलोपः सुप्स्वर० ८।२।२

न लोपो नञः ६।३।७३
न ल्यपि ६।४।६९
न वशः ६।१।२०
न विभक्तौ तुस्माः १।३।४
न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५९
न वेति विभाषा १।१।४४
न व्यो लिटि ६।१।४६
न शब्दश्लोक० ३।२।२३
न शसददवादि० ६।४।१२६
नशेः षान्तस्य ८।४।३६
नशेर्वा ८।२।६३
नश्च ८।३।३०
नश्च धातुस्थो० ८।४।२७
नश्चापदान्तस्य० ८।३।२४
नश्छव्यप्रशान् ८।३।७
न षट्स्वस्रा० ४।१।१०
न संयोगाद्वम० ६।४।१३७
न संख्यादेः स० ५।४।८९
न संज्ञायाम् ५।४।१५५
नसत्तनिषत्तानु० ८।२।६१
न संप्रसारणे सं० ६।१।३७
न सामि वचने ५।४।५
न सुदुर्भ्यां केव० ७।१।६८
न सुब्रह्मण्यायां १।२।३७
नस्तद्धिते ६।४।१४४
नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१
न हास्तिनफ० ६।२।१०१
नहिवृतिवृषि० ६।३।११६
नहो धः ८।२।३४
नाग्लोपिशास्वृ० ७।४।२
नाचार्यराज० ६।२।१३३
नाज्झलौ १।१।१०
नाञ्चेः पूजायाम् ६।४।३०
नाडीतन्त्र्योः ५।४।१५९
नाडीमुष्ट्योश्च ३।२।३०
नातः परस्य ७।३।२७
नादिचि ६।१।१०४
नादिन्याक्रोशे ८।४।४८
नाद्धस्य ८।२।१७
नाधार्थप्रत्यये० ३।४।६२
नानद्यतनवत्० ३।३।१३५
नानोर्ज्ञः १।३।५८
नान्तादसंख्या० ५।२।४९
नाभ्यस्तस्याचि० ७।३।८७
नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८
नामन्त्रिते स० ८।१।७३
नामन्यतरस्याम् ६।१।१७७
नामि ६।४।३
नाम्न्यादिशि० ३।४।५८
नाम्रेडितस्या० ६।१।९९
नावो द्विगोः ५।४।९९
नाव्ययदिक्० ६।२।१६८
नाव्ययीभावाद० २।४।८३
नासिकास्त० ३।२।२९
नासिकोदरौ० ४।१।५५
निकटे वसति ४।४।७३
निगरणचलना० १।३।८७
निगृह्यानुयोगे च ८।२।९४
निघो निमितम् ३।३।८७
नित्यं करोतेः ६।४।१०८
नित्यं कौटिल्ये ३।१।२३
नित्यं क्रीडाजी० २।२।१७
नित्यं ङितः ३।४।९९
नित्यं छन्दसि ४।१।४६
नित्यं छन्दसि ७।४।८
नित्यं पणः परि० ३।३।६६
नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०
नित्यं वृद्ध० ४।३।१४४
नित्यं शतादि ५।२।५७
नित्यं संज्ञाछन्द० ४।१।२९
नित्यं सपत्न्या० ४।१।३५
नित्यं समासे० ८।३।४५
नित्यं स्मयतेः ६।१।५७
नित्यं हस्ते पा० १।४।७७
नित्यमसिच्प्र० ५।४।१२२
नित्यवीप्सयोः ८।१।४
निनदीभ्यां ८।३।८९
निन्दहिंसक्लि० ३।२।१४६
निपात एका० १।१।१४
निपातस्य च ६।३।१३६
निपातैर्यद्यदिह० ८।१।३०
निपानमाहावः ३।३।७४
निमूलसमूलयोः ३।४।३४
निरः कुषः ७।२।४६
निरभ्योः० ३।३।२८
निरुदकादीनि० ६।२।१८४
निर्वाणोऽवाते ८।२।५०
निर्वृत्तेऽक्षद्यूता० ४।४।१९
निवाते वातत्राणे ६।२।८
निवासचिति० ३।३।४१
निर्व्यभिभ्यो० ८।३।११९
निशाप्रदोषाभ्यां ४।३।१४
निष्कुलान्निष्को० ५।४।६२
निष्ठा २।२।३६
निष्ठा ३।२।१०२
निष्ठा च द्व्यज० ६।१।२०५

निष्ठायां सेटि ६।४।५२
निष्ठायामण्यदर्थे ६।४।६०
निष्ठा शीङ्स्वि० १।२।१९
निष्ठोपमानाद० ६।२।१६९
निष्ठोपसर्गपूर्व० ६।२।११०
निष्प्रवाणिश्च ५।४।१६०
निसमुपविभ्यो १।३।३०
निसस्तपताव० ८।३।१०२
नीग्वृञ्चुस्रंसु० ७।४।८४
नीचैरनुदात्तः १।२।३०
नीतौ च तद्युक्तात् ५।३।७७
नुगतोऽनुनासि० ७।४।८५
नुदविदोन्दत्रा० ८।२।५६
नुम्विसर्जनीय० ८।३।५८
नृ च ६।४।६
नृ चान्यतर० ६।१।१८४
नॄन्पे ८।३।१०
नेटि ७।२।४
नेट्यलिटि रधेः ७।१।६२
नेड्वशि कृति ७।२।८
नेतराच्छन्दसि ७।१।२६
नेदमदसोरकोः ७।१।११
नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२
नेन्सिद्धबध्नाति० ६।३।१९
नेयङुवङ्स्थाना० १।४।४
नेरनिधाने ६।२।१९२
नेर्गदनदपदपतपद० ८।४।१७
नेर्बिडज्बिरीस० ५।२।३२
नेर्विशः १।३।१७
नोङ्धात्वोः ६।१।१७५
नोत्तरपदेऽनुद० ६।२।१४२
नोत्वद्वर्ध्रबि० ४।३।१५१
नोदात्तस्वरितो० ८।४।६७
नोदात्तोपदेश० ७।३।३४
नोनयतिध्व० ३।१।५१
नोपधात्थफा० १।२।२३
नोपधायाः ६।४।७
नौ गदनदपठ० ३।३।६४
नौ ण च ३।३।६०
नौ द्व्यचष्ठन् ४।४।७
नौवयोधर्मविष० ४।४।९१
नौ वृ धान्ये ३।३।४८
न्यग्रोधस्य च के० ७।३।५
न्यङ्क्वादीनां च ७।३।५३
न्यधी च ६।२।५३

प

पक्षात्तिः ५।२।२५
पक्षिमत्स्यमृगा० ४।४।३५
पङ्क्तिविंशति० ५।१।५९
पङ्क्तेश्च ४।१।६८
पचो वः ८।२।५२
पञ्चद्दशतौ वर्गे ५।१।६०
पञ्चमी भयेन २।१।३७
पञ्चमी विभक्ते २।३।४२
पञ्चम्यपाङ्० २।३।१०
पञ्चम्या अत् ७।१।३१
पञ्चम्याः परा० ८।३।५१
पञ्चम्याः स्तोका० ६।३।२
पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८
पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७
पणपादमाष० ५।१।३४
पतः पुम् ७।४।१९
पतिः समास एव १।४।८
पत्यन्तपुरोहि० ५।१।१२८
पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८
पत्युर्नो यज्ञसं० ४।१।३३
पत्त्रपूर्वादञ् ४।३।१२२
पत्त्राध्वर्युपरि० ४।३।१२३
पथः पन्थ च ४।३।२९
पथः ष्कन् ५।१।७५
पथि च छन्दसि ६।३।१०८
पथिमथोःसर्व० ६।१।१९९
पथिमथ्यृभुक्षा० ७।१।८५
पथो विभाषा ५।४।७२
पथ्यतिथिवस० ४।४।१०४
पदमस्मिन्दृश्यम् ४।४।८७
पदरुजविशस्पृ० ३।३।१६
पदव्यवायेऽपि ८।४।३८
पदस्य ८।१।१६
पदात् ८।१।१७
पदान्तस्य ८।४।३७
पदान्तस्यान्यतर० ७।३।९
पदान्ताद्वा ६।१।७६
पदास्वैरिबा० ३।१।११९
पदेऽपदेशे ६।२।७
पदोत्तरपदं ४।४।३९
पद्दन्नोमास्हृ० ६।१।६३
पद्यत्यतदर्थे ६।३।५३
पन्थो ण नित्यम् ५।१।७६
परः सन्निकर्षः १।४।१०९
परवल्लिङ्गं २।४।२६
परश्च ३।१।२
परश्वधाट्ठञ्च ४।४।५८
परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
परस्मैपदानां ३।४।८२
परस्य च ६।३।८

परजेरसोढः १।४।२६
पराद्दिश्छन्दसि ६।२।१९९
परावनुपात्यय० ३।३।३८
परावरयोगे च ३।४।२०
परावराधमोत्तम० ४।३।५
परिक्रयणे संप्र० १।४।४४
परिक्लिश्यमाने ३।४।५५
परिखाया ढञ् ५।१।१७
परनिविभ्यः ८।३।७०
परिन्योर्नीणोर्द्यू० ३।३।३७
परिपन्थं च तिष्ठ० ४।४।३६
परिप्रत्युपापा० ६।२।३३
परिमाणाख्यायां ३।३।२०
परिमाणान्तस्या० ७।३।१७
परिमाणे पचः ३।२।३३
परिमुखं च ४।४।२९
परिवृतो रथः ४।२।१०
परिव्यवेभ्यः १।३।१८
परिषदो ण्यः ४।४।४४
परिषदो ण्यः ४।४।१०१
परिस्कन्दः प्रा० ८।३।७५
परेरभितो भा० ६।२।१८२
परेर्मृषः १।३।८२
परेर्वर्जने ८।१।५
परेश्च ८।३।७४
परेश्च घाङ्कयोः ८।२।२२
परोक्षे लिट् ३।२।११५
परोवरपरंपर० ५।२।१०
परौ घः ३।३।८४
परौ भुवोऽवज्ञाने ३।३।५५
परौ यज्ञे ३।३।४७
पर्पादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१०
पर्यभिभ्यां च ५।३।९
पर्याप्तिवचनेष्व० ३।४।६६
पर्यायर्हणोत्प० ३।३।१११
पर्वताच्च ४।२।१४३
पर्श्वादियौधेया० ५।३।११७
पललसूपशाकं० ६।२।१२८
पलाशादिभ्यो० ४।३।१४१
पश्चपश्चा च ५।३।३३
पश्चात् ५।३।३२
पश्यार्थैश्चाना० ८।१।२५
पाककर्णपर्णपुष्प० ४।१।६४
पाघ्राध्माधेट्० ३।१।१३७
पाघ्राध्मास्था० ७।३।७८
पाणिघताडघौ ३।२।५५
पाण्डुकम्बला० ४।२।११
पातौ च बहुलम् ८।३।५२
पात्रात्ष्ठन् ५।१।४६
पात्राद् घंश्च ५।१।६८
पात्रेसमितादयश्च २।१।४८
पाथोनदीभ्यां० ४।४।१११
पादः पत् ६।४।१३०
पादशतस्य सं० ५।४।१
पादस्य पदाज्या० ६।३।५२
पादस्य लोपो० ५।४।१३८
पादार्घाभ्यां च ५।४।२५
पादोऽन्यतर० ४।१।८
पार्न देशे ८।४।९
पापं च शिल्पिनि ६।२।६८
पापाणके कुत्सितैः २।१।५४
पाय्यसांनाय्य० ३।१।१२९
पारस्करप्रभृ० ६।१।१५७
पारायणतुराय० ५।१।७२
पाराशर्यशि० ४।३।११०
पारेमध्ये षष्ठ्या २।१।१८
पार्श्वेनान्वि० ५।२।७५
पाशादिभ्यो यः ४।२।४९
पितरामातरा च ६।३।३३
पिता मात्रा १।२।७०
पितुर्यच्च ४।३।७९
पितृव्यमातुल० ४।२।३६
पितृष्वसुश्छण् ४।१।१३२
पिष्टाच्च ४।३।१४६
पीलाया वा ४।१।११८
पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८
पुंवत्कर्मधारय० ६।३।४२
पुंसि संज्ञायां ३।३।११८
पुंसोऽसुङ् ७।१।८९
पुगन्तलघूपधस्य ७।३।८६
पुच्छभाण्डचीव० ३।१।२०
पुत्रः पुम्भ्यः ६।२।१३२
पुत्राच्छ च ५।१।४०
पुत्रान्तादन्य० ४।१।१५९
पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६।३।२२
पुमः खय्यम्परे ८।३।६
पुमान्स्त्रिया १।२।६७
पुरा च परीप्सा० ८।१।४२
पुराणप्रोक्तेषु ४।३।१०५
पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२
पुरुषश्चान्वा० ६।२।१९०
पुरुषहस्तिभ्या० ५।२।३८
पुरुषात्प्रमाणे० ४।१।२४
पुरं प्राचाम् ६।२।९९
पुरोऽग्रतोऽग्रेषु ३।२।१८
पुरोऽव्ययम् १।४।६७

पुवः संज्ञायाम् ३।२।१८५
पुषादिद्युता० ३।१।५५
पुष्करादिभ्यो ५।२।१३५
पुष्यसिद्ध्यौ ३।१।११६
पूःसर्वयोर्दारि० ३।२।४१
पूगाञ्ञ्योऽग्रा० ५।३।११२
पूगेष्वन्यतर० ६।२।२८
पूङः क्त्वा च १।२।२२
पूङश्च ७।२।५१
पूङ्यजोः शानन् ३।२।१२८
पूतनात्पूजित० ८।१।६७
पूजायां नान० ८।१।३७
पूतक्रतोरै च ४।१।३६
पूरणगुणसुहि० २।२।११
पूरणाद्भागे ५।३।४८
पूरणार्धाट्ठन् ५।१।४८
पूर्णाद्विभाषा ५।४।१४९
पूर्वं तु भाषायाम् ८।२।९८
पूर्वकालैकसर्व० २।१।४९
पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१
पूर्वपदात् ८।३।१०६
पूर्वपदात्संज्ञाया० ८।४।३
पूर्वपरावरदक्षि० १।१।३४
पूर्ववत्सनः १।३।६२
पूर्ववदश्ववडवौ २।४।२७
पूर्वसदृशसमो० २।१।३१
पूर्वादिनिः ५।२।८६
पूर्वादिभ्यो नव० ७।१।१६
पूर्वाधरावराणा० ५।३।३९
पूर्वापरप्रथम० २।१।५८
पूर्वापराधरोत्तर० २।२।१
[illegible]गह्ला० ४।३।२८
पूर्वं कर्तरि ३।२।१९
पूर्वे भूतपूर्वे ६।२।२२
पूर्वैः कृतमिनयौ ४।४।१३३
पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४
पृथग्विनाना० २।३।३२
पृथ्वादिभ्य० ५।१।१२२
पृषोदरादीनि ६।३।१०९
पेषं वासवाहन० ६।३।५८
पैलादिभ्यश्च २।४।५९
पोटायुवतिस्तो० २।१।६५
पोरदुपधात् ३।१।९८
पौरडाशपुरो० ४।३।७०
प्यायः पी ६।१।२८
प्रकारवचने ५।३।६९
प्राकरवचने थाल् ५।३।२३
प्रकारे गुणवचन० ८।१।१२
प्रकाशनस्थेया० १।३।२३
प्रकृत्यान्तः० ६।१।११५
प्रकृत्या भगा० ६।२।१३७
प्रकृत्याशिषि ६।३।८३
प्रकृत्यैकाच् ६।४।१६३
प्रकृष्टे ठञ् ५।१।१०८
प्रजने वीयतेः ६।१।५५
प्रजने सर्तेः ३।३।७१
प्रजोरिनिः ३।२।१५६
प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८
प्रज्ञाश्रद्धार्चा० ५।२।१०१
प्रणवष्टेः ८।२।८९
प्रणाय्यो० ३।१।१२८
प्रतिः प्रतिनि० १।४।९२
प्रतिकण्ठार्थल० ४।४।४०
प्रतिजनादिभ्यः ४।४।९९
प्रतिनिधिप्रति० २।३।११
प्रतिपथमेति ४।४।४२
प्रतिबन्धि चिर० ६।२।६
प्रतियोगे पञ्चम्याः ५।४।४४
प्रतिश्रवणे च ८।२।९९
प्रतिष्कशश्च ६।१।१५२
प्रतिस्तब्ध० ८।३।११४
प्रतेरंश्वादयस्त० ६।२।१९३
प्रतेरुरसः सप्तमी० ५।४।८२
प्रतेश्च ६।१।२५
प्रत्नपूर्वविश्वे ५।३।१११
प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।१।११८
प्रत्यभिवादे ८।२।८३
प्रत्ययः ३।१।१
प्रत्ययलोपे प्रत्य० १।१।६२
प्रत्ययस्थात्का० ७।३।४४
प्रत्ययस्य लुक् १।१।६१
प्रत्ययोत्तरपद० ७।२।९८
प्रत्याङ्भ्यां १।३।५९
प्रत्याङ्भ्यां १।४।४०
प्रथने वावशब्दे ३।३।३३
प्रथमचरम० १।१।३३
प्रथमयोः पूर्व० ६।१।१०२
प्रथमानिर्दिष्टं १।२।४३
प्रथमायाश्च ७।२।८८
प्रथमोऽचिरोप० ६।२।५६
प्रधानप्रत्ययार्थ० १।२।५६
प्रविरन्तःशरेक्षु० ८।४।५
प्रभवति ४।३।८३
प्रभौ परिवृढः ७।२।२१
प्रमदसंमदौ ३।३।६८
प्रमाणे च ३।४।५१

प्रमाणे द्वयस० ५।२।३७
प्रयच्छति गर्ह्यम् ४।४।३०
प्रयाजानुयाजौ ७।३।६२
प्रयै रोहिष्यै ३।४।१०
प्रयोजनम् ५।१।१०९
प्रयोज्यनियो० ७।३।६८
प्रवाहणस्य ढे ७।३।२८
प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७
प्रशंसायां रूपम् ५।३।६६
प्रशंसावचनैश्च २।१।६६
प्रशस्यस्य श्रः ५।३।६०
प्रश्ने चासन्न० ३।२।११७
प्रष्ठोऽग्रगामिणि ८।३।९२
प्रसमुपोदः पाद० ८।१।६
प्रसंभ्यां जानु० ५।४।१२९
प्रसितोत्सुका० २।३।४४
प्रस्कण्वहरि० ६।१।१५३
प्रस्त्योऽन्यतर० ८।२।५४
प्रस्थपुरवहा० ४।२।१२२
प्रस्थेऽवृद्धमक० ६।२।८७
प्रस्योत्तरपद० ४।२।११०
प्रहरणम् ४।४।५७
प्रहासे च मन्यो० १।४।१०६
प्राक् कडारात् २।१।३
प्राक् क्रीताच्छः ५।१।१
प्राक्सितादड्० ८।३।६३
प्रागिवात्कः ५।३।७०
प्रागेकादशभ्यो० ५।३।४९
प्राग्घिताद्यत् ४।४।७५
प्राग्दिशो विभक्तिः ५।३।१
प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८३
प्राग्रीश्वरा० १।४।५६
प्राग्वतेष्ठञ् ५।१।१८
प्राग्वहतेष्ठक् ४।४।१
प्राचां ष्फ तद्धितः ४।१।१७
प्राचां कटादेः ४।२।१३९
प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४
प्राचां ग्रामनगरा० ७।३।१४
प्राचां नगरान्ते ७।३।२४
प्राचामवृद्धा० ४।१।१६०
प्राचामुपादेरड० ५।३।८०
प्राणभृज्जाति० ५।१।१२९
प्राणिरजतादि० ४।३।१५४
प्राणिस्थादातो० ५।२।९६
प्रातिपदिकान्त० ८।४।११
प्रातिपदिकार्थ० २।३।४६
प्रादयः १।४।५८
प्रादस्वाङ्गं सं० ६।२।१८३
प्राद्वहः १।३।८१
प्राध्वं बन्धने १।४।७८
प्राप्तापन्ने च द्वि० २।२।४
प्राग्भवः ४।३।३९
प्रावृट्शरत्काल० ६।३।१५
प्रावृष एण्यः ४।३।१७
प्रावृषष्ठप् ४।३।२६
प्रियवशे वदः ३।२।३८
प्रियस्थिरस्फि० ६।४।१५७
प्रीतौ च ६।२।१६
प्रुसृल्वः सम० ३।१।१४९
प्रे दाज्ञः ३।२।६
प्रे द्रुस्तुस्रुवः ३।३।२७
प्रे वणिजाम् ३।३।५२
प्रे लपसृद्रुमथ० ३।२।१४५
प्रे लिप्सायाम् ३।३।४६
प्रैष्यब्रुदोर्हविषो २।३।६१
प्रे स्त्रोऽयज्ञे ३।३।३२
प्रैषातिसर्ग० ३।३।१६३
प्रोक्ताल्लुक् ४।२।६४
प्रोपाभ्यां युजे० १।३।६४
प्रोपाभ्यां सम० १।३।४२
प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४
प्लुतप्रगृह्या० ६।१।१२५
प्लुतावैच इदुतौ ८।२।१०६
प्वादीनां ह्रस्वः ७।३।८०

फ

फक्फिञोरन्य० ४।१।९१
फणां च सप्ता० ६।४।१२५
फलेग्रहिरात्म० ३।२।२६
फले लुक् ४।३।१६३
फल्गुनीप्रोष्ठ० १।२।६०
फाण्टाहृतिमि० ४।१।१५०
फेनादिलच्च ५।२।९९
फेश्छ च ४।१।१४९

ब

बन्धने चर्षौ ४।४।९६
बन्धुनि बहुव्रीहौ ६।१।१४
बन्धे च विभाषा ६।३।१३
बभूथाततन्थ० ७।२।६४
बर्हिषि दत्तम् ४।४।११९
बलादिभ्यो म० ५।२।१३६
बहुगुणवतुडति १।१।२३
बहुपूगगण० ५।२।५२
बहुप्रजाश्छ० ५।४।१२३
बहुलं छन्दसि २।४।३९
बहुलं छन्दसि २।४।७३
बहुलं छन्दसि २।४।७६

बहुलं छन्दसि ३।२।८८
बहुलं छन्दसि ५।२।१२२
बहुलं छन्दसि ६।१।३४
बहुलं छन्दसि ७।१।८
बहुलं छन्दसि ७।१।१०
बहुलं छन्दसि ७।१।१०३
बहुलं छन्दसि ७।३।९७
बहुलं छन्दसि ७।४।७८
बहुलं छन्दस्य० ६।४।७५
बहुलमाभीक्ष्ण्ये ३।२।८१
बहुवचनस्य ८।१।२१
बहुवचने झल्येत् ७।३।१०३
बहुव्रीहाविद० ६।२।१६२
बहुव्रीहेरूधसो० ४।१।२५
बहुव्रीहेश्चान्तो० ४।१।५२
बहुव्रीहौ ५।४।११३
बहुव्रीहौ प्रकृत्या ६।२।१
बहुव्रीहौ विश्वं ६।२।१०६
बहुव्रीहौ संख्ये० ५।४।७३
बहुषु बहुवचनम् १।४।२१
बहोर्नञ्वदुत्तर० ६।२।१७५
बहोर्लोपो भू च ६।४।१५८
बह्वच इञः २।४।६६
बह्वचः कूपेषु ४।२।७३
बह्वचोऽन्तो ४।३।६७
बह्वचो मनुष्य० ५।३।७८
बह्वच्पूर्वपदा० ४।४।६४
बह्वन्यतरस्याम् ६।२।३०
बह्वल्पार्थाच्छ० ५।४।४२
बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५
बाष्पोष्मभ्या० ३।१।१६
बाह्वन्तात्संज्ञा० ४।१।६७
बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६
बिभेतेर्हेतुभये ६।१।५६
बिल्वकादिभ्य० ६।४।१५३
बिल्वादिभ्यो ४।३।१३६
बिस्ताच्च ५।१।३१
बृहत्या आच्छा० ५।४।६
बुधयुधनशज० १।३।८६
ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३६
ब्रह्मणो जान० ५।४।१०४
ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ३।२।८७
ब्रह्महस्तिभ्यां ५।४।७८
ब्राह्मणकोष्णिके ५।२।७१
ब्राह्मणमाणव० ४।२।४२
ब्राह्मौ जातौ ६।४।१७१
ब्रुव ईट् ७।३।९३
ब्रुवः पञ्चाना० ३।४।८४
ब्रुवो वचिः २।४।५३
ब्रूहिप्रेष्यश्रौष० ८।२।९१

भ

भक्ताख्यास्त० ६।२।७१
भक्ताण्णः ४।४।१००
भक्तादणन्य० ४।४।६८
भक्तिः ४।३।९५
भक्ष्येण मिश्री० २।१।३५
भजो ण्विः ३।२।६२
भञ्जभास० ३।२।१६१
भञ्जेश्च चिणि ६।४।३३
भय्यप्रवय्ये च ६।१।८३
भर्गात्त्रैगर्ते ४।१।१११
भवतष्ठक्छसौ ४।२।११५
भवतेरः ७।४।७३
भविष्यति गम्या० ३।३।३
भवे छन्दसि ४।४।११०
भव्यगेयप्रवचनी० ३।४।६८
भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१६
भस्त्रैषाजाज्ञा० ७।३।४७
भस्य ६।४।१२९
भस्य टेर्लोपः ७।१।८८
भागाद्यच्च ५।१।४९
भावकर्मणोः १।३।१३
भावलक्षणे ३।४।१६
भाववचनाश्च ३।३।११
भावे ३।३।१८
भावे च ४।४।१४४
भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५
भाषायां सदव० ३।२।१०८
भासनोपसंभा० १।३।४७
भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
भिक्षासेनादायेषु ३।२।१७
भित्तं शकलम् ८।२।५९
भिद्योद्ध्यौ नदे ३।१।११५
भियः क्रुक्लुकनौ ३।२।१७४
भियोऽन्यतर० ६।४।११५
भियो हेतुभये ७।३।४०
भीत्रार्थानां १।४।२५
भीमादयोऽपा० ३।४।७४
भीरोः स्थानम् ८।३।८१
भीस्म्योर्हेतुभये १।३।६८
भीहीभृहुमद० ६।१।१९२
भीहीभृहुवां ३।१।३९
भुजन्युब्जौ ७।३।६१
भुजोऽनवने १।३।६६
भुवः प्रभवः १।४।३१
भुवः संज्ञान्तः० ३।२।१७९

भुवश्च ३।२।१३८
भुवश्च ४।१।४७
भुवश्च महा० ८।२।७१
भुवो भावे ३।१।१०७
भुवो वुग्लुङ्० ६।४।८८
भूतपूर्वे चरट् ५।३।५३
भूते ३।२।८४
भूते च ३।३।१४०
भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।२
भूवादयो धातवः १।३।१
भूषणेऽलम् १।४।६४
भूसुवोस्तिङि ७।३।८८
भृञामित् ७।४।७६
भृञोऽसंज्ञायाम् ३।१।११२
भृशादिभ्यो ३।१।१२
भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६९
भोभगोअघो० ८।३।१७
भौरिक्याद्यैषु० ४।२।५४
भ्यसो भ्यम् ७।१।३०
भ्रस्जो रोपध० ६।४।४७
भ्राजभासधु० ३।२।१७७
भ्राजभासभाष० ७।४।३
भ्रातरि च ४।१।१६४
भ्रातुर्व्यच्च ४।१।१४४
भ्रातृपुत्रोस्व० १।२।६८
भ्रुवो वुक्च ४।१।१२५

म

मघवा बहुलम् ६।४।१२८
मड्डुकझर्झराद० ४।४।५६
मतजनहलात्० ४।४।९७
मतिबुद्धिपूजा० ३।२।१८८
मतुवसो रु संबुद्धौ ८।३।१
मतोः पूर्व० ६।१।१२९
मतोश्च बह्व० ४।२।७२
मतौ च ४।४।१३६
मतौ छः सूक्त० ५।२।५९
मतौ बह्वचो० ६।३।११९
मत्वर्थे मास० ४।४।१२८
मदोऽनुपसर्गे ३।३।६७
मद्रवृज्योः कन् ४।२।१३१
मद्रात्परिवापणे ५।४।६७
मद्रेभ्योऽञ् ४।२।१०८
मधुबभ्र्वोर्ब्राह्म० ४।१।१०६
मधोः ४।४।१३९
मधोर्ञ च ४।४।१२९
मध्याद् गुरौ ६।३।११
मध्यान्मः ४।३।८
मध्ये पदे निव० १।४।७६
मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६
मनः ३।२।८२
मनः ४।१।११
मनसः संज्ञायाम् ६।३।४
मनुष्यतत्स्थ० ४।२।१३४
मनोरौ वा ४।१।३८
मनोर्जाताव० ४।१।१६१
मन्क्तिन्व्या० ६।२।१५१
मन्त्रे घसह्वर० २।४।८०
मन्त्रे वृषेषपच० ३।३।९६
मन्त्रे श्वेतवहो० ३।२।७१
मन्त्रेष्वाङ्यो० ६।४।१४१
मन्त्रे सोमा० ६।३।१३१
मन्थौदनसक्तु० ६।३।६०
मन्यकर्मण्यना० २।३।१७
मपर्यन्तस्य ७।२।९१
मय उञो वो वा ८।३।३३
मयट् च ४।३।८२
मयड्वैतयो० ४।३।१४३
मयतेरिदन्य० ६।४।७०
मयूरव्यंसकाद० २।१।७२
मये च ४।४।१३८
मस्करमस्क० ६।१।१५४
मस्जिनशोर्झलि ७।१।६०
महाकुलाद० ४।१।१४१
महान्व्रीह्यप० ६।२।३८
महाराजप्रोष्ठ० ४।२।३५
महाराजाट्ठञ् ४।३।९७
महेन्द्राद्घाणौ च ४।२।२९
माङि लुङ् ३।३।१७५
माणवचर० ५।१।११
मातरपितरा० ६।३।३२
मातुःपितुर्भ्याम० ८।३।८५
मातुरुत्संख्या० ४।१।११५
मातृपितृभ्यां ८।३।८४
मातृष्वसुश्च ४।१।१३४
मात्रोपज्ञोपक्रम० ६।२।१४
माथोत्तरपद० ४।४।३७
मादुपधायाश्च ८।२।९
मानपश्वङ्गयोः ५।३।५१
माने वयः ४।३।१६२
मान्वधदान्शान्० ३।१।६
मायायामण् ४।४।१२४
मालादीनां च ६।२।८८
मासाद्वयसि ५।१।८१
मितनखे च ३।२।३४
मितां ह्रस्वः ६।४।९२
मित्रे चर्षौ ६।३।१३०

मिथ्योपपदा० १।३।७१
मिदचोऽन्त्या० १।१।४७
मिदेर्गुणः ७।३।८२
मिश्रं चानुप० ६।२।१५४
मीनातिमिनो० ६।१।५०
मीनातेर्निगमे ७।३।८१
मुखं स्वाङ्गम् ६।२।१६७
मुखनासिकावच० १।१।८
मुचोऽकर्मकस्य ७।४।५७
मुण्डमिश्रश्ल० ३।१।२१
मुद्गादण् ४।४।२५
मूर्तौ घनः ३।३।७७
मूलमस्याबर्हि ४।४।८८
मृजेर्विभाषा ३।१।११३
मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४
मृडमृदगुध० १।२।७
मृदस्तिकन् ५।४।३९
मृषस्तिति० १।२।२०
मेघर्तिभयेषु कृञः ३।२।४३
मेर्निः ३।४।८९
मोऽनुस्वारः ८।३।२३
मो नो धातोः ८।२।६४
मो राजि समः ८।३।२५
म्रियतेर्लुङ्लि० १।३।६१
म्वोश्च ८।२।६५

य

यः सौ ७।२।११०
यङश्चाप् ४।१।७४
यङि च ७।४।३०
यङोऽचि च २।४।७४
यङो वा ७।३।९४
यचि भम् १।४।१८
यच्चयत्रयोः ३।३।१४८
यजजपदशां ३।२।१६६
यजध्वैनमिति च ७।१।४३
यजयाचयत० ३।३।९०
यजयाचरुचप्रव० ७।३।६६
यजुष्युरः ६।१।११७
यजुष्येकेषाम् ८।३।१०४
यजेश्च करणे २।३।६३
यज्ञकर्मण्यजप० १।२।३४
यज्ञर्त्विग्भ्यां ५।१।७१
यज्ञे समि स्तुवः ३।३।३१
यञञोश्च २।४।६४
यञश्च ४।१।१६
यञिञोश्च ४।१।१०१
यतश्च निर्धारणम् २।३।४१
यतोऽनावः ६।१।२१३
यत्तदेतेभ्यः परि० ५।२।३९
यथातथयथा० ७।३।३१
यथातथयोरसं० ३।४।२८
यथामुखसंमु० ५।२।६
यथाविध्यनुप्र० ३।४।४
यथासंख्यमनु० १।३।१०
यथासादृश्ये २।१।७
यथास्वे यथा० ८।१।१४
यद्धितुपरं छन्दसि ८।१।५६
यद्वृत्तान्नित्यम् ८।१।६६
यमः समुपनि० ३।३।६३
यमरमनमातां० ७।२।७३
यमो गन्धने १।२।१५
ययतोश्चातदर्थे ६।२।१५६
यरोऽनुनासिके० ८।४।४५
यवयवकषष्टिका० ५।२।३
यश्च यङः ३।२।१७६
यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१
यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
यस्मात्प्रत्ययवि० १।४।१३
यस्मादधिकं यस्य २।३।९
यस्य च भावेन० २।३।३७
यस्य चायामः २।१।१६
यस्य विभाषा ७।२।१५
यस्य हलः ६।४।४९
यस्येति च ६।४।१४८
याजकादिभिश्च २।२।९
याज्यान्तः ८।२।९०
याडापः ७।३।११३
याप्ये पाशप् ५।३।४७
यावति विन्द० ३।४।३०
यावत्पुरानिपात० ३।३।४
यावदवधारणे २।१।८
यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६
यावादिभ्यः कन् ५।४।२९
यायुट् परस्मै० ३।४।१०६
यीवर्णयोर्दीधीवे० ७।४।५३
युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१
युक्ते च ६।२।६६
युग्यं च पत्रे ३।१।१२१
युजेरसमासे ७।१।७१
युप्लुवोर्दीर्घ० ६।४।५८
युवा खलतिप० २।१।६७
युवाल्पयोः कन० ५।३।६४
युवावौ दिव० ७।२।९२
युवोरनाकौ ७।१।१
युष्मत्तत्ततक्षु ८।३।१०३
युष्मदस्मदोः ८।१।२०

युष्मदस्मदोरना० ७।२।८६
युष्मदस्मदोरन्य० ४।३।१
युष्मदस्मदोर्ङसि ६।१।२११
युष्मदस्मद्भ्यां ७।१।२७
युष्मद्युपपदे स० १।४।१०५
यूनस्तिः ४।१।७७
यूनि लुक् ४।१।९०
यूयवयौ जसि ७।२।९३
यूस्त्र्याख्यौ नदी १।४।३
ये च ६।४।१०९
ये च तद्धिते ६।१।६१
ये चाभाव० ६।४।१६८
येन विधिस्तदन्त० १।१।७२
येनाङ्गविकारः २।३।२०
ये यज्ञकर्मणि ८।२।८८
ये विभाषा ६।४।४३
येषां व विरोधः २।४।९
योगप्रमाणे च १।२।५५
योगाद्यच्च ५।१।१०२
योऽचि ७।२।८९
योजनं गच्छति ५।१।७४'
योपधाद्गुरू० ५।१।१३२

र

र ऋतो हलादे० ६।४।१६१
रक्ते ५।४।३२
रक्षति ४।४।३३
रक्षोयातूनां ह० ४।४।१२१
रङ्कोरमनुष्ये० ४।२।१००
रजःकृष्यासु० ५।२।११२
रञ्जेश्च ६।४।२६
रथवदयोश्च ६।३।१०२
रथाद्यत् ४।३।१२१
रदाभ्यां निष्ठातो ८।२।४२
रधादिभ्यश्च ७।२।४५
रधिजभोरचि ७।१।६१
रभेरशब्लिटोः ७।१।६३
रलो व्युपधाद्ध० १।२।२६
रश्मौ च ३।३।५३
रषाभ्यां नो णः ८।४।१
रसादिभ्यश्च ५।२।९५
राजदन्तादिषु २।२।३१
राजनि युधि० ३।२।९५
राजन्यबहुवचन० ६।२।३४
राजन्यादिभ्यो ४।२।५३
राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४
राजश्वशुराद्यत् ४।१।१३७
राजसूयसूर्य ३।१।११४
राजा च ६।२।५९
राजा च प्रशंसा० ६।२।६३
राजाहःसखि० ५।४।९१
राज्ञः क च ४।२।१४०
रात्राह्नाहाः पुं० २।४।२९
रात्रेः कृति वि० ६।३।७२
रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१
रात्र्यहःसंवत्स० ५।१।८७
रात्सस्य ८।२।२४
राधीक्ष्योर्यस्य० १।४।३९
राधो हिंसायाम् ६।४।१२३
रायो हलि ७।२।८५
राल्लोपः ६।४।२१
राष्ट्रावारपारा० ४।२।९३
रिक्ते विभाषा ६।१।२०८
रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७।४।२८
रि च ७।४।५१
रीगृदुपधस्य च ७।४।९०
रीङृतः ७।४।२७
रुग्रिकौ च लुकि ७।४।९१
रुच्यर्थानां प्रीय० १।४।३३
रुजार्थानां भाव० २।३।५४
रुदविदमुषग्रहि० १।२।८
रुदश्च पञ्चभ्यः ७।३।९८
रुदादिभ्यः सा० ७।२।७६
रुधादिभ्यः श्नम् ३।१।७८
रुष्यमत्वरसंघु० ७।२।२८
रुहः पोऽन्यतर० ७।३।४३
रूपादाहतप्र० ५।१।१२०
रेवतीजगती० ४।४।१२२
रेवत्यादिभ्य० ४।१।१४६
रैवतिकादिभ्य० ४।३।१३१
रोः सुपि ८।३।१६
रोगाख्यायां ३।३।१०८
रोगाच्चापनयने ५।४।४९
रोणी ४।२।७८
रोपधेतोः प्राचां ४।२।१२३
रो रि ८।३।१४
रोऽसुपि ८।२।६९
र्वोरुपधाया० ८।२।७६

ल

लः कर्मणि च ३।४।६९
लः परस्मैपदम् १।४।९९
लक्षणहेत्वोः ३।२।१२६
लक्षणे जायाप० ३।२।५२
लक्षणेत्थंभूता० १।४।९०
लक्षणेनाभिप्रती० २।१।१४
लङः शाकटा० ३।४।१११
लटः शतृशान० ३।२।१२४

लट् स्मे ३।२।११८
लभेश्च ७।१।६४
लवणाट्ठञ् ४।४।५२
लवणाल्लुक् ४।४।२४
लशक्वतद्धिते १।३।८
लषपतपदस्था० ३।२।१५४
लस्य ३।४।७७
लाक्षारोचनाट्ठक् ४।२।२
लिङः सलोपोऽन० ७।२।७९
लिङः सीयुट् ३।४।१०२
लिङर्थे लेट् ३।४।७
लिङाशिषि ३।४।११६
लिङ् च ३।३।१५९
लिङ् चोर्ध्वमौहू० ३।३।९
लिङ् चोर्ध्व० ३।३।१६४
लिङ् निमित्ते ३।३।१३९
लिङ् यदि ३।३।१६८
लिङ्याशिष्यङ् ३।१।८६
लिङ्सिचावात्म० १।१।११
लिङ्सिचोरात्म० ७।२।४२
लिटः कानज्वा ३।३।१०६
लिटस्तझयोरेशि० ३।४।८१
लिटि धातोरन० ६।१।८
लिटि वयो यः ६।१।३८
लिट् च ३।४।११५
लिट्यन्यतरस्याम् २।४।४०
लिट्यभ्यासस्यो० ६।१।१७
लिड्यङोश्च ६।१।२९
लिति ६।१।१९३
लिपिसिचिह्वश्च ३।१।५३
लिप्स्यमानसि० ३।३।७
लियः संमानन० १।३।७०
लीलोर्नुग्लुकाव० ७।३।३९
लुक्तद्धितलुकि १।२।४९
लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९
लुग्वा दुहदिह० ७।३।७३
लुङ् ३।२।११०
लुङि च २।४।४३
लुङ्लङ्लृङ्० ६।४।७१
लुङ्सनोर्घस्लृ २।४।३७
लुटः प्रथमस्य० २।४।८५
लुटि च क्लृपः १।३।९३
लुपसदचरजप० ३।१।२४
लुपि युक्तवद्व्यक्ति० १।२।५१
लुप् च ४।३।१६६
लुबविशेषे ४।२।४
लुब्योगाप्रख्या० १।२।५४
लुभो विमोहने ७।२।५४
लुम्मनुष्ये ५।३।९८
लृटः सद्वा ३।३।१४
लृट् शेषे च ३।३।१३
लेटोऽडाटौ ३।४।९४
लोकसर्वलोका० ५।१।४४
लोटो लङ्वत् ३।४।८५
लोट् च ३।३।१६२
लोट् च ८।१।५२
लोडर्थलक्षणे च ३।३।८
लोपः पिबतेरी० ७।४।४
लोपः शाकल्य० ८।३।१९
लोपश्चास्यान्य० ६।४।१०७
लोपस्त आत्मने० ७।१।४१
लोपे विभाषा ८।१।४५
लोपो यि ६।४।११८
लोपो व्योर्वलि ६।१।६६
लोमादिपामा० ५।२।१००
लोहितादिडा० ३।१।१३
लोहितान्मणौ ५।४।३०
ल्यपि च ६।१।४१
ल्यपि लघुपूर्वात् ६।४।५६
ल्युट् च ३।३।११५
ल्वादिभ्यः ८।२।४४

व

वच उम् ७।४।२०
वचिस्वपि० ६।१।१५
वचोऽशब्दसंज्ञा० ७।३।६७
वञ्चिलुञ्च्यृतश्च १।२।२४
वञ्चेर्गतौ ७।३।६३
वतण्डाच्च ४।१।१०८
वतोरिड्वा ५।१।२३
वतोरिथुक् ५।२।५३
वत्सरान्ताच्छ० ५।१।९१
वत्सशालाभि० ४।३।३६
वत्सांसाभ्यां ५।२।९८
वत्सोक्षाश्वर्षभे० ५।३।९१
वदः सुपि क्यप् ३।१।१०६
वदव्रजहलन्तस्या० ७।२।३
वनं समासे ६।१।१७८
वनगिर्योः संज्ञा० ६।३।११७
वनं पुरगामिश्रका० ८।४।४
वनो र च ४।१।७
वन्दिते भ्रातुः ५।४।१५७
वमोर्वा ८।४।२३
वयसि च ३।२।१०
वयसि दन्तस्य ५।४।१४१
वयसि पूरणात् ५।२।१३०
वयसि प्रथमे ४।१।२०

वयस्यासु—मू० ४।४।१२७
वरणादिभ्यश्च ४।२।८२
वर्गान्ताच्च ४।३।६३
वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१
वर्चस्केऽवस्करः ६।१।१४८
वर्णदृढादिभ्यः ५।१।१२३
वर्णादनुदात्ता० ४।१।३९
वर्णाद् ब्रह्म० ५।२।१३४
वर्णे चानित्ये ५।४।३१
वर्णो वर्णेन २।१।६९
वर्णो वर्णेष्वनेते ६।२।३
वर्णौ वुक् ४।२।१०३
वर्तमानसामी० ३।३।१३१
वर्तमाने लट् ३।२।१२३
वर्षप्रमाण ऊ० ३।४।३२
वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६
वर्षाभ्यष्ठक् ४।३।१८
वर्षाभ्वश्च ६।४।८४
वर्षाल्लुक्च ५।१।८८
वले ६।३।११८
वशं गतः ४।४।८६
वश्चास्यान्यतर० ६।१।३९
वसतिक्षुधोरिट् ७।२।५२
वसन्ताच्च ४।३।२०
वसन्तादिभ्यष्ठक् ४।२।६३
वसुस्रंसुध्वंस्वन० ८।२।७२
वसोः समूहे च ४।४।१४०
वसोः संप्रसार० ६।४।१३१
वस्तेर्ढञ् ५।३।१०१
वस्नक्रयविक्रया० ४।४।१३
वस्नद्रव्याभ्यां ५।१।५१
वस्वेकाजा० ७।२।६७
वहश्च ३।२।६४
वहाभ्रे लिहः ३।२।३२
वह्यं करणम् ३।१।१०२
वाकिनादीनां ४।१।१५८
वा क्यषः १।३।९०
वाक्यस्य टेः ८।२।८२
वाक्यादेरामन्त्रि० ८।१।८
वा क्रोशदैन्ययोः ६।४।६१
वा गमः १।२।१३
वा घोषमिश्रश० ६।३।५६
वाचंयमपुरं० ६।३।६९
वा चित्तविरागे ६।४।९१
वाचि यमो व्रते ३।२।४०
वाचो ग्मिनिः ५।२।१२४
वाचो व्याहृता० ५।४।३५
वा छन्दसि ३।४।८८
वा छन्दसि ६।१।१०६
वा जाते ६।२।१७१
वा जॄभ्रमुत्रसाम् ६।४।१२४
वातातीसारा० ५।२।१२९
वा दान्तशान्त० ७।२।२७
वा द्रुहमुहष्णुह० ८।२।३३
वा नपुंसकस्य ७।१।७९
वा निंसनिक्षनि० ८।४।३३
वान्तो यि प्रत्यये ६।१।७९
वान्यस्मिन्स० ४।१।१६५
वान्यस्य संयोगा० ६।४।६८
वा पदान्तस्य ८।४।५९
वा बहूनां ५।३।९३
वा भावकरणयोः ८।४।१०
वा भुवनम् ६।२।२०
वा भ्राशभ्लाश० ३।१।७०
वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ४।२।९
वामि १।४।५
वाम्शसोः ६।४।८०
वा यौ २।४।५७
वाय्वृतुपित्रुषसो ४।२।३१
वारणार्थानामी० १।४।२७
वा लिटि २।४।५५
वा ल्यपि ६।४।३८
वावसाने ८।४।५६
वा शरि ८।३।३६
वा शोकष्यञ्० ६।३।५१
वा षपूर्वस्य निगमे ६।४।९
वा संज्ञायाम् ५।४।१३३
वासरूपोऽस्त्रि० ३।१।९४
वासुदेवार्जुनाभ्यां ४।३।९८
वा सुप्यापिशलेः ६।१।९२
वाह ऊठ् ६।४।१३२
वाहः ४।१।६१
वा ह च छन्दसि ५।३।१३
वाहनमाहितात् ८।४।८
वाहिताग्न्यादिषु २।२।३७
वाहीकग्रामेभ्य० ४।२।११७
विंशतिकात्खः ५।१।३२
विंशतित्रिंश० ५।१।२४
विंशत्यादिभ्य० ५।२।५६
विकर्णकुषीतका ४।१।१२४
विकर्णशङ्ग० ४।१।११७
विकुशमिपरि ८।३।९६
विचार्यमाणानाम् ८।२।९७
विज इट् १।२।२
विजुपे छन्दसि ३।२।७३
विड्वनोरनु० ६।४।४१

वित्तो भोगप्रत्य० ८।२।५८
विदांकुर्वन्त्वित्य० ३।१।४१
विदिभिदिच्छि० ३।२।१६२
विदूराञ्ञ्यः ४।३।८४
विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६
विदो लटो वा ३।४।८३
विद्यायोनिसंब० ४।३।७७
विधिनिमन्त्र० ३।३।१६१
विध्यत्यधनुषा ४।४।८३
विध्वरुषोस्तुदः ३।२।३५
विनञ्भ्यां ना० ५।२।२७
विनयादिभ्यष्ठक् ५।४।३४
विन्दुरिच्छुः ३।२।१६९
विन्मतोर्लुक् ५।३।६५
विपराभ्यां जेः १।३।१९
विपूयविनीय० ३।१।११७
विप्रतिषिद्धं चा० २।४।१३
विप्रतिषेधे परं १।४।२
विप्रसंभ्यो ३।२।१८०
विभक्तिश्च १।४।१०४
विभाषर्जोश्छ० ६।४।१६२
विभाषा २।१।११
विभाषा कथ० ३।३।१४३
विभाषा कदा० ३।३।५
विभाषाकर्मकात् १।३।८५
विभाषा कार्षाप० ५।१।२९
विभाषा कुरु० ४।२।१३०
विभाषा कुञि १।४।७२
विभाषा कृञि १।४।९८
विभाषा कृवृषोः ३।१।१२०
विभाषाख्यान० ३।३।११०
विभाषा गमहन० ७।२।६८
विभाषा गुणे० २।३।२५
विभाषा ग्रहः ३।१।१४३
विभाषाग्रेप्रथम० ३।४।२४
विभाषा घ्राधे० २।४।७८
विभाषाङि रुप्लु० ३।३।५०
विभाषा ङि० ६।४।१३६
विभाषा चत्वा० ६।३।४९
विभाषा चिण्ण० ७।१।६९
विभाषा चेः ७।३।५८
विभाषा छन्दसि १।२।३६
विभाषा छन्दसि ६।२।१६४
विभाषा छन्दसि ७।४।४४
विभाषा जसि १।१।३२
विभाषाञ्चेरदि० ५।४।८
विभाषा तिलमा० ५।२।४
विभाषा तृतीया० ७।१।९७
विभाषा तृन्न० ६।२।१६१
विभाषा दिक्स० १।१।२८
विभाषा द्विती० ७।३।११५
विभाषा धातौ० ३।३।१५५
विभाषा धेट् ३।१।४९
विभाषाध्येक्षे ६।२।६७
विभाषापः ६।४।५७
विभाषा परा० ५।३।२९
विभाषा परेः ६।१।४४
विभाषा पुरुषे ६।३।१०६
विभाषा पूर्वा० ४।३।२४
विभाषा पृष्टप्रति० ८।२।९३
विभाषा फाल्गु० ४।२।२३
विभाषा वहोर्धा ५।४।२०
विभाषा भावा० ७।२।१७
विभाषा भाषा० ६।६।१८१
विभाषाभ्यवा० ६।१।२६
विभाषा मनु० ४।२।१४४
विभाषा रोगा० ४।३।१३
विभाषा लीयतेः ६।१।५१
विभाषा लुङ्लृङोः २।४।५०
विभाषावरस्य ५।३।४१
विभाषा वर्षक्षर० ६।३।१६
विभाषा विप्रलापे १।३।५०
विभाषा विवधात् ४।४।१७
विभाषा वृक्षमृ० २।४।१२
विभाषा वेण्वि० ६।१।२१५
विभाषा वेष्टिचे० ७।४।९६
विभाषा श्या० ५।४।११४
विभाषा श्वेः ६।१।३०
विभाषा सपूर्वस्य ४।१।३४
विभाषा समीपे २।४।१६
विभाषा सा० ३।२।११४
विभाषा साति० ५।४।५२
विभाषा सुपो० ५।३।६८
विभाषा सृजि० ७।२।६५
विभाषा सेनासु० २।४।२५
विभाषा स्वसृप० ६।३।२४
विभाषा हविरपू० ५।१।४
विभाषितं विशे० ८।१।७४
विभाषितं सोप० ८।१।५३
विभाषेटः ८।३।७९
विभाषोत्पुच्छे ६।२।१९६
विभाषोदरे ६।३।८८
विभाषोपपदेन १।३।७७
विभाषोपयमने १।२।१६
विभाषोपसर्गे २।३।५९
विभाषोर्णोः २।२।३

विभाषोशीनरेषु ४।२।११८
विभाषौषधिवन० ८।४।६
विमुक्तादिभ्यो० ५।२।६१
विरामोऽव० १।४।११०
विशाखयोश्च १।२।६२
विशाखाषाढा० ५।१।१००
विशपतिपदि० ३।४।५६
विशिष्टलिङ्गो २।४।७
विशेषणं विशेष्ये० २।१।५७
विशेषणानां चा० १।२।५२
विश्वस्य वसु० ६।३।१२८
विषयो देशे ४।२।५२
विष्किरः शकु० ६।१।१५०
विष्वग्देवयोश्च ६।३।९२
विसर्जनीयस्य ८।३।३४
विसारिणो मत्स्ये ५।४।१६
विस्पष्टादीनि ६।२।२४
वीरवीर्यौ च ६।२।१२०
वुञ्छण्कठजि० ४।२।८०
वृकज्येष्ठाभ्यां ५।४।४१
वृकाट्टेण्यण् ५।३।११५
वृक्षासनयोर्विष्टरः ८।३।९३
वृणोतेराच्छादने ३।३।५४
वृत्तिसर्गतायनेषु १।३।३८
वृद्धस्य च ५।३।६२
वृद्धस्य च पू० ४।१।१६५
वृद्धाच्छः ४।२।११४
वृद्धाट्ठक्सौवीरे० ४।१।१४८
वृद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०
वृद्धादकेकान्त० ४।२।१४१
वृद्धिनिमित्तस्य ६।३।३९
वृद्धिरादैच् १।१।१
वृद्धिरेचि ६।१।८८
वृद्धिर्यस्याचा० १।१।७३
वृद्धेत्कोसला० ४।१।१७१
वृद्धो यूना १।२।६५
वृद्भ्यः स्यसनोः १।३।९२
वृन्दारकनाग० २।१।६२
वृषाकप्यग्निकु० ४।१।३७
वृषादीनां च ६।१।२०३
वृतो वा ७।२।३८
वेः पादविहरणे १।३।४१
वेः शब्दकर्मणः १।३।३४
वेः शालच्छ० ५।२।२८
वेः स्कन्देरनिष्ठा० ८।३।७३
वेः स्कभ्नातेर्नि० ८।३।७७
वेञः ६।१।४०
वेञो वयिः २।४।४१
वेतनादिभ्यो जी० ४।४।१२
वेत्तेर्विभाषा ७।१।७
वेरपृक्तस्य ६।१।६७
वेशन्तहिमव० ४।४।११२
वेशोयश० ४।४।१३१
वेश्च स्वनो भोजने ८।३।६९
वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
वैयाकरणाख्यायां ६।३।७
वैवावेति च ८।१।६४
वोताप्योः ३।३।१४१
वोतो गुणवचनात् ४।१।४४
वोपसर्जनस्य ६।३।८२
वो विधूनने जुक् ७।३।३८
वौ कषलस० ३।२।१४३
वौ क्षुश्रुवः ३।३।२५
व्यक्तवाचां समु० १।३।४८
व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।४।२६
व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५
व्यथो लिटि ७।४।६८
व्यधजपोरनुप० ३।३।६१
व्यन्सपत्ने ४।१।१४५
व्यवहिताश्च १।४।८२
व्यवहृपणोः सम० २।३।५७
व्यवायिनोऽन्त० ६।२।१६६
व्यश्च ६।१।४३
व्याङ्परिभ्यो० १।३।८३
व्याहरति मृगः ४।३।५१
व्युपयोः शेतेः ३।३।३९
व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७
व्योर्लघुप्रय० ८।३।१८
व्रजयजोर्भावे ३।३।९८
व्रते ३।२।८०
व्रश्चभ्रस्जसृजमृ० ८।२।३६
व्रातच्फञोर० ५।३।११३
व्रातेन जीवति ५।२।२१
व्रीहिशाल्योर्ढक् ५।२।२
व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८
व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६

श

शकटादण् ४।४।८०
शकधृषज्ञाग्ला ३।४।६५
शकि णमुल्कमुलौ ३।४।१२
शकि लिङ् च ३।३।१७२
शकिसहोश्च ३।१।९९
शक्तियष्ट्योरीकक् ४।४।५९
शक्तौ हस्तक० ३।२।५४
शण्डिकादिभ्यो० ४।३।९२
शतमानविंशति० ५।१।२७

शतसहस्रान्ता० ५।२।११९
शताच्च ठन्यता० ५।१।२१
शतुरनुमो नद्य० ६।१।१७३
शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६
शदेः शितः १।३।६०
शदेरगतौ तः ७।३।४२
शप्श्यनोर्नित्यम् ७।१।८१
शब्ददर्दुरं ४।४।३४
शब्दवैरकलहा० ३।१।१७
शमामष्टानां ७।३।७४
शमिता यज्ञे ६।४।५४
शमित्यष्टाभ्यो० ३।२।१४१
शमि धातोः ३।२।१४
शम्याः ष्टलञ् ४।३।१४२
शयवासवासि० ६।२।१८
शरद्वच्छुनकद० ४।१।१०२
शरादीनां च ६।३।१२०
शरीरावयवाच्च ४।३।५५
शरीरावयवाद्यत् ५।१।६
शरोऽचि ८।४।४९
शर्करादि० ५।३।१०७
शर्कराया वा ४।२।८३
शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३५
शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१
शल इगुपधादनि० ३।१।४५
शलालुनोऽन्य० ४।४।५४
शश्छोऽटि ८।४।६३
शसो न ७।१।२९
शाकलाद्वा ४।३।१२८
शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३
शाच्छसाह्वा० ७।३।३७
शाच्छोरन्यतर० ७।४।४१
शाणाद्वा ५।१।३५
शात् ८।४।४४
शारदेऽनार्तवे ६।२।९
शार्ङ्गरवाद्यञो० ४।१।७३
शालीनकौपीने ५।२।२०
शास इदङ्हलो० ६।४।३४
शासिवसि० ८।३।६०
शा हौ ६।४।३५
शिखाया वलच् ४।२।८९
शि तुक् ८।३।३१
शितेर्नित्याबह्व० ६।२।१३८
शिलाया ढः ५।३।१०२
शिल्पम् ४।४।५५
शिल्पिनि चा० ६।२।७६
शिल्पिनि ष्वुन् ३।१।१४५
शिवशमरिष्टस्य ४।४।१४३
शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२
शिशुक्रन्दयम० ४।३।८८
शि सर्वनामस्था० १।१।४२
शीङः सार्वधातु० ७।४।२१
शीङो रुट् ७।१।६
शीतोष्णाभ्यां ५।२।७२
शीर्षश्छन्दसि ६।१।६०
शीर्षच्छेदाद्यच्च ५।१।६५
शीलम् ४।४।६१
शुक्राद् घन् ४।२।२६
शुण्डिकादि० ४।३।७६
शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३
शुषः कः ८।२।५१
शुष्कचूर्णरूक्षेषु ३।४।३५
शुष्कधृष्टौ ६।१।२०६
शूद्राणामनिर० २।४।१०
शूर्पादञन्यतर० ५।१।२६
शूलात्पाके ५।४।६५
शूलोखाद्यत् ४।२।१७
शृंखलमस्य ५।२।७९
शृङ्गमवस्था० ६।२।११५
शृतं पाके ६।१।२७
शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ७।४।१२
शृवन्द्योरारुः ३।२।१७३
शे १।१।१३
शे मुचादीनाम् ७।१।५९
शेवलसुपरिवि० ५।३।८४
शेश्छन्दसि बहु० ६।१।७०
शेषात्कर्तरि पर० १।३।७८
शेषाद्विभाषा ५।४।१५४
शेषे ४।२।९२
शेषे प्रथमः १।४।१०८
शेषे लुडयदौ ३।३।१५१
शेषे लोपः ७।२।९०
शेषे विभाषा ८।१।४१
शेषे विभाषा ८।१।५०
सेषे विभाषा० ८।४।१८
शेषो घ्यसखि १।४।७
शेषो बहुव्रीहिः २।२।२३
शोणात्प्राचाम् ४।१।४३
शौनकादिभ्य० ४।३।१०६
श्नसोरल्लोपः ६।४।१११
श्नान्नलोपः ६।४।२३
श्नाभ्यस्तयो० ६।४।११२
श्य द्व्यधास्रुसं० ३।१।१४१

श्येनतिलस्य पाते ६।३।७१
श्योऽस्पर्शे ८।२।४७
श्रज्यामवकन्० ६।२।२५
श्रविष्ठाफल्गु० ४।३।३४
श्राणामांसौदना० ४।४।६७
श्राद्धमनेन भुक्त० ५।२।८५
श्राद्धे शरदः ४।३।१२
श्रिणोभुवोऽनु० ३।३।२४
श्रीग्रामण्योश्छ० ७।१।५६
श्रुवः शृ च ३।१।७४
श्रुशृणुपृकृवृ० ६।४।१०२
श्रेण्यादयः कृता० २।१।५९
श्रोत्रियंश्छन्दो० ५।२।८४
श्र्युकः किति ७।४।११
श्लाघह्नुङ्स्था० १।४।३४
श्लिष आलिङ्गने ३।१।४६
श्लौ ६।१।१०
श्वगणाट्ठञ्च ४।४।११
श्वयतेः ७।४।१८
श्वयुवमघोना० ६।४।१३३
श्वशुरः श्वश्र्वा १।२।७१
श्वसस्तुट् च ४।३।१५
श्वसोवसीयः श्रे० ५।४।८०
श्वादेरिञि ७।३।८
श्वीदितो निष्ठा० ७।२।१४

ष

षः प्रत्ययस्य १।३।६
षट्कतिकतिपय० ५।२।५१
षट् च काण्डा० ६।२।१३५
षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५
षट्त्रिचतु० ६।१।१७९
षड्भ्यो लुक् ७।१।२२
षढोः कः सि ८।२।४१
षण्मासाण्ण्यच्च ५।१।८३
षत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६
षपूर्वहन्धृत० ६।४।१३५
षष्टिकाः षष्टि० ५।१।९०
षष्ट्यादेश्चासं० ५।२।५८
षष्ठाष्टमाभ्यां ञ ५।३।५०
षष्ठी २।२।८
षष्ठी चानादरे २।३।३८
षष्ठी प्रत्येनसी ६।२।६०
षष्ठीयुक्तश्छन्दसि १।४।९
षष्ठी शेषे २।३।५०
षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९
षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६
षष्ठ्यतसर्थ० २।३।३०
षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१
षष्ठ्याः पतिपुत्र० ८।३।५३
षष्ठ्या रूप्य च ५।३।५४
षष्ठ्या व्याश्रये ५।४।४८
षात्पदान्तात् ८।४।३५
षिद्गौरादिभ्यश्च ४।१।४१
षिद्भिदादिभ्यो ३।३।१०४
ष्टुना ष्टुः ८।४।४१
ष्ठिवुक्लमुचमां ७।३।७५
ष्णान्ता षट् १।१।२४
ष्यङः संप्रसार० ६।१।१३

स

स उत्तमस्य ३।४।९८
स एषां ग्रामणीः ५।२।७८
सः स्यार्धधातुके ७।४।४९
सः स्विदिस्वदि० ८।३।६२
संयसश्च ३।१।७२
संयोगादिश्च ६।४।१६६
संयोगादेरातो० ८।२।४३
संयोगान्तस्य ८।२।२३
संयोगे गुरु १।४।११
संवत्सराग्रहा० ४।३।५०
संशयमापन्नः ५।१।७३
संसृष्टे ४।४।२२
संस्कृतम् ४।४।३
संस्कृतं भक्षाः ४।२।१६
संहितशफल० ४।१।७०
संहितायाम् ६।१।७२
संहितायाम् ६।३।११४
सक्थं चाक्रां० ६।२।१९८
सख्यशिश्वीति० ४।१।६२
सख्युरसंबुद्धौ ७।१।९२
सख्युर्यः ५।१।१२६
सगतिरपि तिङ् ८।१।६८
सगर्भसयूथस० ४।४।११४
संकलादिभ्यश्च ४।२।७५
संख्ययाव्ययास० २।२।२५
संख्या ६।२।३५
संख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२
संख्याया अति० ५।१।२२
संख्याया अवयवे० ५।२।४२
संख्यायाः क्रिया० ५।४।१७
संख्यायाः संवत्० ७।३।१५
संख्यायाः संज्ञा० ५।१।५८
संख्यायाः स्तनः ६।२।१६३
संख्याया गुणस्य० ५।२।४७
संख्याया विधा० ५।३।४२
संख्यायाश्च गुणा० ५।४।५९

संख्या वंश्येन २।१।१९
संख्याविसाय० ६।३।११०
संख्याऽव्ययादे० ४।१।२६
संख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४०
संख्यैकवचना० ५।४।४३
संग्रामे प्रयोजन० ४।२।५६
संघाङ्कलक्षणे० ४।३।१२७
संघे चानौत्तरा० ३।३।४२
संघोद्धौ गणप्र० ३।३।८६
संज्ञापूरण्योश्च ६।३।३८
संज्ञायाम् २।१।४४
संज्ञायाम् ३।३।१०९
संज्ञायाम् ३।४।४२
संज्ञायाम् ४।१।७२
संज्ञायाम् ४।३।११७
संज्ञायाम् ६।२।१५९
संज्ञायाम् ८।२।११
संज्ञायां लला० ४।४।४६
संज्ञायां शरदो० ४।३।२७
संज्ञायां श्रवणा० ४।२।५
संज्ञायां समज० ३।३।९९
संज्ञायां कन् ४।३।१४७
संज्ञायां कन् ५।३।७५
संज्ञायां कन् ५।३।८७
संज्ञायां कन्योशी० २।४।२०
संज्ञायां गिरिनि० ६।२।९४
संज्ञायां च ५।३।९७
संज्ञायां च ६।२।७७
संज्ञायां जन्या ४।४।८२
संज्ञायां धेनुष्या ४।४।८९
संज्ञायामना० ६।१।१४६
संज्ञायामुपमा० ६।१।२०४
संज्ञायां भृतवृजि० ३।२।४६
संज्ञायां मन्मा० ५।२।१३७
संज्ञायां मित्रा० ६।१।१६५
संज्ञोऽन्यतर० २।३।२२
संज्ञौपम्ययोश्च ६।३।११३
सत्यं प्रश्ने ८।१।३२
सत्यादशपथे ५।४।६६
सत्यापपाशरूपवी० ३।१।२५
सत्सूद्विषद्रुह० ३।२।६१
सदिरप्रतेः ८।३।६६
सदृशप्रति० ६।२।११
सदेः परस्य ८।३।११८
सद्यः परुत्प० ५।३।२२
सधमादस्थयो० ६।३।९६
सनः क्तिचि लो० ६।४।४५
स नपुंसकम् २।४।१७
सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२
सनाशंसभिक्ष उः ३।२।१६८
सनिससनिवांसम् ७।२।६९
सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२
सनि च २।४।४७
सनि मीमाघुर० ७।४।५४
सनीवन्तर्धभ्रस्ज० ७।२।४९
सनोतेरनः ८।३।१०८
संधिवेला० ४।३।१६
सन्महत्परमोत्त० २।१।६१
सन्यङोः ६।१।९
सन्यतः ७।४।७९
सन्लिटोर्जेः ७।३।५७
सन्वल्लघुनि ७।४।९३
सपत्रनिष्पत्रा० ५।४।६१
सपूर्वाच्च ५।२।८७
सपूर्वायाः प्रथ० ८।१।२६
सप्तनोऽञ्छन्दसि ५।१।६१
सप्तमीपञ्चम्यौ २।३।७
सप्तमीविशेषणे २।२।३५
सप्तमी शौण्डैः २।१।४०
सप्तमी सिद्धशु० ६।२।३२
सप्तमीहारिणी ६।२।६५
सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६
सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२
सप्तम्यां चोप० ३।४।४९
सप्तम्यां जनेर्डः ३।२।९७
सप्तम्यास्त्रल् ५।३।१०
सभायां नपुंसके ६।२।९८
सभाया यः ४।४।१०५
सभा राजापनु० २।४।२३
समः क्ष्णुवः १।३।६५
समः प्रतिज्ञाने १।३।५२
समः समि ६।३।९३
समः सुटि ८।३।५
समयस्तदस्य० ५।१।१०४
समयाच्च यापना ५।४।६०
समर्थः पदविधिः २।१।१
समर्थानां प्रथ० ४।१।८२
समवप्रविभ्यः १।३।२२
समवायान्समवै० ४।४।४३
समवाये च ६।१।१३८
समस्तृतीया० १।३।५४
समांसमां विजा० ५।२।१२

समानकर्तृकयोः ३।४।२१
समानकर्तृकेषु ३।३।१५८
समानतीर्थे ४।४।१०७
समानस्य छन्द० ६।३।८४
समानोदरे श० ४।४।१०८
समापनात्स० ५।१।११२
समायाः खः ५।१।८५
समासत्तौ ३।४।५०
समासस्य ६।१।१२३
समासाच्च ५।३।१०६
समासान्ताः ५।४।६८
समासेऽङ्गुलेः ८।३।८०
समासेऽनञ्पूर्वे० ७।१।३७
समाहारः स्वरितः १।२।३१
समि ख्यः ३।२।७
समि मुष्टौ ३।३।३६
समि युद्रुदुवः ३।३।२३
समुच्चयेऽन्यतर० ३।४।३
समुच्चये सामान्य० ३।४।५
समुदाङ्भ्यो १।३।७५
समुदोरजः पशुषु ३।३।६९
समुद्राभ्राद् घः ४।४।११८
समूलाकृतजीवे० ३।४।३६
समूहवच्च बहुषु ५।४।२२
समो गम्यृच्छि० १।३।२९
संपरिपूर्वात्ख च ५।१।९२
संपरिभ्यां ६।१।१३७
संपादिनि ५।१।९९
संपृचानुरुधा० ३।२।१४२
संप्रतिभ्यामना० १।३।४६
संप्रसारणस्य ६।३।१३९
संप्रसारणाच्च ६।१।१०८
संप्रोदश्च कटच् ५।२।२९
संबुद्धौ च ७।३।१०६
संबुद्धौ शाक० १।१।१६
संबोधने च २।३।४७
संबोधने च ३।२।१२५
संभवत्यवहर० ५।१।५२
संभावनेऽलमि० ३।३।१५४
संभूते ४।३।४१
संमाननोत्सं० १।३।३६
सरूपाणामेकशे० १।२।६४
सर्तिशास्त्यर्ति० ३।१।५६
सर्वकूलाभ्र० ३।२।४२
सर्व गुणकार्त्स्न्ये ६।२।९३
सर्वचर्मणः कृतः० ५।२।५
सर्वत्र लोहितादि० ४।१।१८
सर्वत्र विभाषा ६।१।१२२
सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१
सर्वत्राण् च त० ४।३।२२
सर्वदेवात्तातिल् ४।४।१४२
सर्वनामस्थाने ६।४।८
सर्वनाम्नः स्मै ७।१।१४
सर्वनाम्नः स्या० ७।३।११४
सर्वनाम्नस्तृती० २।३।२७
सर्वपुरुषाभ्यां ५।१।१०
सर्वभूमिपृथि० ५।१।४१
सर्वस्य द्वे ८।१।१
सर्वस्य सुपि ६।१।१९१
सर्वस्य सोऽन्यत० ५।३।६
सर्वादीनि सर्वना० १।१।२७
सर्वैकान्यकिंय० ५।३।१५
सवाभ्यां वामौ ३।४।९१
सविधसनीडस० ६।२।२३
ससजुषो रुः ८।२।६६
ससूवेति निगमे ७।४।७४
सस्नौ प्रशंसायाम् ५।४।४०
सस्येन परिजातः ५।२।६८
सहनञ्विद्यमान० ४।१।५७
सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९
सह सुपा २।१।४
सहस्य सः संज्ञा० ६।३।७८
सहस्य सध्रिः ६।३।९५
सहस्रेण संमितौ ४।४।१३५
सहिवहोरोदव० ६।३।११२
सहेः पृतनर्ता० ८।३।१०९
सहेः साडः सः ८।३।५६
सहे च ३।२।९६
साक्षात्प्रभृतीनि १।४।७४
साक्षाद्द्रष्टरि सं० ५।२।९१
साढ्यै साढ्वा ६।३।११३
सात्पदाद्योः ८।३।१११
साधकतमं १।४।४२
साधुनिपुणाभ्यां० २।३।४२
सान्तमहतः ६।४।१०
साप्तपदीनं सख्यम् ५।२।२२
साम आकम् ७।१।३३
सामन्त्रितम् २।३।४८
सामि २।१।२७
सायंचिरंप्राह्णे० ४।३।२३
सार्वधातुकमपित् १।२।४
सार्वधातुकार्ध० ७।३।८४
सार्वधातुके यक् ३।१।६७

साल्वावयवप्र० ४।१।१७३
साल्वेयगान्धा० ४।१।१६९
सावहनुडुहः ७।१।८२
सावकेकाचस्तृ० ६।१।१६८
सास्मिन्पौर्णमा० ४।२।२१
सास्य देवता ४।२।२४
सिकताशर्करा० ५।२।१०४
सिचि च ७।२।४०
सिचि वृद्धिः पर० ७।२।१
सिचो यङि ८।३।११२
सिजभ्यस्तवि० ३।४।१०९
सिति च १।४।१६
सिद्धशुष्कपक्वब० २।१।४१
सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७
सिध्यतेरपारलौ० ६।१।४९
सिन्धुतक्षशिला० ४।३।९३
सिन्ध्वपकराभ्यां ४।३।३२
सिपि धातो रुर्वा ८।२।७४
सिब्बहुलं लेटि ३।१।३४
सिवादिनां वाड्० ८।३।७१
सुः पूजायाम् १।४।९४
सुकर्मपापमन्त्र० ३।२।८९
सुखाप्रियोर्हिते ६।२।१५
सुखप्रियादानुलो० ५।४।६३
सुखादिभ्यः कर्तृ० ३।१।१८
सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१
सुञः ८।३।१०७
सुञो यज्ञसंयोगे ३।२।१३२
सुट् कात्पूर्वः ६।१।१३५
सुट् तिथोः ३।४।१०७
सुडनपुंसकस्य १।१।४३
सुधातुरकङ् च ४।१।९७
सुधितवसुधितने० ७।४।४५
सुनोतेः स्यसनोः ८।३।११७
सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८
सुपः १।४।१०३
सुपां सुलुक्पूर्वस० ७।१।३९
सुपि च ७।३।१०२
सुपि स्थः ३।२।४
सुपो धातु० २।४।७१
सुप्तिङन्तं पदम् १।४।१४
सुप्प्रतिना मात्रार्थे २।१।९
सुप्यजातौ णिनि० ३।२।७८
सुप्रातसुश्व० ५।४।१२०
सुबामन्त्रिते परा० २।१।२
सुयजोर्ङ्वनिप् ३।२।१०३
सुवास्त्वादिभ्यो ४।२।७७
सुविनिर्दुर्भ्यः ८।३।८८
सुषामादिषु च ८।३।९८
सुसर्वार्धाज्जन० ७।३।१२
सुहृद्दुर्हृदौ ५।४।१५०
सूत्रं प्रतिष्णातम् ८।३।९०
सूत्राच्च कोपधात् ४।२।६५
सूददीपदीक्षश्च ३।२।१५३
सूपमानात्क्तः ६।२।१४५
सूर्यतिष्याग० ६।४।१४९
सृधस्यदः ३।२।१६०
सृजिदृशोर्झल्य० ६।१।५८
सृपितृदोः कसुन् ३।४।१७
सृ स्थिरे ३।३।१७
सेधतेर्गतौ ८।३।११३
सेनान्तलक्षण० ४।१।१५२
सेनाया वा ४।४।४५
सेर्ह्यपिच्च ३।४।८७
सेऽसिचि कृत० ७।२।५७
सोऽचि लोपे० ६।१।१३४
सोढः ८।३।११५
सोदराद्यः ४।४।१०९
सोपदादौ ८।३।३८
सोममर्हति थः ४।४।१३७
सोमाट्ट्यण् ४।२।३०
सोमे सुञः ३।२।९०
सोमे ह्वरितः ७।२।३३
सोरवक्षेपणे ६।२।१९५
सोर्मनसी ६।२।११७
सोऽस्य निवासः० ४।३।८९
सोऽस्यांशवस्नभृ० ५।१।५६
सोऽस्यादिरिति ४।२।५५
सौ च ६।४।१३
स्कोः संयोगाद्यो० ८।२।२९
स्तम्भुस्तुम्भुस्क० ३।१।८२
स्तम्बकर्णयो० ३।२।१३
स्तम्बशकृतोरिन् ३।२।२४
स्तम्बे क च ३।३।८३
स्तम्भुसिवु० ८।३।११६
स्तन्भेः ८।३।६७
स्तुतस्तोमयो० ८।३।१०५
स्तुसुधूञ्भ्यः पर० ७।२।७२
स्तेनाद्यन्नलोपश्च ५।१।१२५
स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।४०
स्तोकान्तिकदूरा० २।१।३९
स्तौतिण्योरेव ष० ८।३।६१
स्त्यः प्रपूर्वस्य ६।१।२३

स्त्रियाः ६।४।७९
स्त्रियाः पुंवद्भा० ६।३।३४
स्त्रियाम् ४।१।३
स्त्रियां संज्ञा० ५।४।१४३
स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४
स्त्रियां च ७।१।९६
स्त्रियामवन्ति० ४।१।१७६
स्त्री पुंवच्च १।२।६६
स्त्रीपुंसाभ्यां ४।१।८७
स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०
स्त्रीषु सौवीरसा० ४।२।७६
स्यः क च ३।२।७७
स्थण्डिलाच्छयि० ४।२।१५
स्थागापापचो० ३।३।९५
स्थाध्वोरिच्च १।२।२७
स्थादिष्वभ्या० ८।३।६४
स्थानान्तगो० ४।३।३५
स्थानान्ताद्विमा० ५।४।१०
स्थानिवदादेशो० १।१।५६
स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०
स्थालीबिलात् ५।१।७०
स्थूलदूरयुवह्र० ६।४।१५६
स्थूलादिभ्यः प्रका० ५।४।३
स्थे च भाषायाम् ६।३।२०
स्थेशभाससपिस० ३।२।१७५
स्नात्व्यादयश्च ७।१।४९
स्नुक्रमोरनात्म० ७।२।३६
स्नेहने पिषः ३।४।३८
स्पर्धायामाङः १।३।३१
स्पृशोऽनुदके ३।२।५८
स्पृहिगृहिपतिद० ३।२।१५८
स्पृहेरीप्सितः १।४।३६
स्फायः स्फीनि० ६।१।२२
स्फायो वः ७।३।४१
स्फिगपूतवोणा० ६।२।१८७
स्फुरतिस्फुल० ६।१।४७
स्फुरतिस्फुलत्यो० ८।३।७६
स्मिपूङ्र० ७।२।७४
स्मे लोट् ३।३।१६५
स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६
स्यतासी लृलुटोः ३।१।३३
स्यदो जवे ६।४।२८
स्यश्छन्दसि ६।१।१३३
स्यसिच् सीयुट्ता० ६।४।६२
स्रवतिशृणोतिद्र० ७।४।८१
स्रोतसो वि० ४।४।११३
स्वं रूपं शब्द० १।१।६८
स्वं स्वामिनि ६।२।१७
स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४
स्वतवान् पायौ ८।३।११
स्वनहसोर्वा ३।३।६२
स्वपादिर्हिं० ६।१।१८८
स्वपितृषोर्नजि० ३।२।१७२
स्वपिस्यमिव्येञां ६।१।१९
स्वपो नन् ३।३।९१
स्वमज्ञातिध० १।१।३५
स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३
स्वयं क्तेन २।१।२५
स्वरतिसूतिसू० ७।२।४४
स्वरादिनिपात० १।१।३७
स्वरितञितः १।३।७२
स्वरितमाम्रे० ८।२।१०३
स्वरितात्संहिता० १।२।३९
स्वरितेनाधिकारः १।३।११
स्वरितो वानुदात्ते० ८।२।६
स्वसुश्छः ४।१।१४३
स्वागतादीनां च ७।३।७
स्वाङ्गच्चेतः ६।३।४०
स्वाङ्गाच्चोपस० ४।१।५४
स्वाङ्गे तस्प्रत्यये ३।४।६१
स्वाङ्गेऽध्रुवे ३।४।५४
स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ५।२।६६
स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३
स्वादिष्वसर्व० १।४।१७
स्वादुमि णमुल् ३।३।२६
स्वापेश्चङि ६।१।१८
स्वामिन्नैश्वर्ये ५।२।१२६
स्वामीश्वराधि० २।३।३९
स्वे पुषः ३।४।४०
स्वौजसमौट्छष्टा० ४।१।२

ह

ह एति ७।४।५२
हनः सिच् १।२।१४
हनश्च वधः ३।३।७६
हनस्त च ३।१।१०८
हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२
हनो वध लिङि २।४।४२
हन्त च ८।१।५४
हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२

हन्तेर्जः ६।४।३६
हरतेरनुद्यमनेऽच् ३।२।९
हरतेर्दृतिनाथयो० ३।२।२५
हरत्युत्सङ्गा० ४।४।१५
हरितादि० ४।१।१००
हरीतक्यादि० ४।३।१६७
हलः ६।४।२
हलः श्नः ३।१।८३
हलदन्तात्सप्त० ६।३।९
हलन्ताच्च १।२।१०
हलन्त्यम् १।३।३
हलश्च ३।३।१२१
हलश्चेजुपधात् ८।४।३१
हलसीराट्ठक् ४।३।१२४
हलसीराट्ठक् ४।४।८१
हलसूकरयोः ३।२।१८३
हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०
हलादिः शेषः ७।४।६०
हलि च ८।२।७७
हलि लोपः ७।२।११३
हलि सर्वेषाम् ८।३।२२
हलोऽनन्तराः सं० १।१।७
हलो यमां यमि ८।४।६४
हल्ङ्याब्भ्यो ६।१।६८
हव्येऽनन्तःपादम् ३।२।६६
हशश्वतोर्लङ् च ३।२।११६
हशि च ६।१।११४
हश्च व्रीहिका० ३।१।१४८
हस्ताज्जातौ ५।२।१३३
हस्तादाने चेर० ३।३।४०
हस्ते वर्तिग्रहोः ३।४।३९
हायनान्तयुवा० ५।१।१३०
हिंसायां प्रतेश्च ६।१।१४१
हिंसार्थानां च० ३।४।४८
हि च ८।१।३४
हितं भक्षाः ४।४।६५
हिनु मीना ८।४।१५
हिमकाषि० ६।३।५४
हिरण्यपरि० ६।२।५५
हीने १।४।८६
हीयमानपापयो० ५।४।४७
हुझल्भ्यो हेर्धिः ६।४।१०१
हुश्नुवोः सार्वधा० ६।४।८७
हृक्रोरन्यतरस्याम् १।४।५३
हृदयस्य प्रियः ४।४।९५
हृदयस्य हृल्ले० ६।३।५०
हृद्भगसिन्ध्वन्ते ७।३।१९
हृषेर्लोमसु ७।२।२९
हेति क्षियायाम् ८।१।६०
हेतुमति च ३।१।२६
हेतुमनुष्येभ्यो ४।३।८१
हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६
हेतौ २।३।२३
हेमन्तशिशिरव० २।४।२८
हेमन्ताच्च ४।३।२१
हे मपरे वा ८।३।२६
हेरचङि ७।३।५६
हैयङ्गवीनं ५।२।२३
हैहेप्रयोगे हैहयोः ८।२।८
हो ढः ८।२।३१
होत्राभ्यश्छः ५।१।१३५
होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु ७।३।५४
ह्म्यन्तक्षणश्वसजा० ७।२।
ह्रस्वः ७।४।५९
ह्रस्वं लघु १।४।१०
ह्रस्वनद्यापो नुट् ७।१।५४
ह्रस्वनुड्भ्यां ६।१।१७६
ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८
ह्रस्वस्य पिति ६।१।७१
ह्रस्वाच्चन्द्रो० ६।१।१५१
ह्रस्वात्तादौत० ८।३।१०१
ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७
ह्रस्वान्तेऽन्त्या० ६।२।१७४
ह्रस्वे ५।३।८६
ह्रस्वो नपुंसके १।२।४७
ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ७।२।३१
ह्लादो निष्ठायाम् ६।४।९५
ह्वः संप्रसारणम् ६।१।३२
ह्वः संप्रसारणं च ३।३।७२
ह्वावामश्च ३।२।२

* * *

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧